
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2023, C. 71, № 3

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2023, C.71, №3

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov
EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. Y.M.Babayev, f.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, p.e.d., prof. R.L.Hüseynzadə, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.f.d., dos. N.T.Hüseynova
F.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*)

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov (*ass. editor*), Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Hüseynova, Prof. Dr. M.I.İlyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Y.M.Babayev, Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. R.L.Huseynzadeh, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd I.N.Isayev, Ass. prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Phd N.T.Huseynova
Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*)

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Ağababayeva S.E. MÜASİR POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA DİL OYUNU (XULİO KORTASARIN “XANA-XANA OYUNU” ROMANI ƏSASINDA)	9
Cəbraylov Ş.H. SÖHRAB TAHİRİN POEZİYASINDA VƏTƏNİMİZİN TƏBİİ GÖZƏLLİKLƏRİNİN TƏSVİRİ	18
Əfəndiyeva A.R. HACI SƏLİM AXUNDZADƏNİN XATİRƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ BƏDİİ-SƏNƏDLİ ƏKSİ	25

İctimai elmlər

Axundov A.Ə., Qəhrəmanova N.F. SOSIAL İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU	33
Axundova N.H. QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLK METAL İSTEHSALI DÖVRÜNDƏKİ ABİDƏLƏR	44
Əliyev A.Y. İNGİLİS TƏDQIQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ “TÜRK” KİMLİYİ	53
Əhmədova N.Ə. XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ DÖVRÜN MƏXƏZLƏRİNDƏ	64
Hacıyeva X.Z. HEYDƏR ƏLİYEVİN YENİ İPƏK YOLU STRATEGİYASI	77
Hüseynov C.Ə. XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KEÇİRDİYİ BƏZİ AQRAR İSLAHATLAR BARƏSİNDƏ	89
Hüseynova N.Ə. MİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ QLOBALLAŞMA PROSESİ REAL GERÇƏKLİYİN TƏZAHÜRÜ KİMİ	98
Qasımova A.Q. HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ MƏNƏVİYYAT NÜMUNƏSİDİR	109
Mazanova N.N. XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏ SAXSI MƏMULATI İSTEHSALI	114
Mustafayev Ü.H. AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTANIN YENİ SİYASİ REALLIĞA UYĞUNLAŞMASI	121
Məmmədova (Süleymanova) E.K. ALBAN MONASTIRI OROMAYR	132
Məhdixanov R.Q. AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN QƏDİM TARİXİ MÜASİR İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA	138
Mehrəliyeva S.V. MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İSTİQLALİYYƏTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ	151

<i>Nəcəfov Ə.Ş., Kərimli A.T.</i> QARABAĞIN TARİXİ-DİNİ ABİDƏLƏRİ VƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ	162
<i>Şirinova N.F.</i> MULTİKULTURAL ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİK MÖVZUSUNUN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ	169

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Abdullayeva M.V.</i> TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI	176
<i>Aslanova S.R.</i> PSİXOSOMATİK POZULMALAR VƏ ONLARIN MƏNŞƏİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR	185
<i>Vəzirov H.N., Məmmədova M.A., Vəzirov-Kəngərli F.H.</i> EMOSİONAL TÜKƏNMƏNİN HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ	193
<i>Sultanova İ.H.</i> B.BLUM VƏ Ə.ƏLİZADƏNİN TAKSONOMİYA KONSEPSİYALARI: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏR	207
<i>Zeynalova S.C., Zeynalova S.C.</i> IV SƏNAYE İNQİLABININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ NÜFUZU: VİRTUAL ÖYRƏTMƏ SİSTEMLƏRİ VƏ YENİ TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI	213

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

Агабабаева С.Э.

ЯЗЫКОВАЯ АНОМАЛИЯ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(НА ОСНОВЕ РОМАНА ХУЛИО КОРТАСАРА «ИГРА В КЛАССИКИ») 9

Джабраилов Ш.Х.

ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ КРАСОТ НАШЕЙ РОДИНЫ В ПОЭЗИИ
СОХРАБА ТАХИРА 18

Эфендиева Р.А.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В
ВОСПОМИНАНИЯХ ГАДЖИ САЛИМА АХУНДЗАДЕ 25

Общественные науки

Ахундов А.А., Гахраманова Н.Ф.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО
УПРАВЛЕНИЯ 33

Ахундова Н.Г.

ПАМЯТНИКИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ПЕРВОМУ ПЕРИОДУ
ПРОИЗВОДСТВА МЕТАЛЛА В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА 44

Алиев А.Ю.

«ТУРЕЦКАЯ» ИДЕНТИЧНОСТЬ В РАБОТАХ АНГЛИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ 53

Ахмедова Н.А.

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА
В ИСТОЧНИКАХ 64

Гаджиева Х.З.

СТРАТЕГИЯ НОВОГО «ШЁЛКОВОГО ПУТИ» ГЕЙДАРА АЛИЕВА 77

Гусейнов Дж.А.

О НЕКОТОРЫХ АГРАРНЫХ РЕФОРМАХ, ПРОВЕДЕННЫХ ЦАРИЗМОМ
В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА 89

Гусейнова Н.А.

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРАХ КАК
ПРОЯВЛЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ 98

Гасымова А.Г.

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГАЙДЕРА АЛИЕВА – ПРИМЕР ДУХОВНОСТИ 109

Мазанова Н.Н.

ГОНЧАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ГОРОДЕ ШЕКИ В ПЕРИОД ХАНСТВ 114

Мустафаев У.Х.

АДАПТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И АРМЕНИИ К НОВОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ 121

Мамедова (Сулейманова) Э.К.

АЛБАНСКИЙ МОНАСТЫРЬ ОРОМАЙР 132

Мехдиханов Р.Г.

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРОК В СОВРЕМЕННОЙ
ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 138

Мехралиева С.В. БОРЬБА МИРЗЫ БАЛА МАМЕДЗАДЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В СТРАНАХ ЕВРОПЫ	151
Наджафов А.Ш., Керimli А.Т. ИСТОРИКО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ПАМЯТНИКИ КАРАБАХА И АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ	162
Ширинова Н.Ф. СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕМАТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОГО РАЗНООБРАЗИЯ	169

Педагогико-психологические науки

Абдуллаева М.В. ПЛАНИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАНИИ	176
Асланова С.Р. ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА И ТЕОРИИ ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ	185
Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х. ЮРИДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ	193
Султанова И.Г. КОНЦЕПЦИИ ТАКСОНОМИИ Б.БЛУМ И А.АЛИЗАДЕ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ	207
Зейналова С.Дж., Зейналова С.Дж. ВЛИЯНИЕ IV ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ: ВИРТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ И НОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	213

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

<i>Aghababyeva S.E.</i> LANGUAGE ANOMALY IN POSTMODERN LITERATURE (BASED ON JULIO CORTÁZAR'S NOVEL "HOPSCOTCH")	9
<i>Jabrayilov Sh.H.</i> DESCRIPTION OF THE NATURAL BEAUTY OF OUR HOMELAND IN SOHRAB TAHIR'S POETRY	18
<i>Efendiyeva A.R.</i> LITERARY-DOCUMENTARY REFLECTION OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT IN THE MEMORIES OF HAJI SALIM AKHUNDZADE	25

Social sciences

<i>Akhundov A.A., Gahramanova N.F.</i> THE ESSENCE AND CONTENT OF THE SOCIAL MANAGEMENT SYSTEM...	33
<i>Akhundova N.H.</i> MONUMENTS OF THE EARLY METAL PRODUCTION PERIOD OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN	44
<i>Aliyev A.Y.</i> "TURKISH" IDENTITY IN THE WORKS OF ENGLISH RESEARCHERS	53
<i>Ahmadova N.A.</i> THE HISTORICAL ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE SOURCES	64
<i>Hajiyeva Kh.Z.</i> HAYDAR ALIYEV'S "NEW SILK ROAD" STRATEGY	77
<i>Huseynov J.A.</i> ON SOME AGRARIAN REFORMS CARRIED OUT BY TSARISM IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY	89
<i>Huseynova N.A.</i> THE PROCESS OF GLOBALIZATION IN NATIONAL CULTURES AS A MANIFESTATION OF REALITY	98
<i>Gasimova A.G.</i> LIFE AND ACTIVITY OF HAYDER ALIYEV IS AN EXAMPLE OF SPIRITUALITY	109
<i>Mazanova N.N.</i> POTTERY PRODUCTION IN THE CITY OF SHEKI DURING THE KHANATES PERIOD	114
<i>Mustafayev U.H.</i> ADAPTATION OF AZERBAIJAN AND ARMENIA TO THE NEW POLITICAL REALITY	121
<i>Mammadova (Suleymanova) E.K.</i> ALBANIAN MONASTERY OROMAYR	132
<i>Mehdikhanov R.G.</i> THE ANCIENT HISTORY OF THE AZERBAIJANI TURKS IS IN MODERN IRANIAN HISTORIOGRAPHY	138

<i>Mehraliyeva S.V.</i> MIRZA BALA MAMMADZADE'S STRUGGLE FOR THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN IN EUROPEAN COUNTRIES	151
<i>Najafov A.Sh., Karimli A.T.</i> HISTORICAL-RELIGIOUS MONUMENTS OF KARABAKH AND ARMENIAN VANDALISM	162
<i>Shirinova N.F.</i> SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS OF THE SUBJECT OF MULTICULTURAL ETHNO-NATIONAL DIVERSITY	169

Pedagogical-psychological sciences

<i>Abdullayeva M.V.</i> PLANNING STUDENT ACTIVITY IN EDUCATION	176
<i>Aslanova S.R.</i> PSYCHOSOMATIC DISORDERS AND THEORIES OF THEIR ORIGIN	185
<i>Vazirov H.N., Mamedova M.A., Vazirov-Kangarli F.H.</i> LEGAL PROBLEMS OF EMOTIONAL BURNOUT	193
<i>Sultanova I.H.</i> TAXONOMY CONCEPTS B. BLUM AND A.ALIZADE: SIMILARITIES AND DIFFERENCES	207
<i>Zeynalova S.J., Zeynalova S.J.</i> INFLUENCE OF THE IV INDUSTRIAL REVOLUTION ON THE EDUCATION SYSTEM: VIRTUAL LEARNING SYSTEMS AND NEW EDUCATIONAL TECHNOLOGIES	213

Humanitar elmlər

UOT 82-09

S.E. Ağababayeva
Bakı Slavyan Universiteti
sagababayeva87@gmail.com

MÜASİR POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA DİL OYUNU (XULIO KORTASARIN “XANA-XANA OYUNU” ROMANI ƏSASINDA)

Açar sözlər: modernizm, postmodernizm, ədəbiyyat, mətn, dil, oyun

Postmodernizm çağdaş dövrün aktual problemlərindən biri kimi daima diqqət mərkəzindədir. Əsasən mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan bu anlam ətrafında müzakirə və mübahisələr səngimək bilmir. Postmodernizmin konkret olaraq nəyi ifadə etməsi ilə bağlı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur. Meydana gəldiyi vaxtdan etibarən daha çox tənqidi yanaşmaya məruz qalan postmodernizm müasir dünya incəsənətinin demək olar ki, bütün sahələrində – ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq, dəb və s. izlənilir.

Məqalədə dilin postmodern ədəbiyyatda daşdığı funksiya problemi əsas tədqiqat obyektidir. Postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. Hər bir şeyin yeni baxış bucağından dəyərləndirildiyi postmodernizmdə dil sanki yeni, ənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Qoyulan problem kontekstində Xulio Kortasarın “Xan-xana oyunu” romanı tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat predmeti kimi seçilən “Xana-xana oyunu” romanının ənənəvi romandan fərqli süjet xəttinə linqvistik anomaliyanın prinsipləri rakursundan nəzər yetirilmişdir.

С.Э.Агабабаева

ЯЗЫКОВАЯ АНОМАЛИЯ В ПОСТМОДЕРНИСТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ (НА ОСНОВЕ РОМАНА ХУЛИО КОРТАСАРА «ИГРА В КЛАССИКИ»)

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, литература, текст, язык, игра

Постмодернизм всегда находится в центре внимания как одна из актуальных проблем современной эпохи. Дискуссии и споры вокруг этого смысла, который в основном характеризуется своей сложностью и неопределенностью, не прекращаются. Нет единого мнения среди ученых относительно того, что конкретно означает постмодернизм. С момента своего появления постмодернизм, подвергшийся более критическому подходу, отслеживается практически во всех областях современного мирового искусства — литературе, театре, музыке, кино, архитектуре, моде и т. д.

В статье проблема функции языка в постмодернистской литературе является основным объектом исследования. Постмодернистская литература содержит идею безграничных возможностей языковой игры. В постмодернизме, где все оценивается с новой точки зрения, язык как бы обретает новые, отличающиеся от традиционных смыслы. В контексте данной проблемы в исследование был включен роман Хулио Кортасара «Игра в классики». Сюжетная линия романа «Игра в классики», избранного в качестве предмета исследования, отличающаяся от традиционного романа, рассмотрена с ракурса принципов лингвистической аномалии.

S.E.Aghababyeva

LANGUAGE ANOMALY IN POSTMODERN LITERATURE (BASED ON JULIO CORTÁZAR'S NOVEL "HOPSCOTCH")

Keywords: *modernism, postmodernism, literature, text, language, game*

As one of the real problems of modernity, postmodernism is always at the center of attention. Discussions and debates about this meaning, which is characterized above all by its complexity and uncertainty, cannot end. There is no consensus among scholars as to what exactly postmodernism means. Since its appearance, postmodernism, subjected to a more critical approach, has appeared in almost every field of modern world art - literature, theater, music, cinema, architecture, fashion, etc. is pursued.

In the article the problem of the function of language in postmodern literature is the central subject of research. Postmodern literature contains the idea of unlimited possibilities of the language game. Language appears to acquire new meanings that are distinct from traditional ones during postmodernism, where everything is evaluated from a new perspective. The novel "Hopscotch" by Julio Cortazar was used as a case study for the problem at hand. The plot of the novel "Hopscotch", which was chosen as the subject of research, was considered from the perspective of the principles of the linguistic anomaly.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm ilkin mərhələdə memarlığın yeni bir üslubunu ifadə edirdi. Bu anlayış sonrakı mərhələlərdə əhatə dairəsini genişləndirərək daha geniş mədəni fenomenin təsviri olaraq ortaya çıxmışdır. Hazırda postmodernizm ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, dəb və s. kimi sahələrdə də müşahidə olunur. Meydana gəlmiş vaxtdan etibarən postmodernizm ətrafında müzakirə və mübahisələr səngimək bilmir. "Postmodernizm tarix səhnəsinə çıxdığı gündən böyük səs-küyə, müzakirələrə səbəb olmuşdur. Hər bir tənqidçi, nəzəriyyəçi, yazıçı, oxucu onu öz başa düşdüyü kimi izah etməyə səy göstərmişdir. Bu bəlkə də postmodernizmin öz mahiyyətindən doğan bir haldır" [2, s.29]. Bu anlamın mürəkkəb və qeyri-müəyyənliyi dəqiq tərfi müəyyən etməkdəki əsas çətinliklərdir. Eyni zamanda

postmodernizmin müxtəlif şərtlərə uyğun nisbi strukturu onun tam şəkildə izahına mane olur. “Çünkü bu cərəyan açıq tələblər və formalar, qəliblər çərçivəsində fəaliyyət göstərmədiyindən onu hər kəs öz başa düşdüyü şəkildə, fərdi anlayış və qavrayış səviyyəsinə uyğun başa düşür” [2, s.34].

Postmodernizm modernizmə münasibətdə. Təzahür etdiyi vaxtdan etibarən dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı bu qeyri-müəyyən anlayışı hər zaman diqqət mərkəzində saxlayır. “Geniş bədii cərəyan qismində postmodernizm problemi tədqiqatçıları bir sıra suallar qarşısında üz-üzə qoydu. Postmodernizm fenomeni həqiqətənmi mövcuddur, yaxud bəzi tədqiqatçıların uydurmasıdır?... Görəsən, postmodernizm modernizmdən nə ilə fərqlənir? Nə üçün humanitar fikrin son və mahiyyət etibarilə ən yeni sözü kimi təqdim olunan postmodernizm öz adının tərkib hissəsi kimi “modernizm” sözünü əxz etmişdir?” [8]. Əsasən modernizmə münasibətdə şərh olunan postmodernizmin lüğəvi mənası “modernizmdən sonra” anlamını verir. Postmodernizmlə bağlı aparılan tədqiqatlarda onun modernizmin fikir və nəzəriyyələrini rədd etməsi ilə bağlı yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Məhz bu səbəbdən postmodernizmin modernizmə zidd anlayış olduğu xüsusi vurğulanır. Bir zamanlar modernizm keçmiş tarixi ənənələrdən ayrıldığı, klassik dəyərləri inkar etdiyi kimi, postmodernizm də modernizmin fikir və nəzəriyyələrini yenidən gözdən keçirir. “Postmodernizm mədəniyyət tarixinə inkarın inkarı kimi daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi modernizm akademik və klassik incəsənətin inkarı əsasında təşəkkül tapmışdır, lakin XX əsrin ikinci yarısında modernizm özü özünün mütləq inkar fəlsəfəsindən imtina etməklə təkamülünün son mərhələsində tədricən ənənəyə çevrilməyə başladı” [3, s.243-244]. Qorxmaz Quliyev təkamülünün son mərhələsində modernizmin özünün inkar fəlsəfəsindən imtina etməsinin heç də onun klassik dəyərləri etiraf etməsi anlamına gəlmədiyini xüsusi vurğulayır: “...müasir incəsənət “sürgündə olan” minillik klassik ənənələrdən hermetik şəkildə təcrid olunmaqda davam edirdi” [3, s. 244]. Q.Quliyevin fikirlərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, dərkətmə və bədii təfəkkür tərzinə görə modernizmə əks olan postmodernizmi modernizmin əsas prinsiplərinin yekunu olaraq onun son mərhələsi kimi dəyərləndirmək olar. Belə ki, “təkamülünün son mərhələsində “imana gələn” (Q.Quliyev) modernizmdən fərqli olaraq, postmodernizmin elə ilkin mərhələdə “modernizmin yaratdığı insan və incəsənət konsepsiyalarını qoruyub saxlamaq, klassik dövrün ənənələrini saf – çürük etmək şərti ilə yeni dövrün fəlsəfəsinə uyğun olaraq əxz etmək cəhdi”ni [3, s.244] öz prioritet məqsədinə çevirmişdir. Bu fikir bizə postmodernizmin modernizmin fikir və nəzəriyyələrini heç də rədd etmədiyini, klassik ənənə və dəyərləri, tarixi keçmişini yeni baxış bucağından dəyərləndirdiyini deməyə əsas verir.

Postmodernizmin ədəbiyyatda inikası. Mənbələrdə postmodernizmin ədəbiyyat kateqoriyası kimi ilk dəfə 1934-cü ildə işləndiyi vurğulanır. Belə ki,

Federiko de Onisin 1934-cü ildə nəşr etdirdiyi “İspan və Hispanik Amerikan Şeiri Antologiyası, 1882-1932” əsərində postmodernizm ədəbiyyat kateqoriyası kimi işlənmişdir.

“Postmodernizm kəlməsini ilk dəfə sosioloji bir düşüncə olaraq ortaya çıxaran ilk şəxs isə tarixçi Arnold Toynbidir” [4, s.33]. 1875-ci ildən etibarən Qərb intibahının qədəm qoyduğu yeni tarixi dövrü “post-modern” adlandıran Arnold Toynbinin bu fikirləri 1947-ci ildə nəşr etdirdiyi “A study of history” (“Tarixin öyrənilməsi”) kitabında öz əksini tapmışdır. “...Bu sözü sənət və yazı dünyasında bugünkü mənası ilə ilk istifadə edən şəxs amerikalı tənqidçi İhab Hassandır” [4, s.34]. 1971-ci ildə İhab Hassan (“Orfeusun Parçalanması – Postmodern bir ədəbiyyata doğru”) adlı kitabında Qərb ədəbiyyatında artıq postmodernizmə keçidin başladığını qeyd etmiş, eyni zamanda postmodernizmin modernizmə qarşı deyil, ancaq modernizmdən fərqli olduğunu nümunələrlə diqqətə çatdırmışdır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, postmodernizm kəlməsini sosioloji bir düşüncə olaraq meydana çıxaran tarixçi Arnold Toynbi də postmodernizmin bütün dünyaya fərqli baxan sosial, mədəni və fəlsəfi bir nəzəriyyə olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

“Postmodernizm ədəbiyyatda yeni dövrün mədəniyyəti, nəhayət, dünyanı izah etmək üçün təkə rəsonal sistemlərdən (əvvəllər mövcud olan) deyil, həm də zehnin qanunvericilik funksiyalarından imtina etdiyi zaman meydana çıxdı” [6, s.93]. Adət etdiyimiz, kök salmış ədəbi kanonu dərindən sarsan postmodernizm ədəbiyyata yeniliklər gətirdi. Zamanla möhkəmlənən və bir ənənə yaradan hər bir ədəbi anlayış kimi postmodernizm də öz yeni düşüncə sistemi, estetikası ilə ədəbiyyatda yeni ədəbi manifest yaratmağa nail oldu. Tədqiqatçılar hər hansı qaydaları tanımayan, qaydalara tabe olmayan postmodern ədəbiyyatın təsnifatındakı çətinlikləri xüsusi olaraq vurğulayırlar. Bu üslubda yazılmış əsərlər mürəkkəbliyi, qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Hər hansı qaydalar toplusu çərçivəsindən kənar ərsəyə gələn postmodern mətnlər demək olar ki, ənənəvi süjet və kompozisiyadan məhrumdur. Müəllif bilərəkdən süjet xəttini pozur, klassik ardıcılığa riayət etmir. Postmodern əsərlərdə son başlanğıc, başlanğıc isə sondur, müxtəlif hadisələr xətti eyni anda inkişaf edir, demək olar ki, bir-birilə bağlı olmayan hadisələr tapmaca parçaları kimi qarışdırılır və bir-birinə uyğunlaşdırılır.

Postmodernizm ədəbiyyatda müəllif, mətn və oxucu münasibətlərini özünəməxsus estetik müstəvidən dəyərləndirir. Yenilikçi münasibəti əsas prinsip kimi müəyyənləşdirən postmodern ədəbiyyatda mövzu, ideya, hekayə, təhkiyə anlamları tamamilə yeni, ənənəvidən fərqli mənalara qazanır. Artıq öyrətmə, əyləncə, tərbiyəvi funksiyalarını itirmiş, bu kimi xüsusiyyətlərdən məhrum olmuş bədii əsər fərqli yanaşma ilə üz-üzə qalır. Belə ki, postmodern ədəbiyyatın özünəməxsus prizmadan dəyərləndirdiyi bədii mətn sanki oyun kimi idraka yönəlmiş məfhum təsrini bağışlayır. Parçalanmış dünya ilə,

işarələrlə, reallıqla oynamaq postmodern yazıçının əsas məqsədidir. Müəllif mətnlə, mətnlər də onunla oynayır, oxucular, eləcə də bütün dünya bu prosesə cəlb edilir. Beləliklə, müəllif, mətn, oxucu oxuma prosesində yazı oyunu üçün vahid, sonsuz bir sahəyə çevrilir.

Postmodern ədəbiyyatda dil anomaliyası. Postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. Postmodernistlərin fikrincə, dil düşüncəyə yox, düşüncə dilə xidmət edir. Yəni dil düşüncənin “ağası”, düşüncə isə onun “xidmətçisidir”. Bu baxımdan postmodernistlər dildən kənarında heç bir şeyin mövcud olmadığı fikrini dəstəkləyirlər. Hər bir şeyin yeni baxış bucağından dəyərləndirildiyi postmodernizmdə dil sanki yeni, ənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Postmodern ədəbiyyatda müəllifin nə dediyi, hansı fikri çatdırmaq istədiyi əhəmiyyət kəsb etmir. Önəmli olan oxucunun mətndən anladığı və başa düşdüyü mənadır. Bu yeni dəyərləndirməyə əsasən postmodern ədəbiyyatda dil nisbi mənə daşıyır. Dilin ümumi və universal qaydaya malik olmadığı iddiası postmodernizm nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur. Praqmatik komponenti, şəxsdən şəxsə dəyişən mənə kəsb etməsi nəticəsində dil obyektiv gerçəkliyi əks etdirməkdən demək olar ki, məhrum olur. Fransız filosof Jak Derridaya görə, hər hansı bir sözün standart ədəbi mənə daşdığını zənn etmək böyük yanlışlıqdır. “Sözün mənası, Derridaya görə, onun sonsuz şəkildə anlaşılmasıdır” [7].

Ümumiyyətlə, postmodern fəlsəfədə insanların həyata baxışı mürəkkəb, rəngarəng, sonsuz bir oyundan ibarət uydurma hesab edilir. Məhz bu baxımdan postmodern fəlsəfədə dünya kiçik mətnlərlə yazılmış bir mətn kimi qavranılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətn anlayışı postmodernizmin əsas anlayışlarından biridir. Buna misal olaraq Jak Derridanın “mətn xaricində heç nə mövcud deyil”, Mişel Fukonun “diskursdan kənarında heç nə yoxdur” fikirlərini nümunə göstərmək olar. Postmodernizmdə ümumi mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olan, əvvəlki mətnləri və onların hissələrini özündə birləşdirən hər hansı bir mətn istisnasız olaraq yalnız bir mətn kimi başa düşülür. Nəticədə, ümumi universal mətnin yalnız bir hissəsinə çevrilən mətn özünəməxsusluğunu, tamlığını itirir.

Dil oyununun sonsuz imkanları sayəsində postmodern ədəbiyyat nümunələri peşəkar, daha dəqiq desək intellektual oxucuların diqqətini cəlb edir. İlk baxışda mənasız, qeyri-müəyyən, xaotik təsir bağışlayan postmodern mətnlərin oyun strukturu oxucu ilə dialoq qurulmasının ən yaxşı üsullarından biridir. Oxucu ilə uğurlu ünsiyyətə can atan postmodernist müəllif oxucunu öz şəriki hesab edir. “...O, başa düşür ki, onun dünyanın və insanın canlı həqiqətlərini üzə çıxarmağa can atmayan və heç bu iddiada da olmayan əsərləri kütləvi oxucuların diqqətini cəlb edə bilməz. Belə bir şəraitdə heç olmasa

istehza səviyyəsində “mədəni oxucu” ilə ümumi dil tapmağı o yeganə çıxış yolu hesab edir” [3, s.252].

Postmodern diskursda oyun yanaşmasının əsasını “noniyerarxiya” və “nonseleksiya” (D.Fokkema) prinsipi təşkil edir. “Postmodernist mətnin müəllifi üçün nonseleksiya prinsipi mətnin yaradılması prosesində linqvistik, yaxud başqa elementlərin seçimindən imtina deməkdir” [3, s.254]. Bir sözlə, noniyerarxiya təbiətdə və cəmiyyətdə iyerarxiyanın mövcudluğunu şübhə altına alır, nonseleksiya isə postmodernist mətnin rabitəli şərhini qeyri-mümkün edir. Rabitəli şərhədən məhrum olan çoxqatlı postmodern mətnlərin məhz dil oyunları sayəsində alt mənaları aydın olur.

Ümumiyyətlə, reallığın hiperreallıqla əvəz olunduğu postmodern ədəbiyyatda müxtəlif pozuntulara, eləcə də ümumi, məlum olan qanunauyğunluqlardan kənara çıxma hallarına görə dil anomaliyası problemi diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir.

Xulio Kortasarın “oyun konsepsiyası”nın bədii-estetik məzmunu. “Xana-xana oyunu” romanında dil və üslub “oyun”ları

Dünya şöhrətli argentinəli yazıçı Xulio Kortasarın 1963-cü ildə işıq üzü görmüş “Xana-xana oyunu” romanı problematikası, obrazlar sistemi ilə diqqəti cəlb edir. “Xana-xana oyunu” romanı nəinki Latın Amerikasına, eləcə də dünya ədəbiyyatında genişmiqyaslı uğur qazanmışdır.

Romanın adına diqqət edək: “Xana-xana oyunu”. “Burada asfaltın üzərinə tabaşırıl çəkilməmiş “xana-xana” uşaq oyunu nəzərdə tutulur. Tək ayaq üstə tullanaraq yastı dəyirmi daşı vura-vura bütün xanalardan keçərək sonuncuya çatmağın asan olmadığı hamımızın yadındadır. Kortasarın qəhrəmanı da onu narahat edən suallara cavab tapa-tapa son xanaya çatmaq istəyir” [1, s.10]. “Xana-xana oyunu” romanı orijinal quruluşu ilə seçilir. Ənənəvi ədəbiyyatdakı süjet və kompozisiyanın izlənmədiyi bütün postmodern mətnlər kimi “Xana-xana oyunu” romanında da vahid süjet xətti yoxdur. Yazıçı əsəri oxumaq üçün oxucuya iki seçim təklif edir. İlk seçimdə roman ənənəvi üsulla, yəni səhifələr ardıcıl oxunur və əsər 56-cı fəsildə bitir. “Axırınıcı sətrin sonundakı ulduz işarəsi SON mənasındadır. Ona görə də oxucu heç bir vicdan əzabı çəkmədən sonrakı fəsilləri oxumaya bilər” [1, s.16]. İkinci seçimdə isə romanı 73-cü fəsildən başlayaraq müəllifin göstərişlərinə əsasən oxumaq lazımdır. İkinci seçimdə müəllif oxucuya kömək edərək ona öz tərtib etdiyi bələdçi-cədvələ diqqət yetirməyi təklif edir. Müəllif təxəyyülünün “şıltaq” gedışatını açmaq üçün oxucu “xana-xana” oyununun qaydalarına əməl etməlidir. Əsərin ideoloji konsepsiyasını, ideya-bədii xüsusiyyətlərini anlamaq üçün bu olduqca önəmlidir. Oxucuya təklif edilən iki müxtəlif oxunma sxemindən asılı olaraq epizoddan-epizoda keçidlər, hadisələrin inkişaf ardıcılığı, eləcə də əsərin finali tamamilə fərqli, gözlənilməz ola bilər. Bir sözlə, “Xana-xana oyunu” romanı ənənəvi roman anlayışını, ənənəvi romanın

süjet xəttini alt-üst edir. Bu yeni struktura əsasən romanın finali da hər bir oxucunun fərdi anlayış və qavrayış səviyyəsinə əsasən dəyişir.

Xulio Kortasar “Xana-xana oyunu” romanını həm bədii, həm də linqvistik komponentləri baxımından oyun kimi tərtib etmişdir. Kortasara görə, “həyat da şərtləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş oyundur”. “Kortasara görə, oyun dünyanı yenidən qurmaq, reallığın dilini yenidən kodlaşdırmaq, adi norma və anlayışları tərsinə çevirmək üsuludur” [5, s.39]. Kortasarın bu fikri öz əksini romanın baş qəhrəmanı Horasio Oliveyranın “həyatın özü bir oyundur” sözlərində tapır. Romanı oyun prinsipinə əsasən quran Kortasar oyunun sonsuz imkanlarını nümayiş etdirir. Kortasarın “oyun konsepsiyası”nın əsasını sözlə oyun, sevgi ilə oyun, mənəvi-əxlaqi, ümumbəşəri dəyərlərlə oyun və s. təşkil edir. Məhz oyunun qeyri-məhdud imkanları sayəsində oxucular postmodernist dil oyunlarına cəlb edilir.

Ümumiyyətlə, Xulio Kortasarın demək olar ki, bütün əsərlərində real dünya hadisələri ilə qeyri-adi hadisələr, fantastik elementlər bir-birinə qarışır, tez-tez real hadisələrdən xəyali dünyaya keçid özünü göstərir. Yazıcının bu qeyri-adi üslubu oxucuları təşvişdə saxlayır, nəyin doğru, nəyin yanlış olması ilə bağlı suallar oxucuları narahat edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, real dünya hadisələri ilə inanılmaz, fantastik hadisələrin birləşdiyi sehrli (magik) realizm cərəyanı XX əsrdə Latın Amerikasını ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Xüsusilə də Qabriel Qarsia Markesin “Yüz ilin tənhalığı” romanı ilə daha da məşhurluq qazanmışdır. Xulio Kortasarın yaradıcılığını təkcə magik realizm elementləri ilə məhdudlaşmaq doğru deyildir. Magik realizm üsürləri ilə yanaşı Kortasar tez-tez simvollar, metaforalardan, eyni zamanda dil və üslub oyunlarından məharətlə istifadə edirdi.

“Xana-xana oyunu” romanı Latın Amerikasını ədəbiyyatında “yeni roman” anlayışının formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. “Yeni roman” şərti anlayışdır və XX əsrin 50-60-cı illərində bir sıra fransız yazıçıları tərəfindən mövcud bədii nəsrin strukturunu köklü şəkildə dəyişdirmək cəhdlərini ifadə edir” [3, s.239]. “Xana-xana oyunu” romanında fransız “yeni roman”ının izləri müşahidə edilir. Belə ki, Kortasar ənənəvi romanın süjet və kompozisiyasını darmadağın etməklə Latın Amerikasını ədəbiyyatında “yeni roman”ın təməlini qoydu. Fransız “yeni roman”çılar “hələ Balzakın dövründə təşəkkül tapmış təhkiyə prinsiplərinin tamamilə tükəndiyi” [3, s.239] fikrini irəli sürərək mövcud nəsrin imkanlarına etiraz edirdilər. Latın Amerikan nəsrinin “yeni roman”ı isə ənənəvi dil və ifadəni rədd edirdi. Kortasar öz “yeni roman”ı ilə “sözün hökmranlığı” ucbatından ənənəvi romanın inkişaf edə bilmədiyini göstərməyə çalışırdı. Bu səbəbdən yazıçı ənənəvi romandan fərqli olaraq “yeni roman”ın məhz “yeni dil”in sonsuz imkanları və azadlığı ilə daha da inkişaf edəcəyinə əmin idi. Beləliklə, “...Kortasar yeni dil yaratmaq ideyasını elan edir – ilk belə cəhd “Xana-xana oyunu”nun 68-ci fəslində edilir. Romanın

qəhrəmanları Oliveyra və Sibilla ətrafdakı insanların seksual münasibətlərdə istifadə etdikləri riyakar tabuya, ədəbzlığa və şərtliyə etiraz edərək sevgi səhnələrinin təsviri üçün yalnız özlərinin anladıkları dil uydururlar” [1, s.11]. Romandan həmin hissəyə diqqət yetirək: “Noemanı təzəcə basıb əzmişdi ki, şirin-şirin ləpələndi, sanki hər ikisi, onların bütün batıqlarını axırncı qəbzlərinədək gödərəkdiürlü kinləndirən turştəzə intiqamdan çapalamağa başladılar. Və layla bağlayaraq mələhətli və lətafətli hərifləmə yaxınlaşdı. Və kişvəli durnuxmağa qədər tarladı, xumarladı, sağladı. Ancaq bu yalnız ovsunlamaydı...” [1, s.369]. Qeyd edək ki, “Xana-xana oyunu” romanı Azərbaycan dilinə Nadir Qocabəyli tərəfindən tərcümə edilmişdir.

Xulio Kortasar “Xana-xana oyunu” romanında müasir dünyada sözlün və diskursun mənasına böyük əhəmiyyət verir. Kortasarın əsas məqsədi sinfi cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyə məruz qalan sözləri bərpa etmək, həmçinin sözləri sonrakı pis mənalardan təmizləməklə onları ilkin mənalara qaytarmaq idi. Roman qəhrəmanlarının “İlanlar klubuna” toplaşaraq onları narahat edən müxtəlif mövzularda etdiyi müzakirə və mübahisələrdə “dilin tənqidi” xüsusi yer tuturdu. Əsərdə dilə, mədəniyyətə, tarixə, cəmiyyətə skeptik münasibət müşahidə edilir. “-Dilsiz insan ola bilməz. Tarixsiz insan ola bilməz” [1, s.178] – roman qəhrəmanlarının səsləndirdiyi bu fikir diqqətimizi cəlb edir. Romanın baş qəhrəmanı Horasio Oliveyranın müxtəlif mövzularda mübahisə etdiyi dostlarından biri “tarixsiz insan ola bilməz” deyirdisə, Oliveyranın tarixlə bağlı fikirləri tam fərqli idi. Belə ki, onun tarixlə bağlı şübhələri maraq doğurur: “... Sənin yaxşılıq və həqiqət haqqında təsəvvürlərin – tarixi təsəvvürlərdir və irsi etikaya əsaslanır. Mənsə tarixə də, etikaya da şübhə ilə yanaşıram” [1, s.183].

Müəllifin dillə bağlı mülahizələrində “dilin hər bir sözdə aldatması” ideyası xüsusi yer tutur. Kortasara görə, “dil hər sözdə bizi aldatsa da”, roman qəhrəmanlarına fikrincə, “dilsiz insan ola bilməz”. Birinci fikri birbaşa ifadə edən yazıçı ikinci fikri öz qəhrəmanları vasitəsilə çatdırır. Kortasarın dillə bağlı nəzəri mülahizələrinin ziddiyyətli və qeyri-ardıcıl olduğunu vurğulayan Nadir Qocabəyli yazığının dilin bütövlüyünə, mahiyyətinə qarşı deyil, onun istifadəsinə qarşı, saxta görünən, nanəcib, yaramaz məqsədlərə xidmət edən dilə üsyan etdiyini qeyd edir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Kortasarın fəlsəfi düşüncə və mülahizələri romanın “Morellinamə” hissəsində öz əksini tapmışdır. Morelli əsərdə dili tənqid edən, geniş oxucu kütləsinə sahib olmayan, bir sözlə uğur qazana bilməmiş yazıçı kimi təsvir olunur. Bir sıra tədqiqatçılar Morelli obrazını ədəbiyyatla bağlı düşüncələrini oxuculara çatdırmağa çalışan yazığının özü ilə eyniləşdirirlər.

Nəticə

Beləliklə, Kortasar “Xana-xana oyunu” romanı ilə ənənəvi təhkiyə formalarına və ədəbi priyomlara istehza edir. “Xana-xana oyunu” real görünən absurd dünyada təlatüm və xaos içərisində yaşayan bir qrup insanın xana-

xananın son xanasına çatmaqla səmaya qovuşmaq məqsədini ifadə edir. “Xana-xana oyunu” romanı quruluşca dinamik xarakter daşıyır. Dil oyunu demək olar ki, romanın “onurğa sütunu”nu, yəni əsasını təşkil edir. Kortasar dilin bütün imkanları ilə gündəlik həyatın adiliyini məharətlə göstərir. “Xana-xana oyunu” romanında reallıq və yuxu, obyektivlik və subyektivlik öz xüsusiyyətlərini itirir, onlar arasındakı sərhəd yox olur. “Xana-xana oyunu” romanı ilə Kortasar ənənəvi romanın sərhədlərini aşaraq müasir insanın dünyagörüşünə, düşüncə tərzinə uyğun əsər yaratmağa müvəffəq olur.

Bir sözlə, çağdaş postmodern nəsrə dil oyunu bütün xaosluq və təbəssübləri özündə ehtiva edərək mənə çoxluğunu tərənnüm edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kortasar X.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 592 s.
2. *Qaragözova E. Məqalələr.* Bakı: Xan, 2020, 120 s.
3. *Quliyev Q.* Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər: Monoqrafiya. Bakı: “OL”NPKT, 2019, 260 s.
4. *Doltaş D.* Postmodernizm və eleştirisi. Tartışmalar. Uygulamalar. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2003, 221 s.
5. *Бобрик Д.В.* Постмодернистская концепция культуры в латиноамериканской литературе на примере «Игры в классики» Хулио Кортасара // Теория и практика общественного развития, 2012, № 8, с.38-41
6. *Кулиева Р.Г.* Литература в контексте времени. Сборник литературно-критических работ и статей о литературе XIX-XXI веков. Баку: Мугарджим, 2017, 420 с.
7. Əsədova A.İ. Postmodernizm – ədəbiyyatlaşan dünya: [Elektron resurs] / URL: <https://525.az/news/11706-postmodernizm-edebiyatlasan-dunya>
8. Quliyev, Q. Postmodernizm və bədii ədəbiyyat: [Elektron resurs] / URL: https://525.az/site/?name=xeber&news_id=65297#gsc.tab=0

Redaksiyaya daxil olub 03.08.2023

UOT 82.(091)

Ş.H.Cəbraylov
ADPU Cəlilabad filialı
jabrayilov62@mail.ru

SÖHRAB TAHİRİN POEZİYASINDA VƏTƏNİMİZİN TƏBİİ GÖZƏLLİKLƏRİNİN TƏSVİRİ

Açar sözlər: *şair-vətəndaş, təbiətin gözəlliyi, peyzaj, tarix və müasirlik*

Azərbaycanın Xalq şairi Söhrab Tahirin yaradıcılığının poetik, milli və bəşəri özəllikləri hər birimizi düşündürür. Onun poeziyasında vətənə məhəbbət, vətən həsrəti, vətənimizin səfalı, gözəl mənzərələri – meşələri, dağları, aydın səması, çayları – bir sözlə, Azərbaycanımızın hər bir guşəsi məhəbbətlə təsvir olunur. Böyük şair öz dərđini sanki təbiətlə bölüşür, dağların, meşələrin, çayların, buludların dili ilə söyləyir.

Söhrab Tahir Azərbaycanın bütövlüyü, cənublu soydaşlarımızın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış, şeirlərində milli azadlıq uğrunda döyüşən igid vətən oğullarının parlaq obrazını yaratmışdır. Söhrab Tahirin yaradıcılığına baş vuran, şairin poeziyasını duyan hər bir kəs sanki onun mənalı, mübariz, döyüşkən həyatını yaşamış olur.

Bu mənada şairin yaradıcılığı bütün gənclərimizin həyat mübarizəsində möhkəm, qürurlu, inadkar olması üçün ən parlaq nümunədir.

Ш.Х.Джабраилов

ОПИСАНИЕ ПРИРОДНЫХ КРАСОТ НАШЕЙ РОДИНЫ В ПОЭЗИИ СОХРАБА ТАХИРА

Ключевые слова: *поэт-гражданин, красота природы, пейзаж, история и современность*

Поэтические, национальные и человеческие особенности творчества народного поэта Азербайджана Сохраба Тахира заставляют нас всех задуматься. В его поэзии любовь к Родине, тоска по Родине, нищета нашей Родины, красивые пейзажи – леса, горы, чистое небо, реки – словом, с любовью описан каждый уголок нашего Азербайджана. Великий поэт делится своей болью словно с природой, говорит языком гор, лесов, рек и облаков.

Сохраб Тахир боролся за целостность Азербайджана и свободу наших южных соотечественников, создал в своих стихах яркий образ отважных сынов страны, борющихся за национальную свободу. Тот, кто сталкивается с творчеством Сохраба Тахира и слышит стихи поэта, кажется, испытал на себе его осмысленную, отважную и боевую жизнь.

В этом смысле творчество поэта является ярчайшим примером для всей нашей молодежи быть сильными, гордыми и упорными в своей жизненной борьбе.

Sh.H.Jabrayilov

DESCRIPTION OF THE NATURAL BEAUTY OF OUR HOMELAND IN SOHRAB TAHIR'S POETRY

Keywords: *poet-citizen, beauty of nature, landscape, history and modernity*

The poetic, national and human peculiarities of the work of the People's Poet of Azerbaijan Sohrab Tahir make us all think. In his poetry, love for the homeland, longing for the homeland, the misery of our homeland, beautiful landscapes - forests, mountains, clear sky, rivers - in short, every corner of our Azerbaijan is described with love. The great poet shares his pain as if with nature, speaks in the language of mountains, forests, rivers and clouds.

Sohrab Tahir fought for the integrity of Azerbaijan and the freedom of our southern compatriots, and in his poems created a bright image of the brave sons of the country fighting for national freedom. Anyone who comes across Sohrab Tahir's work and hears the poet's poetry seems to have experienced his meaningful, combative, and combative life.

In this sense, the poet's creativity is the brightest example for all our young people to be strong, proud and stubborn in their life struggle.

Söhrab Tahirin yaradıcılığı həmişə oxucunu düşündürmüşdür. Onun yaradıcılığı haqqında məqalələr yazılmış, araşdırmalar aparılmış və bu gün də aparılmaqdadır. Bu mənada şairin hələ neçə-neçə əsərlərinin geniş təhlilinə ehtiyac vardır. Vətənin hər qarış torpağı, daşı, qayaları şair üçün müqəddəs bir varlıqdır. Şair bu varlıqlar üçün – vətən üçün, ömrü boyu vətənin azadlığına nail olmaq üçün əlindən gələni edir. “İki taleyim“ adlı şeirində Söhrab Tahir yazır:

Mən iki ürəkdə bir məhəbbətəm,
Mən iki sahildə bir böyük vətən.
Ey xoşbəxt taleyim, bədbəxt taleyim,
Bəs necə qurtarım ikiliyimdən?! (4, s.85)

Şair iki ürək, iki vətən deyəndə, Cənubi və Şimali Azərbaycanı nəzərdə tutaraq bu ikiyə bölünmüş vətənə eyni məhəbbətini ifadə edir. Mən iki sahildə bir ürəyəm, “xoşbəxt taleyim” deyəndə bir zamanlar yaşadığı Azərbaycanı nəzərdə tutur və burada azad, rahat yaşayışına işarə edir, “bədbəxt taleyim” deyəndə isə Cənubi Azərbaycanı nəzərdə tutaraq, çarəsiz qaldığını bildirir, bəs necə qurtarım bu ikilikdən dilemması qarşısında qalır, yəni ikiyə bölünmüş vətəndən söz açır.

Xalq şairi Söhrab Tahir vətənin gözəlliklərini tərənnüm edən zaman onun dağlarını, qayalarını, çaylarını, zəngin təbiətini sanki danışdırır və dilə gətirir. “Savalan” şerində şair vətən həsrətini poetikləşdirir:

Düşmən gəlib sürü-sürü
Ətəyində ağnaşıb,
Şiş zirvəni tutmaq üçün
Boz buludlar bağlaşıb,
Çox təpələr sənə baxıb,
İftixardan dağlaşıb
Dağım, səndən ayrılıanda
Sellər ağlaşıb,
Savalanım, Savalan (4, s.59).

Bu misralarda şair düşmənlərin Savalanın ətəyində ağnaşıb dincəlməsi, kef çəkməsi diqqətə çatdırılır. Şiş zirvəni boz buludlar bürüyəndə, ətrafında olan təpələr sənə baxıb özlərini dağ kimi hiss edəndə mən səndən ayrıldığım üçün kədərlənir, sellər, çaylar göz yaş tökərək ağlaşırdı – Savalanım! Bu çox təsirli mənzerədir. Burada misraların təsir gücü insanın yatmış hisslərini sanki oyadır, qarşımızda elə bir gözəl təbiət mənzerəsi canlanır ki, özümüzü bir anlıq Savalanın yerində hiss edirik, daha da mətinləşir, mərdləşirik.

Söhrab Tahir təbiət vurğunu olub, təbiətlə nəfəs alıb. Onun ecazkar duyğuları, həssas hissləri sanki təbiətlə nəfəs alır, təbiətlə dincəlir. Vətənin hər qarışı şair üçün doğmadır, əzizdir. Baxmayaraq ki, bizim diyarda, özünə ikinci doğma vətən hesab etdiyi Şimalı Azərbaycanda yaşayır, amma onun fikri, xəyalı, amalı həmişə Azərbaycanın bütövlüyündə olub və həmişə bütöv Azərbaycan üçün, azadlıq üçün çalışıb və yazıb yaratmışdır.

Yazıçı Sərvazın S.Tahirin 85 illiyi ilə əlaqədar “Ədəbiyyat” qəzetində çap etdirdiyi “Məni ötənlərə çəkmə bu qədər” adlı məqaləsində Söhrab Tahirin aşağıdakı fikirlərini diqqətimizə çatdırır: ...Xalq artisti Barat Şəkinskaya xatırlayırdı ki, vaxtilə Süleyman Rüstəm Azdramaya rəhbər vəzifəyə gəlməsəydi, biz bir çox sənətkarlarımızı da itirə bilərdik. Bu haqlar unudulmamalıdır. Xalq yazıçısı Elçinin rəhmətlik Balaş Azəroğluya olan diqqəti, qayğısı necə yaddan çıxıb bilər axı? Elçinin mənə olan diqqətini, haqqımda dediyi xoş sözləri necə unuda biləm? Elçinin unudulmaz sözləridir: Söhrab Tahirə hamı “əmi” deyir. Mən düşündüm ki, başqa nə cür müraciət etmək olar? Baxıb gördüm “əmi”dən yaxşı yoxdur. “Yadımda qalanları dedim. Bilirsinizmi bu münasibətlər adamı necə şax saxlayır, təzələyir?.. Hələ dil xoşbəxti Nəriman Həsənzadə, azadlıq aşığı Xəlil Rza Ulutürk diqqətinin qəlbimdə nə tufanlar qopardığını demirəm... (3).

“Şah gölü” şeiri də Söhrab Tahir yaradıcılığında öz təbiət peyzajları ilə özünəməxsus yer tutan əsərlərdən biridir. Şeirdə şair təbiətə, gözəlliyə – Şah gölünə olan duyğularını belə ifadə edir:

Çaylar şirinləşib ona qarışar,
Küsən sevgililər burda barışar,
Yel vurur eşqinin odu alışar,
Gələr ilham ilə sözə Şahgözü.

Dağlar pillə-pillə enər aşağı,
Düşər su içəndə suya “papağı”,
Gələndə uzaqdan əziz qonağı,
Salar duvağını üzə Şahgözü (4, s.60).

Şair bu misralarda deyir ki, çaylar Şahgölünə qarışaraq şirinləşir, sevgililər bu gölün ətrafında barışır, dincəlməyə gələn gənclər bu gölün ətrafındakı ecazkar mənzərəni, füsunkar təbiət gözəlliyini görərkən eşqə düşür, söz adamlarının, şairlərin ilham pərisi oyanır, uzaqdan gələn əziz qonaqları təzə gəlin kimi üzünə duvaq salaraq abır-həyə ilə, nazla qarşılayır Şahgözü. Bu ədəbi-bədii misralar sanki bir anlıq hər birimizi Şahgölünə səyahətə aparır, bizlər də Şahgölünə dincəlməyə gələn qonaqlar kimi nazlanmətlə qarşılanırıq, dincəlik və əziz bir qonaq kimi yola salınılıq.

Söhrab Tahirin bütün yaradıcılığında vətən həsrəti, vətənin gözəlliyi və füsunkar təbiəti özünəməxsus şəkildə əks olunmuşdur. Şair Günəşi, Ayı, qışı, yazı və digər təbiət varlıqlarını əsərlərində poetik dillə, şairanə əks etdirmiş və bu təbiət hadisələrini pafosla nəzmə çəkərək “Lövhə” şeirində diqqətə çatdırmışdır:

Günəş harda çimir, görün səhərlər,
Bağlıdır suların buz pəncərəsi,
Qışın sal körpüsü sərilib çaya,
Bağlanıb suların bəndi-bərəsi.

Yazın dəcəl qızı əlində qayçı,
Təzə paltar biçir vadiyə, çaya.
Çayların buzunu o kağız kimi,
Qayçıyla doğrayıb tullayır çaya (4, s.88).

Bu bədii misralarda şair deyir ki, qışda səhər çağı Günəş görəsən harada çimir, parlaqlaşır, axı hər tərəf buz bağlayıb, suların bəndi-bərəsi donub, qış buzlaqlardan sanki çay üzərindən sal körpü salıb. Lakin buna baxmayaraq, şair yaz fəslini dəcəl qıza bənzədərək yazır ki, yaz gələndə Günəş qayçı kimi sal buzları kəsir-əridir, sanki həmin əraziyə təzə paltar biçir, çay kəsilmiş, ərimiş buzları qabağında qovaraq dənizə axıdır və bütün təbiətə təzə don geyindirir. Bu bənzətmə, bu gözəllik qarşımızda sanki bir

həyat tablosudur və hər birimiz bu tabloya baxaraq həyatın füsunkar gözəlliyinə heyran qalır, bu gözəlliklər içərisində yaşamağa, yazıb-yaratmağa can atırıq.

“Bura cəbhə xəttidir” şeirində də şair təbiətin gözəlliklərini – çaylarını, göllərini, dağlarını, düzənlərini özünəməxsus tərzdə vəsf edərək yazır:

Tuğ dağının buludları sıxlaşıb,
Dərələri dərdlə dolub, dağlaşıb,
Çaylar, yollar kəsişərək bağlaşıb,
Döyüşçülər Tuğa çıxıb tuğlaşıb,
Bura cəbhə xəttidir.

Alma, armud ərik tikan gətirib,
Bu gün lalə al rəngini itirib,
Nə əkilər torpaq giliz bitirir,
Tarlalarda qızlar silah götürüb,
Bura cəbhə xəttidir (4, s.94).

Şeirdə qeyd olunur ki, Tuğ dağında mövcud vəziyyətlə bağlı buludlar sıxlaşıb, gərginləşib, bu sıxlıqdan, gərginlikdən də hər tərəf, hətta dərələr də dərdlə dolub-dağlaşıb, yəni dağa dönüb, çaylar, yollar kəsişərək bir-birini bağlayıb. Döyüşçülərimiz də bu mübarizədə Tuğ dağına çıxmaqla artıq Tuğ dağına dönüblər – tuğlaşıblar, meyvələr də artıq meyvə gətirmir, lalə gülü öz rəngini itirib, əkilən torpaqlar məhsul yox, giliz gətirir, yəni hər tərəf silahdır, hara baxırsan od-alov görürsən, hətta qızlar da əlinə silah götürüblər, çünki bura cəbhə xəttidir!

Şair təbiətin füsunkar gözəlliklərinə məhəbbətini “Yarpaqlar” şeirində aşağıdakı kimi ifadə etmişdir:

Payızın nəfəsi dəydi torpağa,
Sarı bir xal qondu yaşıl budağa.
Köçəri quş kimi düşüb sorağa
Bu eldən, o elə köçdü yarpaqlar.

Nə gözəl, mehriban payızdır bu il,
Yox, sarı bahardır, bu payız deyil,
Ömür budağından düşüb elə bil
Ömrün yollarını ölçdü yarpaqlar (4, s.126).

Şair bildirir ki, payızın nəfəsi torpağa dəyən kimi sanki yaşıl budaqlara sarı bir xal düşür və bu solub-saralan yarpaqlar köçəri bir quş kimi bu eldən o elə köç edərək həyatını dəyişir. Həm də bu payızın çox gözəl, mehriban payız olmasını diqqətə çatdırır, təbiəti sarı bahara bənzədir. Yox bu, payız deyil, deyərək tək-tək tökülən sarı yarpaqları ömrümüzün yollarını ölçən,

ömürdən düşən illərə bənzədir. Azərbaycanımızın əngin səmasında buludların dolaşmasını Söhrab Tahir “ Buludlar” şeirində poetik ifadələrlə qələmə alaraq yazırdı:

Qızıl haşiyəli, gümüş baxışlı,
Zərli şəfəqlərdən döşü naxışlı;
Göyə bəzən odlu, bəzən yağışlı,
Bəzən də tufanlı çıxır buludlar.

Vətənsiz dedilər sizə, nədəndir,
Siz göydə uçdunuz, göy də vətəndir.
Siz gedin, mən qaldım, yollarım çəndir,
Sizə uğur olsun, uğur buludlar! (4, s.127).

Xalq şairi Söhrab Tahir nəzərə çatdırır ki, yeddi rəngə çalan buludların göy üzünü bəzəməsini, qızıl haşiyəli, gümüş baxışlı, zərli şəfəqlərdən döşü naxışlı olan, bəzən dolu, bəzən yağışlı, tufanlı buludların vətəni yoxdur. Amma siz göydə uçduğunuz üçün göy üzünü sizin (buludları nəzərdə tutur) üçün elə vətəndir. Şair özünü buludlarla müqayisə edir və bildirir ki, siz hara istəsəniz gedə bilərsiniz, azadsınız, mən isə vətənsiz qalmışam, yollarım dumandır, çəndir. Gedin sizə uğurlar olsun, buludlar!

Söhrab Tahirin “Seçilmiş əsərləri”nə (“Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005) “Ön söz” yazan xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı öz fikirlərini belə ifadə edir:

“Bizim nəsil Söhrab Tahiri həmişə xeyirxah, nəcib, sözübütdöv, cəfakəş, mərd və mübariz, xırda hisslərdən uzaq görmüşdür. Bizim gözümüzdə o, inqilabçı, döyüşkən Cənubi Azərbaycan xalqının təmsalidir. Uca boyu, iti baxışları, şimşək gülüşləri ilə Söhrab Tahir Cənubi Azərbaycan torpağının bir parçasıdır. Güney Azərbaycanında sərhədsiz, maneəsiz addımlayan, Savalandan qopan bir qaya kimi gəzən, bütün qapıları ərklə açan, bütün evlərdə intizarla gözlənilən, varlığında işıq, inam, qələbə gəzdirən özü demiş, Azər Azər babadır!..”(4, s.8).

Söhrab Tahirin bütün yaradıcılığında vətəndaşlıq qayəsi, vətəndaşlıq ruhu, ictimai ruh, eləcə də yaşamaq eşqi adamı valeh edir. Yaradıcılığının öz xüsusi dili, üslubu, milli ruhu, emosional pafosu, fikirlərini sadə, aydın dildə çatdırmaq bacarığı çox güclüdür.

Vətəni sevmək, vətənə bağlılıq Söhrab Tahirdə çox güclü idi. Sanki Vətən eşqi, təbiətin füsunkar gözəllikləri, sıldırım qayalar, şır-şır axan çayların səsi ilə şair yaşayır, vuruşur, yazıb-yaradırdı.

Xalq şairi Söhrab Tahir “Vətən” şeirində vətənə bağlılığını, vətənə sədaqətini, doğmalığını, vətənin bütün gözəlliklərinə vurğunluğunu belə ifadə edir:

Dağlar yallı gedir, ipək buluddan
Ağ yaylıq hərlədir dağlar başına.

Vətən, Vətən deyib - gəzdiyim zaman
Göllər ayna tutub çıxır qarşıma.

Gəlmişəm səninlə verim səs-səsə,
Vətən, nə gözəlsən bu xoş zamanda!
Anam bir də məni doğmaq istəsə,
Qoy doğsun yenə də Azərbaycanda! (4, s.133).

Bu şeirdə bir daha vətəninə doğmalığını, sevgisini açıq şəkildə bəyan edərək şair bildirir ki, əgər bir də dünyaya gəlsəm, mən anama deyərdim ki, məni Azərbaycanda dünyaya gətirsin.

Şairin “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz yazan Sabir Rüstəmxanlı onun mərdliyi, mübarizliyi, döyüşkənliyini belə ifadə edirdi:

“Tale Söhrab Tahirdən çox şey oğurlasa da, onun istedadını, ilhamını və ən başlıcası isə Fərhad biləklərini, gecə-gündüz kirpik çalmadan yazmaq qabiliyyətini əlindən ala bilməyib. O da taledən qisasını bu cür alır. Şeiri və nəsrini ilə başı müsibətlər çəkmiş bu xalqın mənəviyyat və mübarizə tarixini yaratmaq üçün əlinə düşən xırda imkanları da itirmir. Yazır: evdə, işdə, qatarda, təyyarədə, mehmanxana dəhlizlərində, dost görüşünə gedəndə, Araz qırağında və üzü Savalana dayananda ...Əgər Söhrab Tahirin arzusunu yerinə yetirmək olsaydı, onun misraları Arazı başabaş, sahil-sahilə tikməyə bəs edərdi” (4, s.7). Məhz bu mənada Söhrab Tahirin əsərləri həmişə oxunacaq və oxunduqca da oxucular tərəfindən seviləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Kürçaylı Ə. Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 398 s.
2. *Məmmədli E. Ən ağır iş, ən kasıb gün qismətim / “Təzadlar” qəz.*, Bakı, 2016, 14 iyun
3. *Məni ötənlərə çəkmə bu qədər / “Ədəbiyyat” qəz.*, Bakı, 2011, 27 may
4. *Tahir S. Seçilmiş əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 272 səh.
5. *Tahir S. Ölümdən güclü, həyatdan uca*. Bakı: Gənclik, 1981, 169 s.
6. *Tahir Tahirli ilə Söhrab Tahir haqqında söhbət. “Ömrümün keçdiyi sahildən uzaqlaşdıqca” / “Ədəbiyyat” qəz.*, 2022, 16 mart

Redaksiyaya daxil olub 27.09.2023

UOT 82-09

A.R. Əfəndiyeva

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aysel.efendiyeva92@gmail.com*

HACI SƏLİM AXUNDZADƏNİN XATIRƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ BƏDİİ-SƏNƏDLİ ƏKSI

Açar sözlər: *Hacı Səlim Axundzadə, mühacirət, xatirat, milli hərəkət, mübarizə*

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin (1872, Lənkəran – 1930, Ənzəli) “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də demokratik dövlət quruculuğunun ilk aylarında Bakı, Tiflis, Lənkəran, Şəki və Zaqatalada cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, milli istiqlal uğrundakı mücadilənin müəyyən səhnələrini, həmçinin bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Müəllifin mühacirət illərində qələmə aldığı, lakin qəflətən vəfatı nəticəsində yarımçıq qalan və övladları tərəfindən mühafizə edilən xatirat məzmun, dil və üslub cəhətdən mükəmməl olmasa da, bir çox tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun həyatı, fəaliyyəti və xidmətləri haqqında təəssürat yaradan bədii-sənədli nəsr örnəklərindədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən bəhs edən müəyyən nəşrlərdə Hacı Səlim Axundzadənin adına təsadüf edilsə də, onun həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqatın obyektı olmamış, sözügedən əsəri isə, ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqalə “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti haqqında ilk elmi araşdırmaadır.

P.A.Эфендиева

ХУДОЖЕСТВЕННО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ ОТРАЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ВОСПОМИНАНИЯХ ГАДЖИ САЛИМА АХУНДЗАДЕ

Ключевые слова: *Гаджи Салим Ахундзаде, эмиграция, мемуар, национальное движение, борьба*

Мемуар Гаджи Мирзы Салима Ахунда Ахундзаде (1872, Ленкорань – 1930, Энзели) «Я воздал должное земле Азербайджана» заслуживает внимания с точки зрения отраженных в них как отдельных сцен борьбы за национальную независимость, так и коварных замыслов большевистско-дашнакского союза против нашего народа, имевших место в ходе сложных общественно-политических процессов, происходивших в Баку, Тбилиси, Ленкоране, Шеки и Загатале накануне создания Азербайджанской

Демократической Республики, а также в первые месяцы формирования демократического правительства. Несмотря на то, что данный мемуар, написанный автором в годы эмиграции и бережно сохраненный его детьми, не был завершен по причине его внезапной смерти и кроме этого, он не совершенный как по своему содержанию, так по стилю и языку, он, тем не менее, является образцом художественно-документальной прозы, дающей представление о жизни и деятельности многих исторических деятелей, в том числе Мухаммеда Эмина Ресулзаде и Алимардан бека Топчибашева.

И хотя имя Гаджи Салима Ахундзаде упоминается в некоторых изданиях об Азербайджанской Демократической Республике, его жизнь, творчество и политическая деятельность до сих пор не являлись предметом отдельного исследования, а представленное нами произведение вообще нигде не рассматривалось. Данная статья является первым научным исследованием мемуара “Я воздал должное земле Азербайджана”.

A.R.Efendiyeva

LITERARY-DOCUMENTARY REFLECTION OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT IN THE MEMORIES OF HAJI SALIM AKHUNDZADE

Keywords: *Haji Salim Akhundzade, emigration, memory, national movement, struggle*

The memory of Haji Mirza Salim Akhund Akhundzadeh (1872, Lankaran - 1930, Anzali) “I paid tribute to the land of Azerbaijan” attracts attention in terms of reflecting certain scenes of the struggle for national independence, the complicated socio-political processes taken place in Baku, Tbilisi, Lankaran, Shaki and Zagatala, in the process of the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, as well as in the early months of the foundation of democratic state and also the insidious intentions of the bolshevik-dashnak alliance against our people. Although the memoir, written by the author during the years of emigration, and left unfinished by his sudden death was preserved by his children, is not perfect in terms of content, language and style, it is one of the examples of literary-documentary prose that gives an impression about the life, activities and deeds of many historical figures, including Muhammad Amin Rasolzade, Alimardan Bey Topchubashov.

Although the name of Haji Salim Akhundzade is mentioned in certain publications about the Azerbaijan Democratic Republic, his life, creative work and political activity have not been the object of research until now, and his work in general has not been involved in research. This article is the first scientific research on the memory of “I paid tribute to the land of Azerbaijan”.

Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin (1872, Lənkəran – 1930, Ənzəli) “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti [1] Azərbaycan

Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ərəfəsində, eləcə də demokratik dövlət quruculuğunun ilk aylarında Bakı, Tiflis, Lənkəran, Şəki və Zaqatalada cərəyan edən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin, milli istiqlal uğrunda mücadilənin müəyyən səhnələrini, həmçinin bolşevik-daşnak ittifaqının xalqımıza qarşı məkrli niyyətlərini əks etdirməsi baxımından diqqəti cəlb edir.

Kitabın ikinci nəşrinə müəllifin qardaşı oğlu Tufan İshaq oğlu Axundovun yazdığı “Ön söz”dən məlum olur ki, “Xatirat”ın əlyazması Hacı Səlimin övladları tərəfindən mühafizə edilmişdir. S.Axundzadənin qardaşı oğlu İshaq Axundzadə əmisi oğlanlarından əsərin əlyazmasının surətini almış, onu kiril əlifbasına çevirərək, 1992-ci ildə özünün “Azərbaycan incisi” kitabına daxil etmişdir [2, s.35-104]. Sözügedən kitabda İ.Axundzadə “İlk parlamentimizin üzvü” başlığı altında Hacı Səlimin tərcümeyi-halı haqqında məlumat vermiş, ardınca xatiratı əlavə etmişdi. Lakin bir sıra texniki problemlər, həmçinin mətnin kiril əlifbasında olması əsərin ikinci nəşrini zəruri etmişdir. Müəllifin qəflətən vəfatı nəticəsində yarımçıq qalan xatirat “Hacı Mirzə Səlim Axund Axundzadənin xatirəsi”, “Bəyanət və tövzihi”, “Kərim bəy kimdir”, “Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti”, “Ağa Mirzə Fərəcullanın iqtisadi surətdə fəqirlərin əhvalını riayət etmək təriqi”, “Tərhim qoyulub sipərəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş” adlı hissələrdən ibarətdir.

“Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəsi məzmun, dil, üslub baxımından mükəmməl əsər təəssüratı yaratmasa da, dövrün mənzərəsini, müstəqil Azərbaycan naminə mücadilənin bəzi məqamlarını canlandıran bədii-sənədli nəsr örnəklərindəndir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən bəhs edən müəyyən nəşrlərdə Hacı Səlim Axundzadənin adına təsadüf edilsə də, onun həyatı və siyasi fəaliyyəti indiyədək ayrıca tədqiqatın obyektivi olmamışdır. “Ön söz”də də vurğulandığı kimi, onun haqqında məlumatlar özünün yazdığı “Xatirat”dan, qohum və övladlarından, cüzi tarixi sənəd və tədqiqat əsərlərindən toplanılmışdır. İ.Axundzadənin 2019-cu ildə çap olunmuş “Qəlbim hər zaman Lənkərandır” adlı kitabında (kitab müəllifin ölümündən sonra oğlu T.Axundov tərəfindən nəşr edilmişdir). Hacı Səlimin xatiratına istinad edilərək, onun həyatı və fəaliyyəti barəsində qısa məlumat verilmişdir [3, s.192-197]. Bunun xaricində S.Axundzadənin həyatı, yaradıcılığı və siyasi fəaliyyəti haqqında mənbələr yox dərəcəsidir. Sözügedən əsəri isə ümumiyyətlə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bu məqalə “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəsi haqqında ilk elmi araşdırmadır.

O, 1872-ci ildə XIX əsr Azərbaycan poeziyasının və pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri, əslən Şirvandan olan Mirzə İsmayıl Qasirin (Mirzə İsmayıl Səlim oğlu Axundov – 1805, Ağdaş – 1900,

Lənkəran) ailəsində dünyaya göz açır. İlk təhsilini atasının üsuli-cədid məktəbində alan Səlim sonra Lənkəranda rus dilində gimnaziyanı bitirir. Daha sonra Ərdəbil, Zəncan və Məkkədə dini təhsil alır. Lənkərana qayıdan Səlim bir müddət mollalıqla məşğul olur. O, bəzi mövhumatçı, cəhalətpərəst ruhanilərin əməllərinə qarşı çıxır, məclis və mərasimlərdə onları kəskin tənqid edir. 1911-1916-cı illərdə gimnaziya şəriət və fransız dili müəllimi işləyir. 1917-ci ildə Rusiyada çar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə nəticələnən burjuva inqilabından sonra S.Axundzadə fəal surətdə siyasətlə məşğul olur. Onun “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti də əsasən, müəllifin həyatının bu dönməindən bəhs edir. Əsərini “Bismillah ər-rəhman ər-rəhim”lə başlayan müəllif “... istərdim öz dirilik halatımı yazıb, mənim zəmanəmdə nələr hadisə olub və ittifaq düşübdür...” [1, s.15] - deyərək xatirəti qələmə almağının niyyətini oxucularla bölüşür. Müəllif daha sonra “səbiqdəki mollaların ədəmi-fəhmi və kəlamatlarından camaat o qədər geri qalıb və cəhalət bu dövr və bu müddətdə pərt olublar” – yazaraq əlavə edir: “Amma əsl məqsədim bu dəftərdə Lənkəran dairəsində olan təşkilat və ittifaqat və həvadisəti bəyan etməkdir. Və zimmən mollaların biçərə və avaralığından bəhs edib, onların çox-çox ümüratdan (burada: əməllər, işlər – A.Ə.) ədəmi-vüquflarını (burada: xəbərdar olmamaq, bilməmək – A.Ə.) bəyan və təzəkkür (xatırlama – A.Ə.) edib və cəmi uləmanümələərə tövsiyə etməkdir ki, kəndiləri xüsusunda bir çərə arasınlar ki, əgər bərfərz (burada: tutaq ki – A.Ə.) əmmaməli molla və ya inki uzundon bilici və dindar hər cür fəal və kardan olursa, təzə cavanlar onları istəməyib, daimi surətdə onların əleyhdarıdırlar” [1, s.16].

Xatirətin “Bəyanat və tövzih” (aydınlaşdırma – A.Ə.) hissəsində S.Axundzadə 1917-ci il burjuva inqilabından – Romanovlar mütləqiyyətinə son qoyulduqdan sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən Lənkəranda siyasi fəallığın artmasından, müxtəlif ictimai təşkilatlar və komitələrin təsis edilməsindən söz açır. S.Axundzadə yazır ki, qardaşı ilə şəhəri gəzərkən təsadüf nəticəsində milliyətçə osetin olan dağıstanlı bir şəxs və Lənkəranda “duxaniyyə dairəsinin bitamam müdiri”, “mötəbər zat” İsmayıl bəy Yandıyevlə rastlaşır və onun təkidi ilə – zorla Hacı Mir Səmidin evində böyük oğlu Mirinin təşkil etdiyi “şəhərin məşhur və məruf təzə oxumuş cavanlarının və əyanlarının” iştirakı ilə keçirilən yığıncağa gəldik. Burada “Ümid” adlı cəmiyyət təsis olunur və gizli səsvermə yolu ilə cəmiyyətin 7 nəfərdən – Məşədi Hacı Rza Qurbani, Məhəmməd və Musa bəy Nurulla-bəyev, Qulamhüseyn Məmmədov, Mirzə İshaq Möhsünzadə, Xudaverdi bəy Kələntərov və xatirə müəllifindən ibarət rəyasət heyəti seçilir. Cəmiyyətə sədr seçilməsi fikir və rəy ayrılığına səbəb olur. Nəhayət, “camaata süləmalıq nöqtəyi-nəzərindən” Hacı Mirzə Səlimin sədrliyi tövsiyə olunur və o, rəhbər seçilir. Eyni zamanda, Mirzə İshaqın katib, Məşədi Hacı Rza

Qurbaninin müavin və xəzinədar olduğu bu cəmiyyət qısa müddət ərzində bir sıra xeyriyyə tədbirləri təşkil edir, üç şöbədən ibarət məktəb və kurslar açır. Sözügedən cəmiyyətə Bakı Milli Komitəsinin sədri tərəfindən bir teleqraf gəlir ki, Komitənin iclasında iştirak etmək üçün Lənkərandan bir nəfər nümayəndə seçsinlər. Cəmiyyət bu məsələni seçki yolu ilə həll etmək qərarına gəlir və bütün Lənkəran camaatı təyin olunmuş vaxtda böyük məhəllədəki məscidin həyətinə toplaşirlər. İnsanların istək və tələblərinə rəğmən, Hacı Səlim nümayəndə seçilməkdən imtina edir. Nəticədə, bu vəkalətə Hacı Şeyx Məhəmməd təyin olunaraq, Bakıya yola düşür. Bir müddət sonra – heç bir həftə keçməmiş Bakıdan – “Soldatski deputat” deyilən təşkilatdan 3 nəfər nümayəndə istənilir. Xatirətdə bu təşkilatın milli tərkibi, sədri və qurucuları barədə səhih və geniş məlumat verilmir. Sadəcə göstərilir ki, təşkilat əhalinin buğda-arpa məhsulətini nəzərdən keçirir, onlara adambaşı ildə yeddi pud yarım toxum verdikdən sonra yerdə qalan məhsulu ucuz qiymətə alırlar. Bu işə nəticədə “əkinçi camaatını böyük fəlakətə sövq edib, vilayətləri, ələlxüsus Lənkəran və Muğan əhlini tamam puç edəcək idi” [1, s.23]. Lənkərandan seçilən üç nəfər – Yusif bəy Mehmandarov, Məşədi Cəbrayıl Abbasəliyev və xatirətin müəllifi Hacı Mirzə Səlim Axundzadə öz hesablarına Bakıya yola düşür, “Soldatski deputat”ın rəhbəri ilə görüşürlər. Bu barədə S.Axundzadə yazır: “Burada neçə məclis Ustupani (təşkilatın sədri kimi təqdim olunur – A.Ə.) ilə mülafat və nə söhbətimiz oldusa, onunla işim yoxdur. Onu yazmayacağam. Çünki çox təfsilatlı və yaramaz, nəticəsiz söhbətlər olubdur ki, yazmağa dəyməz” [1, s.24].

Bu aralıqda xatirə müəllifi Məşədi Cəbrayıl və Yusif bəyə söyləyir ki, daha öncə Bakıya gəlmiş vəkil Hacı Şeyx Məhəmmədi tapıb, onun nə iş gördüyü haqqında məlumat əldə etmək lazımdır. Nəhayət, vəkilin kirayə tutduğu mənzilə gedib, onunla söhbət edirlər. Məlum olur ki, Əlimərdan bəy Topçubaşov Hacı Şeyx Məhəmmədi qəbul etməyərək, üzrünü istəyib. Belə olan halda Hacı Şeyx Məhəmməd Lənkərana qayıtmalı olur.

“Ümid” cəmiyyətinin fəaliyyətindən, rəhbərlik arasında baş verən intriqalardan, sədrə qarşı qarəzli münasibətdən, “əmmaməli olub sədarətə mail olmağı”ndan ətraflı bəhs edən müəllif sonda yazır ki, “mən də işdən kənar olub öz işlərimə baxmağa məcbur oldum” [1, s.28].

Bu arada Bakıdan gələn məktubda xeyriyyə cəmiyyətinin yığınaçığında iştirak etmək üçün Lənkərandan iki nəfər nümayəndə istənilir. Düyü ticarəti ilə məşğul olan Məşədi Mikayıl Bağirov və xatirətin müəllifi öz xərcləri hesabına Bakıdakı məclisdə iştirak üçün yola düşürlər. Müəllif xatirələrində təsadüfən Sultan bəy Qulubəyli ilə rastlaşdığını, üçünün də Bakıya birlikdə paroxodla (buxar mühərriki ilə hərəkətə gətirilən gəmi – A.Ə.) getdiklərini və “Dağıstan” mehmanxanasında mənzil tutduqlarını

yazır. Sultan bəy Qulubəyli isə, özünün “Tələtömlü illər” adlı əsərində S.Axundzadə ilə Bakıda rastlaşdığını qeyd edir: “... bir həftə icazə alub Badkubəyə azim oldum (yola düşdüm), orada baş komesar Heydərofa əhvalatı quzariş verdim. ...Bu əsnədə mərhum Hacı Mirzə Səlim Axundzadəyə təsadüf etdim” [4, s.22]. Hər iki xatirədən bəlli olur ki, müəlliflər bir-birlərini yaxşı tanıyır. Lakin onlar görüşləri barədə fərqli məlumat verirlər. Görünür, xatirələrin xeyli sonra qələmə alınması, yaş, yaddaş və s. kimi amillər hadisələrin təsvirində müəyyən fərqlilik yaratmışdır.

Keyriyyə cəmiyyətinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevin də qatıldığı iclasına Əlimərdan bəy Topçubaşov sədrlik, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə baş katiblik edirdi. Qafqazın hər bir tərəfindən gələn nümayəndələr arasında vəkillər, “yarım mollalar”, “intiligent və yuristlər” iştirak edirdi. Üç nəfər “sahibi-əmmamə”dən biri xatirənin müəllifi idi. Rusiyada hakimiyyətə gəlmiş Kerenskinin tələbinə əsasən, Müvəqqəti hökumətə yardım etmək üçün vəsait toplanılması gündəlikdə duran yeganə məsələ idi. Müəllifin zahirdə bir intiligent, həqiqətdə molla məclisi adlandırdığı iclas “əvvəl-axırı qurtarmayan bir mübahisə və mübarizə” meydanına çevrilmişdi. Vəsaitin mənbəyini müəyyənləşdirməyə dair müxtəlif təkliflər irəli sürülsə də, heç biri qəbul olunmur. Sonda qərara alınır ki, ailənin hər bir üzvündən iki rubl vergi – “soldat pulu” yığılsın.

Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsinə və guya Ə.Topçubaşovun mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pulu mənimsədiyinə dair məsələlər Bəşir bəy Aşurbəyovun evində təşkil etdiyi məclisdə qızgın müzakirəyə səbəb olmuşdur. Tədbirin gedişində əsəbiləşərək söz alan H.Z.Tağıyevin dediklərindən məlum olur ki, Ə.Topçubaşova iftira atılmış, mühacir və qaçqınlar üçün toplanan pul təyinatı üzrə xərclənmiş, eyni zamanda hesabı da verilmişdir. Müsəlman qadınların seçkilərdə iştirak edib-etməməsi məsələsində isə ciddi mübahisə yarandığından ortağ fikrə gəlinmir.

Müəllifin və yoldaşlarının H.Z.Tağıyevlə görüşü də xatirənin yaddaqalan səhnələrindəndir. Hacı Mirzə Səlim H.Z.Tağıyevlə görüş zamanı Bakıda mövcud olan müxtəlif cərəyanlar arasındakı nifaqın gələcəkdə böyük fəlakətlərə səbəb ola biləcəyindən narahat olduğunu bildirir, “millətin atası”na (H.Z.Tağıyev – A.Ə.) “Lənkəran nümayəndələrinin ən böyük və səmimi arzu”sunu – Bakıdakı müxtəlif qrupların sülh şəraitində fəaliyyət göstərməyini istədiklərini çatdırır. “Hacı Zeynalabidin bu sözləri bizdən eşidəndə ayağa durub, mənim əmmaməmdən öpüb xudafiz elədik” [1, s.40].

Xatirədə Lənkəran gimnaziyasının fəaliyyətindən, yerli din xadimlərindən, tanınmış sülalələrin həyatından, “İсполнителны комитет”ə (İcraiyyə Komitəsi – A.Ə.) seçkilərdən, firqələr arasındakı mübarizədən xeyli bəhs olunur.

Əsərin “Kərim bəy kimdir” sərlövhəli hissəsində Lənkəranın Səbidaş mahalına hakim təyin olunan Kərim bəy Şahtaxtının həyat və fəaliyyətindən bəhs olunur. Məlum olur ki, “Lənkəran xanzadələrindən Mir Həmid bəy Talışxanov zamanında müqəddəm Kərim bəy bir xəyanət müqabilində Sibirə sürgün olmuşdu” [1, s.56]. Rus hökuməti müharibə zamanı məhbusları da cəbhəyə göndərir, döyüslərdə fərqlənənləri həbsdən azad edirdi. Kərim bəy də ön cəbhədə göstərdiyi igidliyə görə həbsdən azad olunmuş və əvvəlcə Şahtaxta, sonra ailəsi ilə birlikdə Lənkərana gəlmişdi. “İqtidar və bacarığına binaən” Səbidaş mahalına hakim təyin edilən Kərim bəy patron və tufəng oğruları ilə atışmada həlak olur. Bu hadisədən bir müddət sonra Hacı Mirzə Səlim Məşədi Mikayıl ilə birlikdə Bakıda təsis olunan “Qafqaz ictimai-ümumi” təşkilatına Lənkəranda nümayəndə seçilir. Lənkərana qayıtdıqdan sonra Hacı Mirzə Səlim burada Müsavat Partiyasının özəyini, öz təbirincə yazsaq, “bir gözəl intiligentni təşkilat” yaradır. Qısa bir zaman içərisində Lənkəranda “Müsavatın qüvvəti və qüdrəti artıb, yüksək mərtəbəyə” yetişir.

Xatirətdə Hacı Mirzə Səlim Müsavatın nümayəndəsi kimi Bakıya səfərindən, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə görüşündən, daha sonra Azərbaycanı təmsil edən nümayəndələrlə birlikdə Zaqafqaziya Seyminin iclaslarında iştirak etmək üçün dəmiryolu ilə Tiflisə yola düşməsindən söz açır. Azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin təmsil olunduğu Seymdə cərəyan edən prosesləri təsvir edən müəllif sonda hər üç xalqın öz istiqlalını elan etdiyini bildirir.

Xatirə müəllifi Hacı Səlimin Müsavat firqəsinin nümayəndəsi kimi Zaqatalaya səfəri maraqlı və gərgin keçir. O, bu barədə əsərin “Müsəlmanların ixtilafı və şəxsi hərəkəti” hissəsində söz açır. Bu bölgədə milli münasibətlər, xüsusilə ermənilərin xain mövqeyi ciddi narahatlıq yaradırdı. Müəllif bu bölgədə sülh, əmin-amanlıq bərqərar olması, qırğın törədilməməsi üçün ciddi səy göstərdiklərini yazır.

Xatirətin “Ağa Mirzə Fərəcullanın iqtisadi surətdə fəqirlərin əhvalını riayət etmək tərqi” adlı hissəsində Şəki şəhərinin “şiə mollalarının ən nüfuzlu və mötəbərlərindən” Ağa Mirzə Fərəcullanın yeritdiyi taxıl siyasətindən, onun yüksək insani keyfiyyətlərə sahib olmasından bəhs olunur.

Əsərin “Tərhim qoyulub si parəsi oxunan şəxs nə səbəbə vəfat etmiş?” sərlövhəli hissəsində də müəllifin Zaqatala, Şəki səfərlərindən bəhs edilir. Burada Şəkili Azaq bəyin ermənilərin Şirvanda törətdiyi qətləmin qarşısını almaq üçün Şamaxılı soydaşlarımıza yardıma getməsi, şücaəti təsvir olunur, eyni zamanda erməni xisləti, vəhşiliyi, xalqımıza qarışı ermənilərin törətdiyi tarixi cinayətlər kəskin tənqid edilir.

S.Axundzadənin “Azərbaycan torpağına türbət demişəm” xatirəti məzmun və üslub baxımından mükəmməllikdən uzaqdır. Ərəb-fars sözlərinin çox işlənməsi əsərin dilini ağırlaşdırır. Hadisələrin təsviri və xronikası bəzən uzun-uzadı, yorucu təsir bağışlayır, müəllif bəzən yersiz təfərrüatlara varır, sanki hərdən süjet xətti unudulur, pərakəndəlik baş alıb gedir. Xatirəti müəllifinin dünyagörüşü və baxışlarındakı təzadlar onun daha mütərəqqi və obyektiv düşüncələrini sanki buxovlayır. O, bir tərəfdən müsavətçılığı təqdir və təbliğ edir, digər tərəfdən qatı dinçidir, “əmmaməli molla olmağı” ilə qürurlanır. O ermənilərin vəhşiliyinin, tarixi cinayətlərinin şahidi olsa da, onların qonşuluqdan getməməsi üçün səy göstərir və s.

Bununla belə, xatirəti müəyyən ədəbi, tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əsər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulması ərəfəsində Cənubi Qafqazda, ayrı-ayrı bölgələrdə – Bakı, Lənkəran, Zaqatala, Şəki və Tiflisdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr barədə təsəvvürün genişləndirilməsi, məlumatların zənginləşdirilməsi cəhətdən maraqlı doğuran mənbədir. Əsər bir çox tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti və xidmətlərinin dəyərləndirilməsi baxımından da qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundzadə H.* Azərbaycan torpağına türbət demişəm. Xatirəti. Bakı, 2016, 288 s.
2. *Axundzadə İ.* Azərbaycan incisi. Mil-Muğan, Şirvan və Qarabağ. Bakı: Elm, 1992, 256 s.
3. *Axundzadə İ.* Qəlbim hər zaman Lənkəranda. Bakı, 2019, 362 s.
4. *Qulubəyli S.* Tələtümülül illər. Xatirəti. Bakı, 2022, 276 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.08.2023

İctimai elmlər

УДК 316:001.83 (100)

A.A.Axundov, N.F.Gaxramanova

*Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
ngahraman@mail.ru*

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Ключевые слова: *система социального управления, история управления, политическое управление, теория управления*

Социальное управление как особая сфера человеческой деятельности имеет многовековую историю. Независимо от того, называли ли люди его социальным управлением, или просто управлением, или системой указаний, но управление обществом, государством, человеческими коллективами экономической жизнью, другими сферами, осуществлялось неизменно. Исторический опыт показывает, что социальное управление – это важнейший шаг человечества, важнейший этап цивилизации. Социальное управление всегда осуществлялось, главным образом, с опорой на духовные и нравственные ценности общества, на выработанные человечеством нравственные и моральные принципы.

A.Ə.Axundov, N.F.Çəhrəmanova

SOSIAL İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN MƏNİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: *sosial idarəetmə sistemi, idarəetmənin tarixi, siyasi idarəetmə, idarəetmə nəzəriyyəsi*

Sosial idarəetmə insan fəaliyyətinin xüsusi sahəsi kimi uzun tarixə malikdir. İnsanların bunu sosial idarəetmə, yoxsa sadəcə idarəetmə, yaxud göstərişlər sistemi adlandırmasından asılı olmayaraq, cəmiyyətin, dövlətin, insan kollektivinin, təsərrüfat həyatının və digər sahələrin idarə olunması daim həyata keçirilirdi. Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial idarəetmə bəşəriyyətin ən mühüm addımı, sivilizasiyanın ən mühüm mərhələsidir. Sosial idarəetmə həmişə əsasən cəmiyyətin mədəni-əxlaqi dəyərlərinə, bəşəriyyət tərəfindən işlənib hazırlanmış əxlaqi prinsiplərə əsaslanaraq həyata keçirilmişdir.

A.A.Akhundov, N.F.Gahramanova

THE ESSENCE AND CONTENT OF THE SOCIAL MANAGEMENT SYSTEM

Keywords: *social management system, history of management, political management, theory of management*

Social management as a special sphere of human activity has a long history. Regardless of whether people called it social management, simply management, or a system of instructions, the management of society, the state, human collectives, economic life, and other areas was carried out invariably. Historical experience shows that social management is the most important step of mankind, the most important stage of civilization. Social management has always been carried out mainly based on the moral values of society, on the moral principles developed by mankind.

Для выработки полного представления о существовании содержания и структуры социального управления, необходимо исследовать первые шаги человечества, сделанные в этом направлении. При этом отмечалось, что по мере развития общества и становления цивилизации, принципы управления людьми, обществом, экономикой и другими процессами, усложнялись, становились более содержательными, более наукоемкими.

Как известно, управление в период дикости и варварства существенно отличается от управления на более высоких уровнях и ступенях рабовладельческого общества. Также надо особо отметить, что по сравнению с рабовладельческим обществом в феодальном обществе система политического и социального управления становилась информационно насыщенной, охватывающей все новые и новые сферы человеческой деятельности.

Этот логический принцип можно продолжать дальше вплоть до наших дней. Важно то, что мы установили, что управленческая деятельность людей, как и само общество, развивались по восходящей линии, в направлении цивилизованности, а также использования последних достижений науки, техники и культуры.

В данной статье для нас важно разобраться в вопросе о том, следует ли при изучении исходных принципов социального управления ссылаться на первоисточники древности и других отдаленных отрезков исторического времени, не учитывая то, что было 30, 50, 100 лет тому назад. Нам кажется, что, оценивая исходные принципы, надо исходить не только от их возраста, но и от того, насколько продуктивно человечество использовало их совсем недавно. В этой связи представляет большой научный и практический интерес вопрос о связи принципов социального и политического управления сегодня с принципами социального и политического управления в нашем недалеком прошлом.

Для этого попытаемся пользоваться некоторыми принципами сравнительно-сопоставительного анализа. В условиях суверенности управление государством, обществом, его различными сферами, всей полнотой жизни осуществляется государством, государственными

органами на основе Конституции и законов суверенной Азербайджанской Республики.

В советское время принципы управления были совершенно другими. И обществом, и государством, и государственными структурами, и творческими объединениями, и половозрастными группами управляла Коммунистическая Партия. Время от времени в печати, в средствах массовой информации возникает вопрос, было ли это законно, правомерно или же было сплошное беззаконие? Все это было вполне законно, ибо в Конституции Советского Союза и в Конституциях союзных республик было написано: «Коммунистическая Партия Советского Союза является руководящей и направляющей силой советского общества».

Другое дело – государственные структуры носили больше номинальный характер, т.к. вопросы решала партия, а исполнителями были государственные структуры, и то не во всем. Так, то, что сегодня мы называем судебной властью, т.е. органы суда, прокуратуры и в целом правопорядка, проводили в жизнь то, что говорила партия, т.е. проводили в жизнь решения Коммунистической Партии. Но то, что творческие союзы и объединения, ученые интеллигенция выполняли тоже непосредственно указания партии, они тем самым были лишены возможности внести в дело, которым сами занимались, творческое начало, они были лишены собственного видения мира, того, что творилось вокруг, того, что надо было сделать. Для них существовало только око партии. Следовательно, управление при социализме было крайне жестким, подавляющим всякую инициативу.

Как известно, в научной и учебной литературе часто ставят в один ряд управление и организацию. Когда дело касается организации чего-то, практической работы, научной деятельности, организации работы молодежных структур или какого-то института просвещения, тут очень важна роль обратной связи, в частности, нижестоящих структур, нижестоящих органов, а также самих объектов управления. Таковыми могут быть фабрики, заводы, коллективы, вузы, профсоюзные организации и т.д. Сейчас в наших условиях они свободно решают свои задачи, свои вопросы, свободно и относительно беспрепятственно реализуют свои идеи. При социализме, как известно, реализация идей проходила через самый сложный фильтр.

При переходе от социализма к капитализму многое изменилось. Однако общество часто сталкивается с решением тех вопросов, которые решались в советское время, притом успешно. Поэтому иногда некоторые авторы в целях решения современных задач ссылаются на практику советского общества. При этом не берется в счет одно обстоятельство. И

решения, которые содержатся в соответствующих материалах советского периода, и идеи, содержащиеся в речах и выступлениях партийных деятелей того же периода, однозначно были рассчитаны на советскую действительность, на возможности и принципы социализма.

Говоря о преемственности и последовательности принципов социального и государственного управления, необходимо иметь в виду: в одном случае, речь идет об использовании и наследовании принципов и практики управления поколений и систем отдаленного прошлого. Например, использование практики древних, средневековья или Нового времени и т.д.; в других случаях, мы сталкиваемся с практикой заимствования опыта и принципов управления, имевших место всего несколько десятилетий том назад, в то же время пришедших к негодности, лишившихся своей эффективности. Хотелось бы, чтобы на этот вопрос в учебниках и учебных пособиях по вопросам управления и организации обращалось особое внимание. Что мы имеем в виду? Как известно, порывая с социализмом, общество взяло курс на капиталистические принципы управления. Но при этом, особенно в локальных условиях, оно не могло полностью отказаться от прежних традиционных и проявивших себя с положительной стороны, принципов. Например, после установления суверенитета почти 10 лет не могли перейти на рельсы местного самоуправления и создавать полноценные органы эти структуры. Надо сказать, что, с одной стороны, здесь не было мощной законодательной базы, с другой – гражданам бывшего социалистического общества местное самоуправление, как таковое, не было известно, а потому оно для них не представлялось особо значимым. В понимании людей оно как бы лишалось самодостаточности. И тут, конечно, общество и государство оказались перед исторической необходимостью организовать систему местного самоуправления.

Управление – это живой динамичный процесс со свойственными ему противоречиями. Поэтому и в дальнейшем одни принципы будут заменены другими, одни принципы управления будут сданы в архив истории, а другие – будут вписаны в структуру новых законов, новых государственных решений и т.д. Социальное управление неразделимо от политического управления, но в основе и того, и другого лежит реальная жизнь, особенности ее функционирования, ее внутренние противоречия.

Начиная с середины 60-х годов XX века научный интерес к разным направлениям общей проблемы управления заметно возрос и продолжает расти. Если в XIX и в первой половине XX века проблемы управления, главным образом, изучались философией, то в последующие годы и десятилетия к исследованию разных направлений и аспектов этой фундаментальной проблемы подключились социология, кибернетика,

экономические науки, политология и др. Сообразно со своими интересами и прерогативой каждая из перечисленных наук внесла свою весомую лепту в изучение этой проблемы. Благодаря этому достигнуты внушительные успехи в выявлении общего и специфического, соответственно, в управлении биологическими (природными), техническими и социальными системами. Следует подчеркнуть, что с точки зрения выявления общего в управлении названными выше системами получены довольно хорошие результаты, особенно в аспекте методологических подходов. При этом наблюдаются и некоторые изъяны, и «недоделки».

Одним из таких малоразработанных направлений теории социального управления является вопрос, пользуясь гегелевской терминологией, о начале в изучении социальных систем управления, что, в свою очередь, порождает путаницу и приводит к смешению вопросов развития социальных систем управления и теории социального управления. Отсутствие ясности в понимании и интерпретации начала того и другого приводит к нарушению связи между историческим и логическим, к ошибкам в расстановке акцентов и оценке идей, концепций и теорий, от которых мы отталкиваемся.

Существует несколько подходов к вопросу о начале в изучении социальных систем. Первый и наиболее распространенный подход – теоретико-методологический подход некоторых философов, берущий начало с 60-х годов XX века. Они рассматривают социальные системы в контексте их исторического возникновения, эволюции и развития. Свои выводы они обосновывают практикой социального и государственного управления в XIX-XX веках. Но то, что приемлемо по отношению к XIX веку, оказывается недостаточным для выработки полного, соответствующего историческому процессу и принципам беспристрастной научности, представления о социальном управлении, прошедшем длительные процессы эволюции. Так И.Н.Макашов и Н.В.Овчиникова в своей книге «Управление в древних цивилизациях» во второй ее главе «Управление в древних государствах Востока» рассматривают такие вопросы, как управление в Египте, Шумере, Аккаде, Эламе. Эти авторы совершенно справедливо отмечают, что указанная выше группа сложилась в IV тысячелетии до н.э. и оставила значительный след в истории человечества, совершив серьезные сдвиги в сфере управления [6, с.22-29].

Но и данный подход не дает полную картину того, как формировалось, изменялось, совершенствовалось и развивалось управление на протяжении всей истории человечества, в том числе и в периоды до IV тысячелетия до н.э. И здесь мы сталкиваемся с

недостатком материала об управлении на ранних этапах человеческой истории. А потому нам крайне трудно как-то увязать с периодами, более или менее сносно отраженными в мифологии, народных сказаниях.

Второй подход, наиболее рельефно отличающийся от первого, это кибернетический подход, фактически игнорирующий понятие времени вообще, исторического времени в особенности. Для кибернетического подхода свойственно исследовать технические системы с той поры, когда началось их бурное развитие. А потому в анализе изучаемых технических систем кибернетика довольствуется тем, когда «там», на Западе началось бурное развитие тех или иных технических средств, объектов. Правда, изучение этих систем показывает, что промежуток времени между их появлением (созданием) и достаточно усовершенствованным состоянием не так уж велик. Ученые, изучающие вопросы организации и управления биологическими системами, также придерживаются принципов наследственности и принципов развития от низшего к высшему, от простого – к сложному. Сложное, высшее они изучают как развитую форму собственных, простых, небогатых состояний, как первоначальное исходное состояние данного явления, данного объекта исследования.

Новые современные политологические подходы к означенной проблеме страдают однобокостью. Общим недостатком большинства политологических публикаций является то, что все их идеи и выводы вырастают из сегодняшнего, то есть самого развитого состояния социальных систем. Выводы, сделанные на основе изучения «эталонов» высших достижений, оставляют незатронутыми и тенденцию, и те ценности, которые, либо применяются, либо могут применяться в сфере социального управления.

Как известно, в государственной, общественной и социальной жизни народов мира, в особенности народов Востока, всегда и неизменно важнейшую роль играл институт старейшин, институт аксакалов. Своими советами и рекомендациями этот институт способствовал правильной ориентации государственных руководителей и государственных учреждений, структур. Исторически этот институт функционировал под различными названиями: аксакалов, сановников, визиров, советников, консультантов и т.д. Но суть оставалась неизменной – деятельное участие в оптимизации управления и недопущения ошибок, особенно в принятии управленческих решений. Одно из важнейших значений этих институтов – повышение политической культуры в сферах управления и управленческих отношениях.

На чрезвычайную важность этих институтов указал еще в XIX веке выдающийся немецкий философ Иоганн Готфрид Гердер. Он писал: «Эпоха греческих республик стал первым шагом человеческого духа к

зрелости – в деле важном: как людям управлять людьми. Поэтому на все безобразия и промахи, совершенные при существовавших в Греции формах правления, следует смотреть как на опыты юности, которая может учиться и умнеть только на ошибках.

Вскоре среди многих племен, обретших свою свободу, тоже и в колониях, выдвинулись мудрые люди, они стали опекунами народов. Они видели, от каких пороков страдает племя, и задумывались над способами лучшего устройства целого, как построить целое на всеобщих законах и нравах. Конечно, большинство этих древнегреческих мудрецов занимали общественные должности, были предводителями народа, советниками царей, военачальниками, ибо только от таких знатных людей, от аристократии и могла исходить политическая культура, действительно влиявшая на низкий люд» [3, с.368].

Ценность высказанных Гердером идей и мыслей неоспорима. Всего-навсего он выражает исторический взгляд и касается практики конкретного общества, как управлять людьми и на какие при этом ценности опираться. С позиций исследуемой нами проблемы чрезвычайно актуальным является вопрос о лучшем устройстве целого, т.е. государства как макросистемы. Оригинальность и мудрость великого немецкого философа состоит в том, что организация этого целого и управление им, по его мнению, должно осуществляться «на всеобщих законах и нравах» [3, с.368]. Это не только взгляд Гердера. Это исторический принцип управления обществом, людьми, т.е. социальными системами. Специфика использования этих ценностей заключается в том, что в разные периоды истории менялись акценты: то объявлялось главенство нравственности, нравов, то осуществлялась прямая установка на Закон, Право. Правда, нравственность также истолковывалась с разных позиций.

В решении вопросов организации и управления людьми, человеческими общностями наши далекие предки нередко идеи и мысли мудрых людей, философов, поэтов и полководцев наполняли более глубоким содержанием, придавали им нужный для эпохи статус и включали их в систему управления. В этой связи интересную мысль высказывает А.Дж.Тойнби: «Китайский император У Ди по предложению «Конфуция эпохи Хань» Дун Чжуншу (187-120 г.г. до н.э.) издал указ о возведении конфуцианства в интерпретации этого ученого, по которой социально-политическое учение превращалось в некое подобие религии, в ранг официальной доктрины» [7, с.622]

Но независимо от разных толкований, человечество в течение миллионов лет осуществляло управление и самоуправление, опираясь: а) на нравственность и законы морали; б) на Закон и нравственность, нравственные ценности; в) на Право и Закон или, как говорят, правовые

законы. К сожалению, страшные волны глобализации порой смывают эти понятия, эти ценности со страниц книг по политологии, в которых чрезмерное злоупотребление понятием «демократия» набивает оскомину.

Дело не только в том, что в работах одних политологов названные понятия как-то отражены, а в других – не отражены. К тому же ни то, ни другое бесследно не исчезли из монографий и учебников. Но вместе с тем надо признать неумолимую объективную истину, состоящую в том, что в новых исторических условиях, в изменившейся социально-экономической и политической системе требуются новые теоретико-методологические и мировоззренческие подходы к роли, значению и функциям, соответственно, нравственности и юридических законов. При этом надо подчеркнуть, что чрезвычайно актуализирована проблема структуры морали и нравственности. Ведь общество упразднила коммунистическую мораль и коммунистическую нравственность, народ принял новую Конституцию, коренным образом отличающуюся от Конституции советской. Следовательно, соотношение Закона и Нравственности, принципов морали и правовых принципов не может быть прежним или аналогом прежнего. Отсюда – совершенно новые задачи научных исследований соотношения Закона, Права и нравственности в современной системе социального управления. Но, ориентируясь на новое, актуализированное требованиями социально-экономических и политических изменений, никак нельзя забывать, что мораль, нравственность, право, закон возникли на разных уровнях цивилизаций и продолжают своеобразно функционировать в современных условиях, внутри иных социальных систем. Понятно, что здесь не может быть речи о полном состоянии их функций в древности, в средневековье, на заре капиталистического развития и на современном этапе общественного развития. Перед исследователем здесь встает целый ворох задач. Одна из них – изучение того, какие функции морали и нравственности отошли в небытие, сданы в архив истории, а какие сегодня актуальны. Попутно заметим, что здесь ощущается острая потребность в критическом анализе роли и функций национальных традиций и обычаев в управлении людей людьми в постсоветских независимых государствах.

Например, имеет смысл задуматься об использовании некоторых идей и примеров Азербайджанской Народной Республики. Так, в своем Докладе, посвященном 80-летию Азербайджанской Народной Республики общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев говорил: «Сегодня со всей решительностью можно сказать, что Азербайджанское государство, независимая Азербайджанская Республика является преемницей демократической республики, созданной в 1918 году. Мы с честью, преданностью придерживаемся этого принципа

преемственности. Безусловно, между 1918-1920 и 1990-ми годами – большая разница или же между этими периодами большое расстояние. Но это расстояние не было заполнено пустотой – за эти 70 лет азербайджанский народ жил, созидал, развивался как народ, нация и создал имеющийся сегодня в Азербайджане экономический, политический, интеллектуальный, культурный потенциал. Все это вместе составляет 70-летний период. Отмечая 80-летие Азербайджанской Демократической Республики, мы оцениваем 80-летний путь, пройденный азербайджанским народом, все его достижения, празднуем наши достижения.

Милли Меджлис Азербайджанской Республики и ныне является преемником парламента, созданного демократической республикой. Преемственность всегда означала большую ответственность. Преемственность – это не значит, что ты должен повторять какое-то событие, каким оно было раньше, или жить на том же уровне. Каждый преемник, дорожа принципом наследственности, будучи преемником того периода, того события, должен поднять тот строй, тот период, то событие на более высокий уровень. Мы делаем это в Азербайджане и добились в этой области многого» [2].

Общеизвестно, что социальное управление как особая сфера человеческой деятельности имеет многовековую историю. Независимо от того, называли ли люди его социальным управлением, или просто управлением, или системой указаний, но управление обществом, государством, человеческими коллективами экономической жизнью, другими сферами, осуществлялось неизменно. Исторический опыт показывает, что социальное управление – это важнейший шаг человечества, важнейший этап цивилизации, когда человек совершил прыжок из сферы стихийности в сферу сознательной и осмысленной жизни. Осознание необходимости самоуправления и реализация этой необходимости – есть первый шаг в направлении организации социального управления.

В процессе исторического развития менялись взгляды и подходы, выявлялись новые приоритеты изучения сущности, функций и содержания социального управления, но сама теория и практика социального управления продолжали оставаться в качестве односторонних понятий. Более того, даже в наши дни универсальность понятия социальное управление воспринимается как совокупность «того, другого и третьего». Одни исследователи в качестве фундаментальной теории социального управления выдвигают философско-социологическую теорию, другие в качестве методологии и основной теории социального управления выделяют кибернетику, третьи

акцентируют внимание на правовом и политологическом управлении и т.д. Разумеется, все это создает определенные сложности в понимании сущности и функций, как теории социального управления, так и социального управления как сферы человеческой деятельности.

Изучение старых и новых работ по социальному управлению приводит к мысли о том, что социальному управлению, как и политическому, экономическому и другим видам управления, присущи свои нашедшие историческое подтверждение составляющие элементы, выполнявшие вспомогательные функции. Если обратиться к истории человечества, то в качестве самых первоначальных принципов и ориентиров социального управления, т.е. управления обществом, народом, государством, армией, подданными и т.д., следует называть мораль и нравственные принципы, моральный и нравственный долг управляющего перед управляемым и управляемого перед управляющим. Одни внедряли эти принципы, как божественные, сугубо религиозные и их нарушение оценивали как нарушение божественных и религиозных требований; другие преподносили обществу эти принципы как принципы, идущие от вождей, королей, руководителей первого ранга.

Но, как бы там ни было, а социальное управление всегда осуществлялось, главным образом, с опорой на духовные и нравственные ценности общества, на выработанные человечеством нравственные и моральные принципы. Не только в древности, но и в современных условиях в силу гигантских масштабов социальной сферы и социальной материи невозможно все уровни, структуры и направления этой сферы охватить какими-то инструкциями, юридическими законами, указами и т.д. Даже если отсутствует конкретное приложение к той или иной сфере социального управления конкретных моральных и нравственных принципов, то и в сознании общества, и в сознании, соответственно, субъектов и объектов социального управления, эти принципы присутствуют имплицитно (подразумеваются). И на любом этапе управленческой деятельности вступившие в управленческие отношения стороны могут апеллировать к этим принципам.

В социальном управлении исторически присутствовало несколько приоритетных направлений:

1. Это формирование здоровых, высоконравственных управленческих отношений. В формировании этих отношений, безусловно, участвовали и участвуют разные ценности: и общественная культура, и нравственная культура, наука, в целом весь интеллектуальный потенциал общества.

2. Это высокая профессиональная культура управления, включающая глубокие знания научных принципов и концепций,

имеющих выход на управленческую проблематику; и высокие принципы человеческих взаимоотношений, принципы уважения человека человеком; взаимное уважение друг друга старших и младших.

И в древности, и в средневековье, и в Новое, и в новейшее время в сфере управленческих отношений, в сферах столкновения интересов людей, включенных в гигантскую систему управления, наблюдалось лобовое столкновение добра и зла. Абстрагируясь от религиозного понимания этих явлений, люди, руководствовавшиеся императивом разума, категориями «честности», «порядочности» и «человечности», объединялись в борьбе со злом, в борьбе с разрушающей силой негатива, антиподов и т.д. И тут, главным образом, они руководствовались принципами морали и нравственности и побеждали, опираясь на эти принципы. Другими словами, победа добра над злом, негативом, отсталыми и закоренелыми взглядами означала творение добра тем, кто действует, шагает в направлении прогресса и позитива.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Абрамова И.Г.* Целостность и управление. Москва, 1984, 248 с.
2. Выступление Гейдара Алиева, посвященное 80-летию Азербайджанской Народной Республики / Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1998, 28 мая
3. *Гердер И.Г.* Идеи к философии истории и человечества. Москва: Наука, 1977, 703 с.
4. Закон Азербайджанской Республики «О статусе муниципалитетов» / Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1999, 11 августа, №152
5. Конституция Азербайджанской Республики. Баку: Qanun, 2019, 72 с.
6. *Макашов И.Н., Овчишникова Н.В.* Управление в древних цивилизациях. Москва, 2004, 261 с.
7. *Тойнби А.Дж.* Постигание истории. Москва: Айрис-Пресс, Рольф, 2001, 638 с.
8. *Щекин Г.В.* Теория социального управления: Монография. Киев, 1997, 250 с.

Redaksiyaya daxil olub 12.06.2023

UOT 94(479.24)

N.H.Akhundova

*Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS
nargizaxundova80@gmail.com*

MONUMENTS OF THE EARLY METAL PRODUCTION PERIOD OF THE WESTERN REGION OF AZERBAIJAN

Keywords: *West Azerbaijan, metallurgy, bronze age, metalworking, labor tools*

The inception of metal production and the dawn of metallurgy in the western region of Azerbaijan can be securely attributed to the conclusion of the 6th millennium BC and the onset of the 5th millennium BC.

The examination of the acquired material culture artifacts underscores the interplay between the nascent Bronze Age metallurgy in Azerbaijan and its connections to the civilizations of the Ancient East. The archaeological evidence attests to the utilization of metal objects, particularly semi-finished products, in inter-tribal trade networks during this era. While metallurgy and metalworking were indeed cultivated and advanced within the borders of Azerbaijan, it is evident that the achievements of Eastern nations also left an indelible imprint on these evolving craft traditions.

N.H.Axundova

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLK METAL İSTEHSALI DÖVRÜNDƏKİ ABİDƏLƏR

Açar sözlər: *Qərbi Azərbaycan, metallurjiya, tunc dövrü, metalışləmə, əmək alətləri*

Metallurjiya və metalışləmə sənətinin meydana gəlməsi və inkişafı xarakterinin öyrənilməsində ilk tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən metal əşyaların mühüm əhəmiyyəti var. Onlar silahlar, əmək alətləri və müxtəlif bəzək əşyalarından ibarətdir. Qeyd edək ki, tədqiq olunan bölgənin bu dövrə aid qəbir abidələrindən ən çox bəzək əşyaları tapılmışdır. Əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin təhlili göstərir ki, Azərbaycanda ilk tunc dövrü metallurjiyası Qədim Şərqi ölkələri ilə əlaqəli şəkildə tərəqqi etmişdir. Bu materiallar həmin dövrdə tayfalararası mübadilədə metal əşyaların, xüsusilə də yarımfabrikantların istifadə edildiyini isbatlayır. Azərbaycan ərazisində metallurjiya və metalışləmənin yerli zəmində formalaşmış inkişaf etməsinə baxmayaraq, Şərqi ölkələrinin nailiyyətlərindən də istifadə edilmişdir. Azərbaycan eyni zamanda Cənubi Qafqaz və Şərqi ölkələrini xammal və hazır metal məmulatı ilə təmin edən başlıca istehsal mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Н.Г.Ахундова

**ПАМЯТНИКИ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ПЕРВОМУ ПЕРИОДУ
ПРОИЗВОДСТВА МЕТАЛЛА В ЗАПАДНОМ РЕГИОНЕ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

Ключевые слова: западный Азербайджан, металлургия, бронзовый век, металлообработка, орудия труда

Металлические предметы, обнаруженные на памятниках первого бронзового века, имеют большое значение в изучении характера становления и развития металлургии и искусства металлообработки. Они состоят из оружия, инструментов и различных украшений. Следует отметить, что наиболее декоративные предметы обнаружены из погребальных памятников этого периода изучаемого региона. Анализ полученных образцов материальной культуры показывает, что первая металлургия бронзового века в Азербайджане развивалась в связи со странами Древнего Востока. Эти материалы доказывают, что в этот период в межплеменном обмене использовались металлические предметы, особенно полуфабрикаты. Несмотря на то, что на территории Азербайджана металлургия и металлообработка формировались и развивались на местных площадках, использовались и достижения восточных стран. В то же время Азербайджан стал одним из основных производственных центров, снабжающих страны Южного Кавказа и Востока сырьем и готовой металлопродукцией.

The advent of copper, representing the initial metal discovered by humanity during the 6th millennium BC, ushered in a transformative era in the realm of material production. This pivotal moment marked the inception of metal utilization, enabling the fabrication of sturdier and more sophisticated tools. Historically, copper artifacts made their debut within the confines of ancient Eastern regions, with Azerbaijan, situated within the broader South Caucasus, emerging as a notable epicenter of early metallurgical expertise.

Archaeological inquiries and excavations conducted in prominent settlements such as Babadarvish, Shomutape, Gargalartepsi, Mentesh-tepe, Beyuk Kesik, and others have yielded compelling evidence of the transformative socio-economic dynamics that transpired during the Eneolithic epoch within this geographical domain. Notably, the Eneolithic period bore witness to a multifaceted constellation of advancements, including the cultivation of agriculture, the domestication of livestock, the emergence of sedentary lifestyles, and the cultivation of the nascent art of metallurgy and metalworking.

The Gargalartepesi archaeological site, situated within the geographical confines of the Agstafa district, is characterized by the presence of circular dwellings complemented by adjacent agricultural structures. The systematic excavation efforts at this site, under the stewardship of I.H. Narimanov, yielded a remarkable find: a copper bead sheathed within a delicate, cylindrical tube-shaped plate. This noteworthy artifact, replete with historical significance, can be firmly dated to the nascent phase of the 6th millennium BC [1, p.434-435].

Intriguingly, a comprehensive comparative analysis of the material and cultural specimens unearthed during the extensive excavations at the Mentesh settlement conducted between 2008 and 2010, alongside meticulous radiocarbon analyses of coal remnants recovered from various strata within the cultural context, have converged to delineate a nuanced temporal framework for the Gargalartepesi monument. This temporal framework discerns two salient epochs, each imbued with historical import: firstly, the Eneolithic period, spanning the latter half of the 5th millennium BC; and secondly, the advent of the early Bronze Age, extending from the denouement of the 4th millennium BC to the middle of the 3rd millennium BC [3, p.314].

These findings collectively underscore the nuanced chronological and cultural stratification intrinsic to the Gargalartepesi archaeological site. Consequently, the Gargalartepesi monument assumes a pivotal role as a repository of historical narratives, encapsulating the dynamic interplay between successive epochs of human sociocultural development and technological innovation within the broader South Caucasus region. The integration of stratigraphic data, radiocarbon dating, and material culture analyses yields a more profound understanding of the temporal and technological complexities inherent to this venerable archaeological site.

The archaeological investigation of the Menteshstepe site has yielded a plethora of intriguing findings, shedding light on the material and technological facets of its ancient inhabitants [2, p.161-163] (Table 1).

In broader archaeological context, the excavation unearthed an array of materials relevant to metal production, encompassing a spectrum that includes metallic residues, ornamental rings, and various other metallic paraphernalia. Furthermore, the archaeological milieu of the Menteshstepe site was punctuated by discernible remnants of metalwork, comprising metal waste in the form of slag, ore fragments, and corroded agglomerates.

The archaeological exploration of the Menteshstepe site has unveiled a notable assemblage of metallic remnants, bearing witness to the practice of metal production in the region. This corpus of metallic artifacts encompasses various elements pertinent to metalworking, including residual metal waste,

implements utilized in the metallurgical process, such as slag, delicate metal plates, molds, and fragments of casting molds and bushes. The presence of these materials served as a compelling indicator of metallurgical activities occurring within the site's environs. Subsequent excavations further substantiated this proposition through the identification of remnants of copper ore.

This confluence of metallurgical evidence within the Mentesh-tepe archaeological context not only provides valuable insights into the metallurgical activities of this ancient community but also underscores the cultural interconnections that define the broader archaeological landscape of the region. These findings collectively contribute to the ongoing scholarly discourse surrounding the technological and cultural dimensions of early metal production and its socio-cultural ramifications within the ancient South Caucasus [3, p.319].

The western region of Azerbaijan stands renowned for its rich trove of Eneolithic settlements, most notably ascribed to the Leylatepe culture. Notable among these archaeological enclaves are sites such as Aglidara in the Tovuz region, Poylu I and II, Boyuk Kesik I and II in the Aghstafa region, and the sprawling expanse known as the Soyugbulag mound area.

In total, the excavation efforts yielded an assemblage of 20 metallic artifacts and their vestiges, further illuminating the metallurgical landscape of this archaeological site [14, p.6-9]. Among the notable metallic finds from 2004 were a thin sheet metal dagger, a fragment of the cutting section of a dagger, the terminal portion of a dagger handle crafted from thin sheet metal, and the remnants of a blade that had undergone deterioration over time. Furthermore, there was a bisque with a square cross-section, measuring 5 cm in length and 3 mm in width, culminating in a circular cross-section at one extremity [14, p.40-41] (Table 1).

The Boyuk Kesik settlement emerges as an archetypal Eneolithic monument, distinguished by the preponderance of metallic remains uncovered within the South Caucasus to date. Moreover, the systematic investigation of the site facilitated the delineation of the typological attributes of 15 of the metallic artifacts discovered within its environs. Chemical analyses conducted on these objects revealed the absence of copper in its pure form, devoid of artificial additives. Concomitant with these metallic samples, items bearing witness to metal smelting activities – including ingots and clay molds replete with traces of metal alloy residues – were unearthed within the precincts of the Boyuk Kesik settlement [14, p.42-44].

Furthermore, the II Poylu settlement yielded a collection of three metallic artifacts, comprising two vestiges and a fragment denoting the

extremity of a sharpened blade. Radiocarbon analyses of these findings have posited the temporal attribution of Poylu settlement II to the initial half of the IV millennium BC, thereby augmenting our understanding of its chronological placement within the historical continuum [14, p.211].

In the year 2004, the discovery of the Soyugbulag mounds, situated approximately 1 kilometer to the north of the Soyugbulag settlement within the Aghstafa district, marked a significant archaeological breakthrough. This archaeological site is notably located at the 432nd kilometer point along the trajectory of oil and gas pipelines [9, p.11].

Subsequently, in 2007, an excavation expedition led by B.Lyonnet and T. Akhundov conducted comprehensive investigations at the Soyugbulag monument, yielding an array of artifacts, including ornaments of notable interest. Among these discoveries were two rings, 33 silver beads, and 23 gold beads. Notably, the rings and the majority of the beads were composed predominantly of copper and gold. It is worth noting that despite the profound significance of the gold beads, no archeometallurgical examinations have been undertaken to date to elucidate their metallurgical composition and technological characteristics [4, p.51-55].

The Babadarvish settlement, situated on the natural hillocks along the left bank of the Aghstafachay River in the southwestern region of Gazakh, was officially documented by I.H.Narimanov in 1958 and subsequently subjected to archaeological investigation under the direction of G.S.Ismayilzade in subsequent years. The excavations of this site unveiled an array of archaeological remains, encompassing vestiges of the Early Bronze Age, well-preserved agricultural wells, an extensive repository of clay, stone, and bone artifacts, three distinctive bronze production spheres, an assortment of labor implements, and individual bronze objects. Particularly noteworthy among the findings is a metallurgical sphere originating from the Early Bronze Age stratum of Babadarvish. This artifact provides tangible evidence attesting to the advanced state of metallurgy in Azerbaijan, particularly within the western region [8, p.34-35].

The Khojakhan settlement, positioned within the precincts of the Ashaghi Eyyublu village in the Tovuz region, approximately 1 kilometer north of the village itself and situated along the 361st kilometer of the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline, constitutes an archaeological nexus of substantial historical import [11, p.42]. The results of extensive excavations at the Khojakhan settlement unveiled its stratigraphic complexity, with discernible layers spanning the Late Eneolithic, Early Bronze, and Late Middle Ages periods. Notably, within this archaeological context, two metallic artifacts from the Early Bronze Age an exemplar of four-toned needle (metal ornaments) – were exhumed, underscoring the enduring

cultural and metallurgical legacies embedded within the Khojakhan settlement [5, p.255].

In the year 1960, an archaeological discovery of profound significance was made within the precincts of Khachbulag, situated in the Dashkasan region. This discovery, attributed to the Early Bronze Age, entailed the identification of three mounds constructed from a composite assemblage of river stones and small rock fragments. Notably, the most notable artifact unearthed from these mounds is a metal product in the form of a dagger blade. This blade assumes the characteristics of a flat, double-edged dagger, characterized by modest dimensions, a leaf-shaped configuration, and a pronounced narrowing extending from the central section of the hilt towards both edges, culminating in a sharp and slightly serrated terminus [7, p.29-30].

Subsequently, in 2011, a pivotal archaeological expedition led by N. A. Museyibli, G. K. Akhundova, and A.M. Agalarzade yielded a significant discovery within the Hasansu I settlement, situated in the Aghstafa district. This discovery pertains to a sepulchral interment, classified as a cist grave, and is attributed to the Kura-Araz culture. Regrettably, the trees employed for this purpose have since decayed into dust, rendering it impossible to ascertain their precise dimensions or configuration. Additionally, the orientation of the chamber aligns with a northeast-southwest axis. The outer surface of this narrow-necked vessel has been meticulously polished to a high sheen. Its physical configuration encompasses a convex body and a flat-bottomed base, complemented by two hemispherical handles situated upon the convex body. The construction technique employed in crafting these handles mirrors that of the first vessel discovered within the sepulchral chamber [12, p.97-99].

Further enriching our understanding of the First Bronze Age, an additional metal object from this epoch was uncovered within a funerary monument situated in a registered settlement located 1 kilometer southeast of Tatarli village in the Goranboy district. Within this site, four graves, comprising one rectangular and three well-formed examples, originating from the cultural stratum corresponding to the same period were subject to meticulous excavation and analysis. Among the archaeological inventory unearthed within the burial chamber, a silver earring and an assortment of ornaments crafted from diverse materials, including beads, were discerned, shedding light on the rich material culture of this era [11, p.19-20].

**RESULTS OF SPECTRAL ANALYSIS OF ENEOLITE AND EARLY
BRONZE AGE METAL OBJECTS**

№	The name of the item	The place where it was found	Chemical composition %											
			Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe
1.	Needle	Menteshtepe	50,9	-	0,04	38	0,02	4	0,01	0,4	2,5	5,2	5,6	0,15
2.	Thin metal battery	Menteshtepe	49,8	-	0,06	11	6,55	87,0	0,004	2,9	0,7	79	3,1	1,92
3.	Metal battery	Menteshtepe	57,9	-	0,11	9,8	0,46	67,0	0,01	3,6	3,5	14	0,7	0,29
4.	The hoop	Menteshtepe	90,3	-	0,03	9,6	0,009	<1	0,01	0,05	0,5	1,9	25	0,03
5.	Needle	Boyuk Kesik	92,6	0,0003	100	115	3,9	20	750	22	5	50	0,04	7
6.	Dagger	Boyuk Kesik	88,3	0,0005	2400	15	2,4	550	850	9	220	40	<0,01	15
7.	Needle	Poylu	86,7	0,0002	140	10	3,3	90	650	30	130	7	<0,001	150
8.	Needle	Soyugbulag	85,2	0,0003	1000	6	1,4	2,500	700	20	70	6000	4	140
9.	Hook	Babadarvish	əsas	0,97	0,02	0,05	1,3	0,05	0,08	0,005	0	0,24	0	0,2
10.	Mold	Babadarvish	az	0	0	-	0	0	0	0	0	0,002	0	çox

11	Asma	Babadarvish	əsas	0,02	0	-	0,65	0	0,1	0	0	0,007	0	0,25
12	Needle	Khachbulag	93,8	0,001	0,2	0	3,2	0,03	0,01	0,001	0,2	0,02	0	0,15
13	Spearhead	Khachbulag	96,1	0,007	0,3	0	2,8	0,003	0,04	0,001	0,4	0,05	0,003	0,1
14	Flat ax	Hasansu	84,96	135	100	13	0,98	830	255	2	2	90	1	1315
15	Spearhead	Hasansu	92,90	10	19	23	2,54	2	300	<1	2	49	12	105
16	Dagger	Hasansu	94,20	15	77	8	1,63	335	270	1	2	160	0,01	144
17	Needle	Khojakhan	93,2	5,79	250	35	0,43	1000	160	n.d.	8	550	350	2000

REFERENCE

1. *Hüseynov M.M., Cəlilov B.M.* Xocaxan qədim yaşayış yeri // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, Bakı, №2, 2007, s.42-57
2. *Hüseynov M.M., İsmayilov Q.S., Quliyev N.M.* Azərbaycanın arxeoloji abidələri (qədim daş dövrü-orta əsrlər). Bakı, 1984, 60 s.
3. *Müseybli N., Axundova G., Ağalarzadə A.* Ağstafa rayonunda tunc dövrünün qəbir abidələri // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar, Bakı, 2012, s.97-108
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 560 s.
5. *Müseybli N.Ə.* Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 227 s.
6. *Аразова Р.Б., Махмудов Ф.Р., Нариманов И.Г.* Раскопки на неолитическом поселении Гаргалартепеси // АО 1971 г., М., с. 434-435
7. Courcier A. The metallurgical evidence at Mentesh-Tepe: preliminary results of archaeometallurgical analyses. Ancient Kura 2010-2011: The first two seasons of joint fieldwork in the Southern Caucasus // *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 44, 2012, pp.109-113

8. *Lyonnet B., Quliyev F.* Menteştərə qədim yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar (Tovuz rayonu) // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2011, s.314-323
9. *Ахундов Т., Гасанова А., Джалилов Б.* Историко-аналитическая характеристика металла из курганов некрополя Союгбулаг и поселения Гейтепе. Вестник Института ИАЭ, 2007, с.51-55.
10. *Джалилов Б., Гусейнов М.* Древнее поселение Ходжахан / Сборник материалов Международной научной конференции. Раннеземледельческие культуры Кавказа, посвященной 60-летию открытия памятника Кюльтепе в Азербайджане. Баку, 2012 г., с.250-263.
11. *Махмудов Ф.Р., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г.* К древней металлургии Кавказа // СА, М., 1968 г., №4, с.16-26
12. *Джафарзаде И.М.* Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 г. МКА, Баку, 1967 г., VII т., с.15-45
13. *Исмаилов Г.С.* Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш. Баку: Элм, 1978, 102 с.
14. *Müseyibli N.Ə.* Ağstafa rayonunda son eneolit dövrü kurqanları // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 2005, № 1, s.11-17

Redaksiyaya daxil olub 25.08.2023

UOT: 1(091)

A.Y. Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
arazaliyev1606@gmail.com

İNGİLİS TƏDQİQATÇILARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ “TÜRK” KİMLİYİ

Açar sözlər: türk, qarbləşmə, orientalizm, barbar, ənənə, səyahətnamə, düşüncə

İngilis düşüncəsində “türk” kimliyi ilə bağlı ilkin təsəvvürlər əsasən subyektiv və Orta əsrlərin stereotiplərinə əsaslanması ilə fərqlənir. Lakin sonrakı dövrdə ikitərəfli münasibətlərin genişlənməsi və tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq bu düşüncələr də tədricən dəyişilmiş, bəzi məqamlarda daha obyektiv forma almışdır. İngilis düşüncə sistemində tarixi stereotiplər, obyektiv müşahidələr və elmi faktları əsasında “türk” obrazının formalaşması prosesi başlamışdır. Bu prosesin mahiyyətini və inkişaf mərhələlərini öyrənmək mədəniyyətlər və xalqlararası münasibətlərin gələcəyi baxımından olduqca zəruri amildir. Bu məqsədlə məqalədə İngilis tədqiqatçılarının XVI əsrdən etibarən müasir dövrə qədər türklər haqqındakı araşdırmaları, səyahət qeydləri və əsərləri təhlil edilir. Nəticədə, XVI əsrdən etibarən İngilis düşüncəsində “türk” kimliyinə yanaşmaların əsas xüsusiyyətləri, bu yanaşmaların tarixi əsasları və onlarda baş verən dəyişikliklər ortaya çıxarılmışdır. Müxtəlif tarixi dövrlərdəki hakim yanaşmalar və ideyalar ümumiləşdirilərək İngilis düşüncə sistemində “türk” kimliyinə münasibətin ümumi qanunauyğunluqları araşdırılmışdır. Bu zaman müqayisəli təhlil, təhlil, sintez və ümumiləşdirmə kimi metodlardan istifadə edilmiş, mövzu ümumi xətlər üzrə nəzərdən keçirilərək ingilis müəlliflərin “türk” kimliyinə yanaşması sistemləşdirilmişdir.

A.Ю. Алиев

«ТЮРКСКАЯ» ИДЕНТИЧНОСТЬ В РАБОТАХ АНГЛИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Ключевые слова: турок, вестернизация, ориентализм, варвар, традиция, травелог, мысль

В английской мысли первоначальные представления о «тюркской» идентичности отличаются тем, что они во многом субъективны и основаны на средневековых стереотипах. Но в более поздний период, в связи с расширением двусторонних отношений и историческим развитием, эти мысли постепенно изменились, а в ряде случаев приняли более объективную форму. В английской мыслительной системе начался процесс формирования образа «турка» на основе исторических стереотипов, объективных наблюдений и научных фактов. Изучение сущности этого процесса и этапов его развития

является весьма необходимым фактором с точки зрения будущего межкультурных и международных отношений. С этой целью в статье анализируются исследования, путевые заметки и работы английских исследователей о тюрках с XVI века до современной эпохи. В результате выявлены основные особенности подходов к «тюркской» идентичности в английской мысли начиная с XVI века, исторические основы этих подходов и произошедшие в них изменения. Путем обобщения доминирующих подходов и идей разных исторических периодов были исследованы общие закономерности отношения к «тюркской» идентичности в английской системе мышления. В это время были использованы такие методы, как сравнительный анализ, анализ, синтез и обобщение, тема рассмотрена в общих чертах и систематизирован подход английских авторов к «тюркской» идентичности.

A.Y.Aliyev

"TURKISH" IDENTITY IN THE WORKS OF ENGLISH RESEARCHERS

Keywords: *turkish, westernization, orientalism, barbarian, tradition, travelogue, thought*

In British thought, initial notions of "Turkish" identity differ in that they were largely subjective and based on medieval stereotypes. However, in the later period, due to the expansion of bilateral relations and historical development, these thoughts gradually changed, and in some cases, took on a more objective form. Within the English thought system, the process of forming the image of the "Turkish" based on historical stereotypes, objective observations, and scientific facts began. Studying the essence of this process and the stages of its development is a crucial factor for the future of intercultural and international relations. To this end, the article analyzes the research, travel notes, and works of British researchers about the Turks from the 16th century to the present day. As a result, the main characteristics of approaches to "Turkish" identity in English thought since the 16th century, the historical foundations of these approaches, and the changes occurring within them have been revealed. By summarizing the dominant approaches and ideas of different historical periods, the general patterns of attitudes toward "Turkish" identity within the English thought system were investigated. During this analysis, methods such as comparative analysis, analysis, synthesis, and generalization were employed, and the topic was considered in a holistic manner, systematically examining the approach of English authors to the "Turkish" identity.

Giriş

Akademik araşdırmalarda ingilis düşüncə sistemində “türk” kimliyi və düşüncəsi əsasən tarixşünaslığın predmeti olaraq nəzərdən keçirilir və bu yanaşma öz növbəsində mövzunun müəyyən zamanda və məkanda, substantiv formada dəyərləndirilməsinə səbəb olur. Nəticədə ingilis

düşüncəsindəki “türk” kimliyinin formalaşması dinamik və vahid bir proses olaraq nəzərdən keçirilmir. Bu kimliyin təməl xüsusiyyətlərini yaradan subyektiv və obyektiv səbəblərə toxunulmur, problemin kompleks şəkildə qiymətləndirilməsi çətinləşir, “türk” kimliyinin fəlsəfi tərəfləri siyasi və tarixi kimliyin kölgəsinə qalır. Qeyd olunan məqamları nəzərə alaraq, ingilis düşüncəsindəki “türk” fikrinin formalaşması prosesini tarixi-mərhələli şəkildə və bu kimliyin təməl mənbələrini ortaya çıxarmaqla təhlil etmək və bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq daha uyğundur.

“Türk” kimliyinin klassik mətnlər əsasında inşası. Şərqlə davamlı əlaqələrin formalaşdığı ilkin dövrlərdən etibarən ingilis düşüncəsində “türk” obrazı orientalist mahiyyəti ilə klassik mətnlər əsasında formalaşmışdır. Bu yanaşma Cerri Tonerin *“Homerin türkləri”* adlı əsərində öz əksini ən ideal şəkildə tapır. Toner XVII əsrdən etibarən ingilis səyyahlarının “türk” kimliyini mənalandırmaq üçün antik Yunan-Roma mifologiyasına müraciət etdiyini və “türkləri” anlamaq, onları başa düşülən formaya salmaq üçün mifoloji çərçivədə dəyərləndirməyə çalışdığını qeyd edir. İlkin mənbələrin tədqiqi göstərir ki, bir çox ingilis səyyah türkləri qədim troyalıları varisləri hesab edir və bu yanaşma ilə türk kimliyini də ingilislərin klassik mətnlər əsasında formalaşdırdığı dünyanın bir parçasına çevirirdi [14, s.14-17].

İngiltərə ictimai şüurunun xüsusilə XVIII və XIX əsrlərdə Antik Yunan və Roma mədəniyyətinə meyillənməsi müəllifin fikrincə, ingilislərin özlərini qədim Roma və Yunan mədəniyyətinin varisi hesab etmələrinə və nəticədə onlardan gələn imperialist ənənənin qorunub saxlanmasına, bir sözlə, ingilis imperalizminə haqq qazandırmaya xidmət edirdi. Bu qədim mətnlər ingilislərin demək olar ki, bütün həyatlarına təsir göstərir və onların Şərqi, o cümlədən “türk” kimliyini mənalandırmasına, bir “Şərqi” obrazı inşa etməsinə şərait yaradırdı. Müəllif bu vəziyyəti məlumatsızlıqdan əzab çəkən Avropalı yazarların öz qorxularını şəkilləndirmək üçün klassik fikirlərə müraciət etməsi kimi qiymətləndirir [14, s.29].

Müəllifin fikrincə, türklərin XV əsrdən etibarən Avropada önəmli gücə çevrilmələri haqlı olaraq onların mənşəyi və hərbi uğurlarının səbəbləri ilə bağlı araşdırmaları tətikləmişdi. Əsasən o dövrə qədər ingilis düşüncəsində dərin kök salmış klassik mətnlər şübhəsiz ki, bu araşdırmaların əsas predmetini təşkil edirdi. “Türk” kimliyi haqqında yetərli və obyektiv məlumat sahibi olmayan ingilislər əllərindəki klassik mətnləri təməl mənbə kimi istifadə etməyə çalışırdı. Türklərin kimliyini müəyyən etmək və onlara tarixdə bir yer tapmaq məqsədi daşıyan bu tədqiqatlar nəticəsində “türk” kimliyi qədim troyalıların varisləri, *“İslamı qəbul edən troyalıları”* olaraq formalaşmaya başladı və türk gücü *“avropalaşdırıldı”* [14, s.76].

Lakin 1453-cü ildə İstanbulun fəthindən sonrakı dövr bütün Avropada “türk” kimliyinin yenidən mənalandırılması ilə nəticələndi. Artıq türklər

klassik mətnlərdəki “*troyalılar*”dan fərqli şəkildə, xristianlığı təhdid edən və müqəddəs torpaqları “*kirlədən*” qövüm olaraq təsvir edilməyə başlanır, mənşələri isə troyalılar əvəzinə iskitlərlə əlaqələndirilirdi. Bu dövrdən etibarən “türk” kimliyinin artıq “*barbar*” anlayışı ilə eyniləşdirildiyi, onlara qarşı mübarizənin isə klassik mətnlərdəki “*barbarlara qarşı mübarizəyə*” çevrildiyi müşahidə olunur [14, s.79-80].

Klassik mətnlər əsasında formalaşan “türk” kimliyi ingilis düşüncəsində bir sıra stereotiplərin meydana çıxması ilə nəticələnmiş və bu stereotiplər növbəti əsrlərdə türklərə qarşı münasibətin aparıcı istiqamətini təşkil etmişdi. İngilislərə görə, türklər klassik dünyanın (Yunan-Roma) mirasını məhv edən, buradakı mədəniyyətin çöküşünə səbəb olan bir xalqdır və klassik mirası bərpa etmək bu tarixi ərazilərin türklərdən “azad” edilməsi ilə mümkün ola bilərdi.

İngilis səyyahlarının ictimai şüurda “türk” kimliyinin formalaşmasına təsiri

İngiltərədə “türk” kimliyinin formalaşmasında ciddi təsir gücünə malik olan yanaşmalardan bir digəri səyyahların şəxsi təəssüratları və yazdıqları əsərlərdir. Bu səyahətnamələr “türk” kimliyi haqqında birbaşa müşahidəyə əsaslanan məlumat bazası yaratsa da, öz dövrünün düşüncə sistemində oturuşmuş stereotiplərdən kənar deyildi. İstanbulun fəthi ilə ingilis düşüncəsində formalaşan “türk təhdidi”, XVI əsrin sonlarından etibarən geniş yayılan səyahətnamələrdə daha da möhkəmlənir və türklərin ingilis ictimai şüurunda zalım, bütpərəst, xristianlığı yer üzündən silməyə çalışan “*dəhşət saçan dinsizlər*” obrazına çevrildiyi müşahidə olunur. Lakin siyasi proseslərdəki güc balansının dəyişilməsi uyğun olaraq “türk” kimliyinin karakterinin də dəyişilməsi ilə nəticələnir.

İngilis səyyahların ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyini formalaşdırmaqda təsiri danılmaz olsa da, bu təsirlərin obyektivliyi tarixi baxımdan olduqca mübahisəlidir. Məşhur ingilis tarixçi Bernard Luis “*Şərqdə səfər edən ingilis səyyahlar*” (1968) adlı məqaləsində ingilis səyyahların formalaşdırdığı “türk” fikrinin bir çox yöndən obyektiv və elmi mahiyyət daşımadığını qeyd edir. Onun fikrincə, səyyahların ilk növbədə türk dilinə yad olmaları, Şərqdə yalnız müəyyən sosial qruplarla əlaqədə olmaları və bu səbəblə məhdud məlumat almaq imkanları, bir sözlə, məlumatsız olmaları, bir çox stereotiplərə malik olmaları onların qarşısındakı əsas maneələrdir. Lakin bununla yanaşı, Luis bəzi səyyahların öz tədqiqatlarında yetəri qədər uğurlu olduğunu da qeyd edir. O, bu səyyahlar içərisində xüsusilə türk dilinə yiyələnmiş Meri Montagu, Adolfus Sleyd və Çarlz Eliotun verdiyi məlumatları daha dolğun və uğurlu hesab edir.

1717-1718-ci illərdə İstanbuldakı ingilis səfirinin həyat yoldaşı olan Meri Montagu “*Türkiyə məktubları*” adlı əsərində Qərbin türklərin dini və

əxlaqi fikirləri barəsində ətraflı məlumat sahibi olmadığını qeyd edir. Bunun əsas səbəbini isə bu ərəzilərə sadə və yanlış məlumatlar toplayan, buralarda yetəri qədər vaxt keçirməyən səyyahlarda görərək, səyyahların bu diyarlarda olub-bitəndən xəbərdar olmadığını yazır [12, s.39].

Meri Montagunun əsəri ingilis düşüncəsində “türk” kimliyi haqqında formalaşan təəssüratların nə dərəcədə yanlış olduğunun və stereotiplərə əsaslandığının ən yaxşı nümunəsidir. O, türk qadınlarını səfalət içərisində təsvir edən digər mənbələrdən fərqli olaraq, türk qadınlarının “*eynilə ingilislər kimi*” olduğunu, hətta ingilislərdən daha sərbəst, fikir sahibi, nazik və “*ingilislər qədər azad*” olduqlarını qeyd edir. Türklər arasında yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılması ilə bağlı bir çox ingilis səyyahın dediklərinin bir nağıldan ibarət olduğunu, hətta türklərin çiçək xəstəliyini özlərinin kəşf etdiyi peyvəndlə müalicə etdiklərini bildirir. O, türk millətinin bir çox ingilisin düşündüyü kimi, yaradılış olaraq zalım deyil və bir çox yöndən türklərə aid edilən vəhşi ünvanına layiq olmadıqlarını bildirir [12, s.65-134].

Bernard Luisin “*XIX əsrdə Yaxın şərqə bağlı ən yaxşı müəlliflərdən biri*” [9] olaraq adlandırdığı İngilis donanma zabiti olan Adolfus Sleyd isə türklərin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin təhlilini aparmış, təmizliyi və qonaqpərvərliyi önəmli müsbət keyfiyyət saymaqla yanaşı, tənbellik, qədrçilik və maraq hissini olmamasını isə əsas mənfi xüsusiyyətlər sırasında qeyd etmişdir.

Sleyd Yunanıstanda baş verən hadisələrin qabardılmasının əsas səbəbinin əzab çəkənlərin xristian, hücum edənlərin isə müsəlman olmasında görünür. Onun sözlərinə görə, əgər hadisələr əksinə olsaydı, Avropada heç kim əzab çəkən türkləri müdafiə etməyəcək, hadisələr haqqında isə bir kəlmə belə eşitməyəcəkdik. Yunanlar öz hekayələrini rahat bir şəkildə dünyaya izah etdilər, lakin türklər özlərinə aid edilənlərdən xəbərsiz, baş verənləri ciddiyyə almadan öz hekayələrini yaratmadıqları üçün onlara “*barbar*” adı verildi. Sleydin fikrincə, əslində türklərin əlində mətbuatın olmaması xristianlığın şərəfinin əsl xilaskarı olmuşdu. Çünki türklərin Fransanın Misirdə və Suriyada törətdiyi əməlləri dünyaya bəyan etməsi heç də xoş vəziyyət doğurmayacaqdı [13, s.31].

İngilis müəllif Çarlz Eliot da “*Avropada türklər*” adlı ikicildlik əsərində türklərin heç vaxt Avropa standartlarından aşağıda və “*iyərnc barbarlar*” olaraq adlandırılmasını düzgün hesab etmir. Onun sözlərinə görə, türklər haqqında yetəri qədər məlumata sahib olan xristianlar hətta onları öz vətənlərinə dəvət etməkdən belə çəkinmir, bir çox yerlərdə türkləri müsbət ab-havada qarşılayırdı. Türklərin xristian təbəqəyə qarşı xoş münasibətinə baxmayaraq, Eliot, Bizans imperiyasının mövcudluğunu qoruyub saxlamasının xristianların taleyi üçün daha yaxşı olacağı düşüncəsini müdafiə edir. Eliot türklərin tarixinin digər xristian xalqların tarixindən

fərqləndiyini və bir “*müharibə kataloqu*” olduğunu qeyd edir. O, İstanbulun fəthinin türklər üçün sadəcə hərbi güc mənasında əhəmiyyətə malik olduğunu bildirir [3, s.67-70].

Eliot tarix etibarilə Orta Asiya xalqlarını fərqləndirməyin və bir-birindən ayırmağın çətin olduğunu və bu problemin ancaq linqvistik identikliklə müəyyən etməyin mümkünlüyünü yazır. O, Orta Asiyada türkləri, monqolları, macarları və mancurları bir bütöv olaraq qəbul edir və onların tarixdə böyük rol oynadığını bildirir. Bu xalqların taleyinin qurmaq, yaratmaq yox, məhz dağıtmaq, fəth etmək və parçalamaq olduğunu qeyd edir. Lakin bu xalqların yazarlarının “qısır” olması Eliotun fikrincə, layiq olduqları şan-şöhrətin sönük qalmasına səbəb olmuşdur. O, türklərin özlərinə yaxın olan xalqlardan sadəcə linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyini qeyd edir. Bununla yanaşı, türklər demək olar ki, əksər hallarda öz hərəkətililikləri, dəyişkən və döyüşçü xarakteri ilə fərqləndiyini bildirir. Əgər türkcə danışmayan hər hansı qövmdə bu bacarıqlar özünü göstərərsə, mütləq şəkildə onların köklərində türklərlə qarışığının axtarılmasını lazım bilir [3, s.90-91].

İngilis düşüncəsində “türk” kimliyinin müsbət obrazını yaradan bir digər müəllif olan Fred Burnabinin “*At belində Anadolu*” adlı əsəri də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burnabi əsərinin əvvəlində İngiltərədə türkləri “*xristianlara qarşı qətlə törədən, qaniçən və barbar*” kimi qələmə verdiklərini, lakin bu iddiaların ciddi şəkildə araşdırılmasına ehtiyac olduğunu qeyd edir. O, gördükləri və şahid olduğu hadisələrin fonunda İngiltərədə oturub türk millətinin şərəfini ləkələyən, onları bütün dünyanın şər əməllərinə sahib olmaqda ittiham edən şəxsləri Anadolunu gəzməyə dəvət edir. Özlərini xristian adlandıran yazarların bir çox mövzuda türklərdən dərs almalarına ehtiyac olduğunu qeyd edir [1, s.32-115].

İngilislərin türklər haqqındakı düşüncələrinin siyasi maraqlar çərçivəsində formalaşdığıнын ən bariz nümunəsini ingilis diplomatı Devid Urquhartın fəaliyyətində görmək mümkündür. Türk-Yunan müharibəsində Yunanıstanı dəstəkləyən və türklər üzərində qələbələrədən bəhs edən Urquhart, daha sonra fanatik dərəcədə türk heyranı olmuş və İngiltərədə “türksevərlik” cərəyanının görkəmli nümayəndəsinə çevrilmişdi. O, özünün “*Şərqi ruh*” (1838) adlı ikicildlik əsərində siyasət və fikirdə Avropadan geri olmasına baxmayaraq, türklərin ədəbiyyat sahəsində onlardan üstün olduğunu yazır. Türkləri hər kəs üçün *yaxşı qonşu* adlandıran Urquhart onların müharibələrin, ittifaqların və batıl fikirlərin qurbanı olduğunu bildirir [16, s.271-275].

O, türklərin elmdə geri qalmalarının əsas səbəbini özlərinə yad olan hər şeyi rədd etmələrində və təqlidçilikdən xoşlanmamalarında görür. Lakin türklər öz dillərinə digər mədəniyyətlərə aid sözləri daxil etməkdə elmdə

olduqları qədər prinsipial olmadıqlarını, bir zamanlar ərəb və fars dillərinə doğru meyilləri hal-hazırda Avropaya doğru yönəltmələrini qeyd edir [17, s.161].

“Avropalaşmış türk” kimlik modeli (XX əsr)

Türkiyə Cümhuriyyətinin elan olunması və İngiltərə ilə münasibətlərin yeni xarakteri ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin növbəti keyfiyyət dəyişikliyi ilə nəticələnmişdir. Bu dəyişikliyin xarakteri türkləri Avropanın bir parçası hesab etməklə yanaşı, sekulyarlaşma nəticəsində dini təmayüllərdən xilas olmuş “türk” kimliyinin bütövlükdə Avropalaşdırılmasına əsaslanırdı. Tarixən formalaşan “barbar türk”, “cahil türk” obrazlarının artıq modernləşməyi reallaşdırılmış, dinin buxovlarından xilas olmuş, bir sözlə, özünü təsdiq etmiş “Avropalı türk” obrazına çevrildiyi müşahidə olunur.

İngiltərədə və bütövlükdə Qərbdə türk anlayışı və türk düşüncəsi ilə bağlı formalaşan stereotiplər Arnold J. Toynbinin *“Türkiyə: Bir dövlətin yenidən doğuşu”* (1926) adlı əsərində xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir. Əsas tədqiqat obyektini kimi modern Türkiyəni nəzərdən keçirən Toynbi, “Türkiyə və Qərb” başlığı altında qərbdə mövcud olan baxışları və stereotipləri nəzərdən keçirir, onların tarixi mənalandırılmasını həyata keçirir. Toynbi Qərblilərin uzun müddətdir ki, “Türkiyə” dedikdə, Avropanın böyük dövlətlərinin ticari, siyasi, iqtisadi və hərbi fəaliyyətlərinin meydanı olan, “no mans land” bir ərazini başa düşdükələrini qeyd edir. O, Qərb insanının Türkiyəyə hər zaman bir alış-veriş və coğrafi məkan kimi yanaşdığını, lakin heç vaxt onu özünəməxsusluq və insanlıq yönündən dəyərləndirmədiyini bildirir. Hətta bu dəyərləndirmələr Toynbenin fikrincə, o qədər qüsurludur ki, bu ərazilərə öz adlarını verən türk kimliyinin mövcudluğu belə Qərb zehniyyəti tərəfindən tamamilə sıradan çıxarılması ilə nəticələnir [15, s.18].

Digər tərəfdən Toynbi “türk” kimliyinə qarşı da Qərb insanının stereotiplər əsasında düşündüyünü xatırladır. Türklərə “danışmağa layiq olmayan insan” və “Avropanın xəstə adamı” kimi yanaşıldığını qeyd edən Toynbi, bu cür radikal bənzətmələri ciddi şəkildə tənqid edir və onları əsassız hesab edir. Onun sözlərinə görə, Qərb tədqiqatçıları türk kimliyini dəyərləndirərkən subyektiv yanaşmaya əsaslanır, sırf qərbdəkindən fərqli tarixi proses və sosial sistem əsasında hərəkət etdikləri üçün türklər Qərb tədqiqatçıları tərəfindən “qeyri-təbii” olaraq qiymətləndirilir və nəticədə səhvlərə yol verirlər. Bu səhvlər isə öz növbəsində irəli sürülən hipotezlərin doğruluq payını böyük ölçüdə azaldır və yanlış qiymətləndirmələrə səbəb olur [15, s.20].

XX əsr ingilis tədqiqatçısı P.Filip Qreyvs isə *“İngilislər və türklər”* adlı əsərinin giriş hissəsində Türkiyənin orta əsrlər teokratiyası ilə idarə edildiyini, bu, davam etdiyi və türklərin köhnə sistemdən xilas olub özlərini

Avropaya aid etmədikləri müddətcə İngiltərə ilə xoş münasibətlərin yaranmasının mümkün olmayacağını qeyd edir [5, s.5]. Qreyvsin əsəri ingilis ictimai şüurunda Konstantinopolun fəthi ilə formalaşan “*barbar türk*” obrazının, Krım müharibəsi zamanı yaşanan ingilis-türk müttəfiqliyi nəticəsində necə “*türksevərliyə*” çevrilməsinin izah edir. O, ingilisləri siyasət sahəsində olduqca səmimi, qarşı tərəfin maraqlarını nəzərə alan, beynəlxalq hüquqa əməl edən və etnik azlıqların müdafiəsinə çalışan bir obrazda təsvir edir. Türklər isə bu dövrün hakim yanaşmasına uyğun olaraq ingilislərin metodlarını mənimsəyən, ingilislərin dəstəyi ilə modernləşməni və yenilənməni həyata keçirən, Avropalaşmağa can atan obraz kimi qiymətləndirilir.

Bir digər müəllif olan David Hotham “*Türklər*” adlı ikicildlik əsərində müasir Türkiyənin Avropa ilə olan qarşılıqlı əlaqələrini və XX əsrdə Türkiyədəki siyasi gedişatı tədqiq edir. Hotham, Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə münasibətlərini əsas alaraq dünyada yalnız türklərin bir sivilizasiyadan digərinə keçməyə bu qədər can atdığını qeyd edir. O, Qərbin türklərə qarşı münasibətdə tarixi stereotiplərə malik olduğunu və müasir dövrdə də bu stereotiplərə əsaslanaraq hərəkət etdiyini bildirir. “Türk” anlayışının uzun tarixi dövr ərzində Avropada şiddət və vəhşət ilə eyni mənalı söz kimi istifadə edildiyini, türklərə qarşı “bizdən olmayan” kimi yanaşmanın hakim olduğunu ifadə edir [6, s.2-13].

Lakin Hothamın nəzərdə tutduğu “türk” kimliyi də bir qədər fərqlidir. O, Mərkəzi Asiyada yaşayan türklərdən daha çox Türkiyə sərhədləri daxilində yer alan və özünün də qeyd etdiyi kimi “*özlərini Avropaya aid hiss edən*” xalqı “türk” olaraq nəzərdən keçirir. Hotham əsərinin ikinci cildində açıq şəkildə Rusiya və Çinin nəzarətində yaşayan etnik türk əhalini “türk” kimliyi olaraq dəyərləndirmədiyini qeyd edir. Onun sözlərinə görə, bu xalqla hal-hazırda müstəmləkə şəraitində yaşayır və düşüncə sistemləri tarixin heç bir dövründə kiminsə müstəmləkəsi olmamış Osmanlı türklərindən olduqca fərqlidir. O, bu baxımdan türklərin nə Asiyalı, nə də Avropalı olduğunu, ərəblərdən fərqləndiyini, lakin ruslarla bənzərliyini dilə gətirir [7, s.36-37].

Türklərlə bağlı geniş və əhatəli tədqiqatların müəllifi, “türk dostu” adlandırılan tarixçi Bernard Luis də türklərin Qərb sivilizasiyası ilə əlaqələrinin önəmini vurğulayır. O, “*Modern Türkiyənin doğuşu*” əsərinin giriş hissəsində türk sivilizasiyanın mənşəyini təşkil edən əsas meyilləri müəyyən etməyə çalışır. Luisin fikrincə, məhəlli Anadolu kimliyi, türklük və İslam anlayışı müasir Türkiyəni meydana gətirən əsas meyillərdir. O, bu üç meyillə yanaşı, XX əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşan dördüncü meylin – Qərb sivilizasiyanın təsirini də xüsusi olaraq qiymətləndirir [11, s.16].

Onun fikrincə, İslamdan əvvəlki türklər heç ibtidai xalqlar deyildilər və öz düşüncələri, dövlətləri və mədəni xüsusiyyətləri ilə müəyyən

səviyyədə mədəniyyətə malik idilər. Lakin bütün bu mədəniyyət nümunələri, bir neçəsi istisna olmaqla XIX əsrə qədər İslam mədəniyyəti içərisində əriyib itmişdi. O, İslamdan əvvəlki türk keçmişinin unudulduğunu, hətta Qaraxanlıların belə öz türk kimliklərini unudaraq İran əfsanələrinin təsiri ilə özlərini “Əfrasiyab xanədanı” adlandırdığını qeyd edir. Luis “türk” anlayışının yalnız İslamla birlikdə siyasi kimlik qazandığını və İslamla bütünləşdiyini, bu günədək “türk” adının müsəlman olmayanlar üçün *heç bir zaman* istifadə olunmadığını yazır [11, s.8].

Luisin qəbul etdiyi mənada “türk” kimliyi “*Türkiyə Cümhuriyyəti sərhədlərində yaşayan və türk dilində danışan əhali*” tərifinə daha çox uyğun olduğu nəzərə çarpır. O, türk dilini milli kimliyin formalaşmasında əsas amil kimi dəyərləndirir və Rum-Osmanlı düşüncə tərzii ilə türk düşüncə tərzii arasındakı tarixi rəqabətin mövcudluğuna diqqət çəkir. Türkiyənin hər nə qədər XX əsrin siyasi ab-havası ilə bağlı olaraq Qərbə yaxınlaşdığını qeyd etsə də, bu yaxınlığın “türk” kimliyinin daxilində yer alan dərin, ümumi bir meyil və qabiliyyət olmadan davamlı olmayacağını da bildirir [10]. Xüsusilə Türkiyədəki demokratik dəyərlərin inşasına toxunan Luis, hər bir türkün daxilində buna imkan yaradan özünənamə, məsuliyyət və mədəni cəsarətin müəyyənedici faktorlar olduğunu, bunlar olmadan ən xoşniyyətli təşəbbüsün belə uğursuz olacağını əlavə edir [11, s.480].

XXI əsrdə isə İngiltərədə “türk” kimliyi ilə bağlı tədqiqat aparan David S.Katz “*İngilislərin gözü ilə Türkiyə, 1776-1923*” (2016) adlı əsərində İngiltərədə “türk” obrazının formalaşmasına təsir edən bir neçə tarixi şəxsiyyəti və onların fəaliyyətini sistemləşdirir. Müəllif ilk olaraq ingilis tarixçi Antoni Gibbonun, daha sonra isə ardıcılıqla şair Lord Bayron, siyasi xadim Benjamin Disraeli, ədəbiyyatçı Con Buchan, tarixçi Arnold Toynbinin və onların fəaliyyətlərinin, yazdıqları əsərlərin ingilis düşüncəsində “türk” obrazının formalaşmasındakı rolunu tədqiq edir. Katz bu şəxslərin hər birinin “*oxuma korluğunun*” qurbanı olduqlarını qeyd edir. Katzın əsəri mahiyyət etibarilə “*oriyentalizmin*”, Şərqlə haqqında sadəcə mətnlərə və mülahizələrə əsaslanan fikirlərlə reallıq arasındakı paradoksu ortaya çıxarır. Təhsilli ingilislər oxuduqlarının təsiri və yaratdığı gözlənti ilə Yunanıstanda öz mədəniyyətlərinin köklərini tapacaqlarını ümid edirdilər. Lakin Yunanıstanda Qərbdən daha çox Şərqlin hakim olduğunu gördüklərində sarsıldılar və “oriyentalist” baxışları yeni mədəniyyətlə ilk təmasda tamamilə dağıldı [8, s.236].

Katzın əsərini tam olaraq XXI əsrin geosiyasi reallıqlarından kənar və keçmişin səmimi tənqidi kimi qiymətləndirmək çətin olsa da, tarixi prosesdə ingilis düşüncəsindəki türk obrazına yanaşmanı göstərmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməliyik.

Nəticə

Türk düşüncə sisteminə anqlo-sakson yanaşmanın daha çox *siyasi realizmə* əsaslandığı və burada nəzərdən keçirilən “türk” kimliyini də məhz siyasi realizm çərçivəsində qiymətləndirildiyi aydın olur. Anglo-sakson yanaşma türkləri müəyyən zaman və məkan daxilində, xüsusilə siyasi güc amilinə uyğun tərzdə dəyərləndirir. O səbəbdən də türklərin qədim və onların nəzərində qeyri-müəyyən olan, hər hansı siyasi çəkiyə malik olmayan tarixlərinə marağ göstərilir, hətta bu qədim tarixi özünəməxsus formada yenidən formalaşdırmağa cəhdlər edilir.

Aparılan tədqiqatların əsas fokusu isə türklərin siyasi gücə və çəkiyə malik olduqları, hərbi səfərləri ilə Avropanı təhdid etdikləri və Konstantinopolun fəthi ilə öz varlıqlarını diktə etdikləri dövrdən başlayır. Bu səbəbdən də ingilis tədqiqatçıları tərəfindən Osmanlı imperiyası və daha sonra Türkiyə Cümhuriyyəti “türk” kimliyinin əsas siyasi strukturları olaraq qəbul edilir, türklük anlayışı da bu strukturların sərhədləri daxilində dəyərləndirilir.

Digər tərəfdən İngiltərənin siyasi dəst-xətti və türklərlə ilkin təmasları ilə ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin formalaşmasının paralel şəkildə inkişaf etdiyi müşahidə olunur. Türklərlə ilkin təmasların yaranmasından etibarən formalaşan “türk” kimliyinin həmin dövrün siyasi konyukturasından böyük ölçüdə təsirləndiyi müşahidə olunur. Bu baxımdan da ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin daha çox subyektiv xarakter daşması, stereotiplərə əsaslanması və siyasi maraqlar çərçivəsində, əsasən mənfi xarakterdə formalaşması nəzərə çarpır.

Lakin tarixin müxtəlif dövrlərində “türk” kimliyinə müsbət yanaşmanın hakim olduğunu və daha obyektiv xarakterə malik tədqiqatların mövcudluğunu da gözdə tutmaq lazımdır. Hansı ki, bu müsbət yanaşma tarixin müxtəlif dövrlərində aydın şəkildə etiraf edilmiş və dəstəklənmişdir. Ümumilikdə isə ingilis düşüncəsindəki “türk” kimliyinin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinin cəmi şəklində təsvir edildiyi, ən əsası da bu iki yanaşmanın siyasi konyukturadan asılı olaraq davamlı şəkildə yerdəyişməyə məruz qaldığı görünür.

Bütün bunların fonunda türk düşüncə sistemi də “türk” kimliyi daxilində onun sadəcə bir istiqaməti olaraq məhdud şəkildə nəzərdən keçirilir. Əsas diqqət “türk” kimliyinin siyasi və tarixi fəaliyyətinə yönəldiyi halda fəlsəfi düşüncə, ədəbiyyat, yaradıcılıq və intellektual həyat böyük ölçüdə diqqətdən kənar və əsasən mənfi formada qiymətləndirilir. Türk düşüncə sistemi özünəməxsus və müstəqil mədəniyyət forması kimi yox, ilk əvvəl İslam, daha sonra isə Avropa mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ənənəvi (İslam) mədəniyyət formasından modern (Avropa) mədəniyyətə keçid prosesində qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Burnaby F.* At sırtında Anadolu, İstanbul: İletişim, 2005, 425 s.
2. *Edmonds C.J.* Kürtler, türkler ve araplar, (tr. S. Şengül). İstanbul: Avesta, 2003, 580 s.
3. *Eliot, C.* Avrupadakı Türkiyə, I cild, (tr. A. Siner, Ş. Türet). İstanbul: Tercüman, 1978, 253 s.
4. *Eravcı M.* Avropada türk imajı. Konya: Çizgi, 2010, 159 s.
5. *Graves P.* İngilizler ve türkler, (tr. Y. Tezkan), Ankara: XXI yüzüyl, 1999, 203 s.
6. *Hotham D.* Türkler: 2 cildə, I c., (tr. M.A. Kayabal). İstanbul: Çağdaş, 2000, 125 s.
7. *Hotham, D.* Türkler: 2 cildə, II c., (tr. M.A. Kayabal). İstanbul: Çağdaş, 2000, 127 s.
8. *Katz D.S.* The Shaping of Turkey in the British imagination - 1776-1923, London: Pallgrave Maximillian, 2016, 309 p.
9. *Lewis B.* Freedom and Justice in the Modern Middle East // Foreign Affairs, May/İyun, 2005
10. *Lewis B.* Turkey: Westernization // Unity and Variety in Muslim Civilization, University of Chicago Press, 1995
11. *Lewis B.* Modern Türkiyenin doğuşu, (tr. M.Kıratlı). Ankara: TTKY, 1993, 559 s.
12. *Montagu M.* Türkiyə mektupları, (tr. A. Krutluoğlu). İstanbul: Tercüman, 1973, 206 s.
13. *Slade A.* Record on travel in Turkey, Greece, etc. and of a cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha, London, 1854, 572 p.
14. *Toner J.* Homerosun türkleri, (tr. M.Bayatlı). İstanbul: T&K, 2015, 239 s.
15. *Toynbe A.J.* Türkiyə, Bir devletin yeniden doğuşu, (tr. N. Uğurlu), I cild, İstanbul: Çağdaş, 1999, 344 s.
16. *Urquhart D.* Spirit of the East, (I). London: Henry Colburn Publisher, 1838, 500 p.
17. *Urquhart D.* Spirit of the East, (II), London:Henry Colburn Publisher, 1839, 265 p.

Redaksiyaya daxil olub 03.08.2023

UOT 94(479.24)

N.Ə.Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba.ahmedova@mail.ru

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ DÖVRÜN MƏXƏZLƏRİNDƏ

Açar sözlər: *qanunvericilik sənədləri, aqrar qanunlar, iqtisadi islahat, statistik sənədlər*

Azərbaycanın yeni dövr tarixi gerçəkliyi öz ifadəsini həm yerli, həm də əcnəbi, xüsusən ölkəmizin müstəmləkəsi olduğu Rusiya imperiyasında tərtib olunmuş mənbələrdə tapmışdır. Mənbələrin təhlili və elmi dövriyyəyə gətirilməsi dövrə aid sosial-iqtisadi və hüquqi məsələlərin işıqlandırılmasına şərait yaradır. Bu baxımdan məqalədə XIX əsrin birinci yarısına aid Azərbaycan tarixi ilə bağlı məsələlər – xanlıqların ləğv edilməsi, komendant idarə sisteminin yaradılması, bu sistemin ləğvini zəruri edən 30-cu illərin (Car-Balakən, Lənkəran, Quba, Şəki) üsyanları, yeni idarə sisteminin yaradılması, 40-cı illərin islahatları, yeni aqrar qanunlar sənədlər əsasında təhlil edilmişdir. Beləliklə, XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının iqtisadi siyasətində tranzit ötürmə məntəqəsi kimi yer tuturdusa, əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycan əsas xammal mənbəyi və satış bazarı rolunu oynayırdı.

Н.А.Ахмедова

ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА В ИСТОЧНИКАХ

Ключевые слова: *законодательные документы, аграрные законы, экономическая реформа, статистические документы*

Историческая реальность Азербайджана нового времени нашла свое выражение в источниках, составленных как местными, так и иностранными, особенно в Российской империи, куда наша страна вошла в качестве колонии. Анализ источников и их внедрение в научный оборот создают условия для освещения социально-экономических и правовых вопросов, относящихся к периоду. В связи с этим в статье рассматриваются вопросы, связанные с историей Азербайджана первой половины XIX века – ликвидация ханств, создание системы комендантского управления, восстания 30-х годов (Джар-Балакен, Ленкорань, Губа, Шеки), создание новой системы управления, реформы 40-х годов, новые аграрные законы были проанализированы на основе документов. Так, если в 20-е годы XIX века Северный Азербайджан занимал место транзитного пункта в экономической политике царской

России, то в 30-50-е годы XX века Азербайджан играл роль основного источника сырья и рынка сбыта.

N.A.Ahmadova

THE HISTORICAL ISSUES OF THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE SOURCES

Keywords: *legislative documents, agrarian laws, economic reform, statistical documents*

The historical reality of Azerbaijan of modern times has found its expression in the sources compiled by both local and foreign, especially in the Russian Empire, where our country entered as a colony. The analysis of sources and their introduction into scientific circulation create conditions for the coverage of socio-economic and legal issues related to the period. In this regard, the article discusses issues related to the history of Azerbaijan in the first half of the XIX century – the liquidation of khanates, the creation of a system of commandant management, the uprisings of the 30s (Jar-Balaken, Lankaran, Guba, Sheki), the creation of a new management system, reforms of the 40s, new agrarian laws were analyzed on based on documents. So, if in the 20s of the XIX century, Northern Azerbaijan was the place of a transit point in the economic policy of tsarist Russia, then in the 30-50s of the XX century, Azerbaijan played the role of the main source of raw materials and a sales market.

Giriş

Bütün tarixi əsərlər demək olar ki, ilkin mənbələr əsasında yazılmışdır. Həmin mənbələr olmasaydı, yəqin ki, mövcud tarixi problemlərə dair külli miqdarda elmi əsərlər də meydana gəlməzdi. Bu mənbələrə aktlar, qanunvericilik sənədləri, diplomatik, kargüzarlıq, statistik sənədlər, təsvirlər, qeydlər, səyahətnamələr, məlumatlar, xəbərlər, xatirələr və digər sənədlər daxildir. Mənbələrin təhlili və elmi dövriyyəyə gətirilməsi sosial-iqtisadi və hüquqi məsələlərin işıqlandırılmasına şərait yaradır.

Azərbaycanla bağlı dövrə aid Rusiyanın müxtəlif arxivlərində saxlanılan sənədlər çox qiymətli dir. Dövrün siyasi prosesləri, o cümlədən bu və ya digər məsələlər Rusiya İmperiyası qanunlarının tam külliyyatı, Rusiya İmperiyası qanunlarının tam məcmuəsi, XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Rusiya və Azərbaycan tarixşünaslığında geniş surətdə öz əksini tapmışdı [13, s.74]. Rusiya arxivlərində ölkəmizlə əlaqədar olan sənədlərin böyük bir hissəsi müxtəlif illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən toplanmış və hazırda İnstitutun elmi arxivində saxlanılır.

Çar Rusiyası Quzey Azərbaycanın işğalının gedişində burada komendant sistemi adlanan yeni inzibati idarə sistemi yaratmağa başladı. Bu

müstəmləkə mahiyyəti daşıyan hərbi üsul-idarəetmə qaydası idi. Çar Rusiyası bu idarəetməni hərbi-xalq idarəetməsi kimi təqdim edirdi. Əvvəlcə rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlıqlar, sonra isə tədricən ikitərəfli müqavilələrlə Rusiyaya ilhaq edilən xanlıqlar ləğv edildi. Bununla Azərbaycan dövlətçiliyinə son qoyuldu. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun Baş komandanı tərəfindən xristian məzhəbindən olan mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Onlar çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin bilavasitə icraçısı və həyata keçiricisi idilər. Əyalətlərdə faktiki olaraq bütün hakimiyyət – icraedici, məhkəmə və hərbi idarəçilik komendantların əlində cəmləşmişdi. Onların yalnız ölüm hökmü çıxartmaq ixtiyarı yox idi.

Quzey Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti (1830-cu ildə yaradılmışdır) və iki distansiya (Qazax və Şəmşəddil) yaradıldı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi, bu qədim Azərbaycan torpaqlarında 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti” yaradıldı. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri Şuşadakı “Müsəlman əyalətləri” adlanan Dairə rəisliyinə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan Dağıstan Hərbi Dairəsinə daxil edildi. Əyalətlər mahallar və kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdilər. Onlar müsəlmanlardan, rus meyilli yerli hakim sinfin nümayəndələrindən təyin edilirdi.

Quzey Azərbaycanda 1804-1840-cı illərdə mövcud olmuş komendant sistemi yerli əhalidə böyük narazılığa səbəb oldu. XIX əsrin 20-ci illərinin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazı təftiş edən senatorlar Meçnikov və Kutaysovun yazdığı hesabat komendant sisteminin mahiyyətini açır: “Yüz minlərlə əhalinin hüququ, namusu və əmlakı ... komendantın özbaşınalıqından asılıdır” [2, s.102].

1826-cı il “Ümummüsəlman üsyanları”, XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar – Car-Balakən, Lənkəran, Quba, Şəki üsyanları komendant sisteminin ləğvini zəruri etdi. Cənubi Qafqazın Baş hakimi İ.F.Paskeviçin 1830-cu ilin fevralında imzaladığı bəyannamə Car-Balakən üsyanının səbəbini müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Orada deyilirdi ki, camaatlar Rusiyanın vilayətlərindən birinə çevrilməli və çar məmurları tərəfindən idarə olunmalıdır. Çar hökumətinin 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi “Qaydalar”ı əsasında idarə olunan Çar vilayəti təşkil olundu [10, s.74]. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edildi. Rus hərbi idarəetmə sisteminin yerli xalq üzərində ağır zülm aparatına çevrildiyini dövlət məmurları da qeyd edirdilər.

Maliyyə Nazirliyinin məmuru Kalinovskinin məlumatına görə əyalətlərin heç birində Şəkidə olduğu qədər çoxlu vergi saxlanılmamışdı [9, s.51]. Komendant idarə üsulu, hətta ali çar məmurlarının etirafına görə

“dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyəti üçün məhvedici” idi [1, s.110]. Zaqafqaziyada yeni idarə üsulu üçün layihəni hazırlayan komissiyanın sədri senator P.Qan imperator I Nikolaya (1825-1855) ünvanlanmış raportunda yazırdı ki, Qubadakı narahatlıqlar (1837-ci il üsyanı) xalq üçün əziyyətli olduğu qədər də zəif olan hərbi (komendant) üsul-idarəsinin nəticəsidir [10, s.321].

1837-ci il Quba üsyanı başlayanda Qafqazın Baş komandanı V.Q.Rozen Qubada istifadə olan A.Bakıxanovu siyasi cəhətdən etibarsız saydığından üsyan başlanan kimi onu “xüsusi tapşırıq üçün” Tiflisə çağırtdırıb nəzarət altına almışdı. Üsyanı yatırmaqda çar hökumətinə kömək üçün Qubaya getmək təklif olunduqda A.Bakıxanov bundan imtina etdi. İmperatorun göstərişi ilə üsyanın səbəblərini araşdırmaq üçün qraf İ.İ.Vasilçikovun başçılığı altında xüsusi komissiya yaradılmışdı. A.Bakıxanov üsyan barədə “İzahat” yazıb komissiyaya təqdim etmişdi. Bu sənəd A.Bakıxanovun çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı çıxdığını göstərir. “İzahat”ı ilk dəfə Ə.M.Əhmədov Moskva Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan əlyazmasının orijinalı üzrə çap etdirmişdir. Mətn həmin çap üzrə azərbaycancaya çevrilmişdir [7, s.148-150].

A.Bakıxanov “Varşavadakı atlı-müsəlman alayına süvarilər toplanışı zamanı Quba əyalətində əhalinin çıxışı haqqında” izahatında üsyanın səbəblərindən biri kimi Qubanın komendantı polkovnik Gimbutun tərəfdarları ilə Tip mahalının mayoru İsa bəy Həsən Əfəndi oğlunun tərəfdarları arasında çəkişməni göstərir. “İzahat”dan İsa bəyin süvari dəstəsi toplanmasına mane olduğu aydın olur. Lakin A.Bakıxanov üsyanın əsas səbəbini feodal-müstəmləkə istismarında görə bilmir. O, çıxış edənləri “qiyamçılar, avam camaat və iğtişaşçılar” adlandırır [3, s.308]. Onlar komendantın dəyişdirilməsini, pulla tutulmuş süvarilərin buraxılmasını, bəylərin qovulmasını və müxtəlif mükəlləfiyyətlər üçün yığılmış pulların geri qaytarılmasını tələb edirdilər. A.Bakıxanov üsyanın səbəbini məmurların qayğısızlığı, quldurluğun artması, işlərin çox yavaş getməsi, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu, əyalətlərdən atlılar toplanması kimi müəyyən etmişdir [3, s.309].

Komendant sisteminin ləğvi və yeni idarə sisteminin yaradılması barədə islahatın layihəsi o zamankı Qafqazın Baş komandanı İ.F.Paskeviç tərəfindən tərtib olundu və 1830-cu ilin aprelində imperator I Nikolaya göndərildi. Orada hərbi-xalq üsul-idarəsinin (komendant) ləğvi və Cənubi Qafqazda Ümumimperiya inzibati ərazi bölgüsünün tətbiqi, quberniya, vilayət və qəza inzibati və məhkəmə idarələrinin yaradılması nəzərdə tutulurdu [2, s.111]. Hüquq, məhkəmə və inzibati idarə sahəsində bütün yerli xüsusiyyətlər ləğv edilməli idi. Ruslaşdırma və xristianlaşdırma əsas prinsip olmalı idi. Vəzifələrə rus zadəganlarından çıxmış məmurlar təyin

edilməli idi. İ.F.Paskeviçin layihəsi Cənubi Qafqazı yoxlamış P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov tərəfindən müdafiə olundu [2, s.112].

Cənubi Qafqaza senator Qanın başçılığı ilə göndərilmiş komissiya diyarın xüsusiyyətlərini öyrənmədi və İ.Paskeviç Kutaysov və Meçnikovun təklifləri əsasında islahat layihəsini tərtib edərək onu Zaqafqaziya Diyarının İdarəsi üzrə Komitənin təsdiqinə verdi (1838). Komitə və Qafqaz hakimiyyət orqanlarının qeydlərindən sonra 1840-cı il 10 apreldə çar I Nikolayın təsdiq etdiyi qanun “Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün müəssisə” adı altında təsdiq olundu. 1840-cı il 10 aprel inzibati-məhkəmə islahatı Azərbaycan milli idarə sistemini tamamilə rus müstəmləkəçi idarə və məhkəmə sistemi ilə əvəz edərək bu vaxta kimi dövlət və məhkəmə aparatında müxtəlif gəlirli vəzifələr tutan bəylərin və ruhani dairələrinin silki imtiyazlarına ciddi zərbə vurdu və onların narazılığına səbəb oldu. İnzibati-məhkəmə islahatı zəhmətkeş kütlələrdə də narazılıq doğurdu. Əgər islahata qədər feodallar kəndli iğtişalarının qarşısını almaqda dövlət orqanlarına fəal yardım edirdilərsə, indi onlar özləri “narahat ünsürə” çevrilmişdilər.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına (mərkəzi Tiflis) və Xəzər vilayətinə (mərkəzi Şamaxı) bölündü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü. Azərbaycan torpaqlarının çoxu 7 qəza (Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Dərbənd, Quba) Xəzər vilayətinə daxil idi. “Parçala və hökm sür” prinsipini rəhbər tutan çar hökuməti torpaqlarımızın bir hissəsini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi.

Beləliklə, ləğv olunmuş köhnə idarələr əvəzinə yeni quberniya, qəza və məntəqə idarələri təşkil olundu. Mahal naibləri vəzifəsi ləğv olundu. Azərbaycanlı məmurlar vəzifədən çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onların çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Qəzalar nahiyələrə, nahiyələr isə sahələrə bölünürdü. Bu bölgü zamanı xalqların tarixi, ərazi bölgüsü, iqtisadi özünəməxsusluğu deyil, əhalinin sayı və “dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması mənafeləri” əsas götürülürdü. Cənubi Qafqazın Ali idarəsi buradakı qoşunların Baş rəisinin əlində cəmlənmişdi. Baş rəisin sədrliyi altında Baş İdarə Şurası fəaliyyət göstərirdi. Baş İdarə Şurası Xəzər vilayəti rəisliyinin və Gürcüstan-İmeretiya qubernatorluğunun 1842-1846-cı illərdəki təftişi nəticəsində inzibati-məhkəmə islahatında xeyli dəyişikliklər apardı. Baş İdarə Şurası illik hesabatları, Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı regionlarının təftişi üzrə materialları, quberniya və vilayət prokurorlarının etirazlarını, məhkəmə hökmlərinin dayandırılması məsələlərini, gəlirlər və xərclər

smetasını, mükəlləfiyyətlərin qəzalar və şəhərlər arasında bölüşdürülməsi və diyarın idarə olunması üzrə digər məsələləri nəzərdən keçirirdi. Şuranın qərarları təsdiq üçün senata göndərilir, yaxud da müvafiq nazirliyə bildirilirdi.

1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. O feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına, sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı. Eyni zamanda islahat çarizmin milli müstəmləkə zülmünün daha da güclənməsinə səbəb oldu. Çar I Nikolay dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Cənubi Qafqaz Diyarının Baş İdarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz Cənubunu təsis etdi. Cənubun tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi, birbaşa imperatora tabe idi. Diyarın inzibati ərazi quruluşunda aparılan dəyişikliklər də çar hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. Çar I Nikolayın 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanı ilə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti ləğv edilərək, onların yerində 4 quberniya: Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd, sonralar 1849-cu ilin iyununda isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Naxçıvan və Ordubad qəzaları da bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Lakin bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan ərazisini daha da parçaladı, Azərbaycan ərazisinin ayrı-ayrı hissələri Kutaisi quberniyasından başqa, bütün quberniyaların tərkibinə daxil edilmişdi.

1842-ci ildə Car-Balakən qəzası hərbi dairəyə çevrildi [2, s.118]. Feodal müstəmləkə zülmünə qarşı çıxış edənlərə ağır cəzalar sistemi tətbiq olundu. Məhkəmənin bəraət verdiyi, lakin şübhə altına qoyulan şəxslər Qafqaz hakimiyyət orqanları tərəfindən Sibirə daimi məskunluğa sürgün oluna bilərdi. 1844-cü ildə cəzalar daha da sərtləşdi. Beləliklə, keçirilən islahatlar sosial və etnik zülmü ağırlaşdırdı, çar hakimiyyətinin mövqelərini möhkəmləndirdi.

XIX əsrin birinci yarısında çarizmin Azərbaycandakı aqrar siyasəti iki mərhələdən ibarət olmuşdur: birinci mərhələ Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilasının başa çatmasına qədərki dövrü; ikinci mərhələ isə istiladan sonrakı dövrü əhatə edir. XIX əsrin 30-cu illərinin sonuna kimi Azərbaycan feodallarının silki və imtiyaz hüquqları həll olunmamış qalırdı. Quba bəyləri haqqında çar komendantlarından polkovnik Ponomaryevin 1812-ci il və general Tixanovskinin 1817-ci il sərəncamları və "Ağalar haqqında" general A.P.Yermolovun 1818-ci il Əsasnaməsində Azərbaycan feodalları dövlətin xidmət məmurları kimi təqdim olunurdu. Bu fikir Cənubi Qafqazda keçiriləcək inzibati islahat layihələrində və 1840-cı il 10 aprel inzibati-məhkəmə islahatı üçün əsas prinsip kimi götürülmüşdür. Cənubi Qafqazı ruslaşdırmaq planlarına uyğun olaraq çarizm Rusiyadan gətiriləcək

rus zadəganlarını öz müstəmləkə siyasətinin aparıcı qüvvəsi, ictimai dayağı hesab edirdi. Lakin bu plan baş tutmadı.

Qafqazdakı rus qoşunlarının Baş komandanı A.P.Yermolovun 1818-ci ildə verdiyi “Ağalar haqqında Əsasnamə” üzrə yerli feodallar tiyul torpaqlarının sahibi deyil, yalnız yerlərdə inzibati xidmətdə olan və bu torpaqlar üzərində idarəetmə hüququ olan şəxslər sayılırdılar. 1829-1830-cu illərdə çara verilən inzibati islahat layihələrində isə bəy və ağaları torpaq üzərində idarəetmə hüququndan uzaqlaşdırmaq nəzərdə tutulurdu. Bu layihələrin müəllifləri Baş komandan İ.F.Paskeviç, həmçinin Zaqafqaziyaya göndərilmiş senatorlar P.İ.Kutaysov və Y.İ.Meçnikov idi. Buna baxmayaraq, 1830-cu il 13 iyul “Əlahəzrət buyruğu” (qanunu) kompromis səciiyyə daşıyırdı: bu qanunla hər hansı bir günah işlətməmiş və sürgün edilmiş feodalların tiyul torpaqları özlərinə, əgər onlar artıq sağ deyildirsə, onların vərəsələrinə qaytarılırdı. Bu, əslində tiyul torpaqlarının irsən atadan oğula, qardaşa və başqalarına keçməsinin çar hökuməti tərəfindən artıq etiraf edildiyini göstərir. Tiyul torpaqları ağa və bəylərə qaytarılsa da, onlara kəndlilər üzərində idarəetmə hüququ verilmirdi. Bununla bağlı olaraq ağaların və tiyuldar bəylərin feodallıqdan salımb torpaqdan məhrum edilməsi nəzərdə tutulurdu.

XIX əsrin 30-cu illərindəki üsyanlar göstərdi ki, çarizmin Azərbaycanda möhkəm dayağı yoxdur. Çar hakim dairələrinin düşüncəsinə görə, belə bir dayaq buraya Rusiyadan köçürülə bilən rus zadəganları (dvoryanlar) ola bilərdi. Çar hökuməti köçürüləcək dvoryanları torpaq və kəndli ilə təmin etmək üçün azərbaycanlı tiyul sahibi olan ağa və bəyləri kəndlilərin idarəçiliyindən və tiyullarından məhrum etmək üçün qanunlar verdi. Çar I Nikolay Quzey Azərbaycanda hakim sinfi tamamilə özünə ram etmək üçün bəzi hüquqi qanunvericilik tədbirləri gördü. Çarın 1843-cü il 10 mart fərmanına əsasən keçmiş xanlar, bəylər, ağalar və məliklər “ali müsəlman silki” adlandırıldı [9, s.190].

Zaqafqaziya diyarı Baş İdarə Şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və məliklərinin kəndlilərin idarə olunmasından kənar edilməsi barədə 1841-ci il 13 fevral və Xəzərsahili vilayətlərin bəylərinin kəndlilərin idarəsindən kənar edilməsi barədə 1841-ci il 24 mart tarixli qanunlarla bəylər və ağalar kəndlilər üzərində idarəetmədən məhrum edildilər [15, s.681].

Çar I Nikolayın 1841-ci il 25 aprel fərmanı ilə Qazax, Şəmşəddil, Borçalı ağaları, 1841-ci il 28 may tarixli fərmanı ilə Xəzərsahili vilayətin bəyləri tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Lakin 1840-1841-ci illərin islahatlarının həyata keçirilməsində bütün siyasi yanlışlıqlar üzə çıxdı, yerli feodalların köməyi olmadan Cənubi Qafqazda çarizmin möhkəmlənməsinin qeyri-mümkünlüyü aydın oldu. Buna görə çar I Nikolay Azərbaycan

feodallarının imtiyaz və hüquqlarını tanımaq və rəsmiləşdirmək mövqeyinə qayıdaraq 1846-cı il 6 dekabr fərmanını (reskripti) imzaladı. Sənəd “1846-cı il dekabrın 6-sı I Nikolayın Qafqaz canişini kn. M.S.Vorontsovun adına fərmanı” adlanır [10, s.105-107]. Reskriptdə feodalların həm mülk torpaqları, həm də müsəlman əyalətlərinin Rusiyaya birləşdirilməsi zamanı feodalların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququ təsdiq edildi. Torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli “Kəndli Əsasnamələri”ndə konkretləşdirildi. Bu Əsasnamələrin birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi [7, s.37].

İrəvan quberniyasının torpaq sahibkarları ilə kəndlilər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən 1851-ci il 8 iyun tarixli “Əsasnamə” 1847-ci il “Əsasnamə”lərinin maddələrindən cüzi fərqlənirdi [4, s.1]. Rus hökuməti daha çox mənfəət əldə etmək üçün 1852-ci ildə 1847-ci il 20 aprel “Əsasnamə”sinə bir sıra yeniliklər etmişdir: bəy torpaqlarında yaşayan kəndlilərin sahibkara ödəyəcəyi vergi bütün məhsulun 1/2-nə (əvvəllər bu 1/5-ni təşkil edirdi) qədər artırıldı, kəndlilin hər iş gününün qiyməti 40 qəpiyə qaldırılırdı (işçi sahibkarın torpağında işləməyə getməsə 10 qəpik deyil, 40 qəpik ödəməli idi). Kəndlilərin sahibkar torpaqlarından özbaşına çıxıb getməsi halları qanuniləşdirildi [10, s.174-178]. 1866-cı ildə həmin qanunnaməyə kəndlilər üzərində bəylərin polis nəzarətinin ləğv edilməsi kimi bir dəyişiklik əlavə olundu.

Əkinçilik üçün çox qiymətli olan suvarma işini rus hökuməti öz nəzarəti altına alır, tənzimləmə işləri aparırdı. 1847-ci il aprelin 12-də dövlət tərəfindən su sahibliyi haqqında verilən “Mirablar haqqında qaydalar” bu sahədə ilk qanun aktı idi [6, c.10, sən.107]. 1848-ci ildə quberniyalar üzrə suvarma təsərrüfatına rəhbərlik üçün yeni bir inzibati orqan yaradılmışdı. Bu quberniya idarələri nəzdində təsis olunmuş su mühəndisinin başçılıq etdiyi idarə idi [1, s.15].

Vergilərin ağırlığından narazı olan kəndlilər öz etirazlarını şikayət ərizələri yazmaq, xəzinəyə vergi verməkdən, onun xeyrinə mükəlləfiyyətlər icra etməkdən boyun qaçırmaqla ifadə edirdilər. 1844-cü ildə Yelizavetpol qəzasının Qazax, Şəmşəddil və başqa yerlərində, həmin ildə Şuşada, 1845-ci ildə Nuxada, 1845-1846-cı illərdə Quba qəzasında kəndlilərin hökumətə, bəy və ağalara qarşı çıxışları oldu [3, s.96].

Nuxada baş vermiş üsyan çətinliklə yatırılmış, üsyan iştirakçıları Rusiyanın müxtəlif quberniyalarına sürgün edilmişdi [1, s.299-304]. 1850-ci ildə Molla Şaban, Tamim ağa Məlikum Rəcəb, avar naibi Hacı Murad, imam

Şamilin müridlərindən olan İlisu sultanı olmuş Daniyalbəy Car-Balakəndə hökumətə qarşı yürüşlər etmişlər.

XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycan kəndində baş verən çıxışlar çar hökumətini kəndlilərin vəziyyəti ilə bağlı bəzi hüquqi sənədlər qəbul etməyə vadar etdi. 1847-ci il 20 aprel “Əsasnamə”sinə görə keçmiş xan ailəsi üzvlərinə məxsus və yaxud ağaların torpağında kəndxudalar sahibkarlar tərəfindən təyin edilirdi ki, bu da ağalar tərəfindən özbaşınalığlara şərait yaradır və kəndlilərin narazılığına səbəb olurdu. 1859-cu ildə bu qayda dəyişdirildi və ağa kəndlərində kəndxudaları ancaq quberniya rəisinin razılığı ilə təyin etmək qərara alındı [2, s.150].

1847-ci ilin 28 dekabr “Əsasnamə”sinə 1861-ci ilin 13 dekabrında edilən dəyişikliyə görə çar hökuməti ağaların kəndlilər üzərində polis nəzarəti və məhkəmə hakimiyyəti hüququndan məhrum etdi [12, s.14].

İnzibati idarə sistemi dəyişdirildikdən sonra dövlət əmlakının idarə olunmasına dair islahat keçirildi. 1841-ci il yanvarın 5-də “Zaqafqaziya ölkəsində dövlət əmlaklarının idarə olunması haqqında Əlahəzrət tərəfindən təsdiq edilmiş qanun” nəşr edildi [2, s.100]. Dairə rəisləri əvəzində qəza nəzarətçiləri vəzifəsi təsis olundu. Dövlət kəndliləri də bu palataların ixtiyarında idi. Onlar can vergisi və bəhrə ödəyirdi. 1852-ci ildə Zaqafqaziya ölkəsinin Dövlət Əmlakları Ekspedisiyası dövlət kəndlilərinin özbaşına başqa yerə köçməsinə qadağan edən və köçənləri geri qaytarmağı nəzərdə tutan qərarlar qəbul etdi. Dövlət Əmlakları Ekspedisiyasının qərarları 1853-cü ilin fevralında canişin şurası tərəfindən təsdiq edildi.

Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar qanunlar dövlət kəndlilərinə aid edilmirdi. 1853-cü ildə dövlət kəndlilərinin bir kənddən başqa kəndə özbaşına getmə halları qadağan olundu və onlara nəzarət qəza rəislərinə tapşırıldı. Dövlət kəndlilərindən vergi yığılması üçün yeni vergi sistemi hazırlandı. 1849-cu ildə Y.A.Qaqemeystrin başçılıq etdiyi Şamaxı quberniyası vergi komissiyası layihənin tərtibinə başladı. 1851-ci il oktyabrın 23-də Qafqaz Komitəsi yeni vergi sistemini təsdiq etdi və 1852-ci ildən Şamaxı quberniyası üzrə yeni nəzərdə tutulmuş vergiləri tətbiq etməyi Qafqaz canişinliyinə təklif etdi [10, s.293-303]. Vergi qaydasına görə dövlət kəndlilərinin mükəlləfiyyətləri iki hissəyə: vergilərə və torpaq bəhrəsinə bölünürdü. Vergi bütün vergi verən silk üçün ümumi idi. Yeni sistem Quba qəzası müstəsna olmaqla bütün Azərbaycanda tətbiq olundu. Quba qəzasında bu sistem 1856-cı ildə həyata keçirildi.

1843-cü ildə Qafqaz komitəsi “...təxmini tədqiqatlara görə Xəzər vilayəti üzrə də vergilər haqqında əsasnamə hazırlamağı” Qafqazın Baş rəisinə tapşırırdı. Bu zaman əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycanda məhsul vergisini pulla əvəz etmək üçün müəyyən iqtisadi şərait var idi. Dövlət kəndlilərinin əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb edilməsi

ilə bağlı olaraq 1852-ci ildə onlardan alınan natural vergi pul vergisi ilə əvəz olundu. Bu, ticarətin, sənayenin əmtəə-pul münasibətlərinin daha da inkişafına şərait yaratdı.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi yolunda ilk addımlar atılırdı. Çar Rusiyası tərəfindən xan hakimiyyəti ləğv edildikcə, xanların və bəylərin əmlakı – məskunlaşmış və məskunlaşmamış torpaqlar, otlar, bağlar, balıq vətəgələri, duz mədənləri, neft quyuları və s. dövlətin ixtiyarına keçirdi. Bu əmlakın bir hissəsini dövlətin özü istismar edir, digər hissəsini isə iltizama verirdi. Hər iki halda komendant təsərrüfatın başçısı kimi çıxış edirdi.

XIX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində tranzit Avropa-Asiya ticarətində fəal vasitəçi və ötürmə məntəqəsi kimi hələlək Cənubi Qafqaza əhəmiyyət verilirdi. Lakin Rusiyanın işgüzar dairələrində hökumət xəttindən radikal fərqlənən baxışlar irəli sürülürdü. İctimai xadim N.S.Mordvinov 1816-cı ildə çar I Aleksandra (1801-1825) “Qafqaz sakinlərini silah gücünə fəth etməyə nisbətən onları özümüzə bağlamağın Rusiya üçün daha əlverişli olan üsulları haqqında fikir” adlı qeydlərini təqdim etmişdir. O, 1816-cı ildə diyar əhalisinin Rusiyanın iqtisadi həyat orbitinə cəlb etmək yolu ilə siyasətdə ağırlıq mərkəzini bu diyarın iqtisadi istilasına keçirmək təklifi ilə çıxış etdi [14, s.349-350]. XIX əsrin 20-ci illərində Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrini ələ keçirməsi sona yaxınlaşdıqca, Rusiyanın siyasi və ictimai dairələri imperiyaya qatılan yeni torpaqların istismar üsulları üzərində düşünməyə başladılar. Hələlək yalnız bəsit bir baxış geniş yayılmışdı. Transqafqaz ölkələri ənənəvi Avropa-Asiya ticarətində fəal vasitəçi rol oynamalı, hər iki tərəfdən satışa çıxarılan malların mühüm saxlanılma mərkəzi olmalı idi. Bununla Rusiyanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi mövqeyinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Rusiyanın hakim dairələrində yayılmış bu düşüncə 1821-ci il 3 iyunda ticarət haqqında tarif qanununun verilməsinə gətirib çıxardı. Bu qanuna görə 1813-cü il Rusiya-Qacar (Gülüstan) müqaviləsinin bu iki dövlətin ərazisindən Cənubi Qafqaz ölkələrinə gətirilən mallar üçün qoyulmuş 5% gömrük indi Qərbi Avropadan buraya satmaq üçün gətirilmiş mallara aid edildi. Lakin bu qanun rus pambıq-parça sənayeçilərinin və tacirlərinin mənafeyinə zərbə vurduğu üçün 1831-ci il 3 iyunda təsdiq olunan əsasnaməyə görə Transqafqaz bazarları Avropa sənaye malları, ilk növbədə İngiltərə mahud sənayesinin məhsulu üçün qapalı elan edildi. Başqa sözlə, Avropa malları üçün bu bazarlarda yüksək gömrük qoyuldu. Bu qanuna görə Cənubi Qafqaza gətirilən mallar satmaq üçün üçüncü ölkəyə aparıla bilməzdi. Bu yeni ticarət qanunu “yasaqlı gömrük” adı aldı. Bu qanunda həm də rəhdarın ləğvi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycanda xanlıqlar dövründən irs qalmış rəhdar adlanan müxtəlif gömrüklər daxili ticarətin inkişafına maneçilik törədirdi. Bu gömrüklərdən yalnız ölümlər azad olunurdu. O dövrün sənədlərindən birində deyilirdi ki, insanın həyatı yemək, içmək, ticarət, sənaye və hər cür şeyin üzərinə rəhdar vergisi qoyulur. İki dəfə – 1832-ci il 15 martda və 1836-cı il 6 iyunda rəhdarın ləğv edilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi [6, c.7, sən.105, s.130]. Ancaq Qafqazın Baş Rəisi baron Rozen dövlət xəzinəsinin mənafeyini güdərək bu qərarın həyata keçirilməsini ləngitmişdi. Bu çoxcəhətli vergilərin müxtəlif maddələri tədricən ləğv edilmiş və yalnız 1846-cı ildə tamamilə aradan qaldırılmışdı.

1851-ci il yanvarın 1-dən Cənubi Qafqazda yeni tarif qüvvəyə mindi ki, bu da Qacar dövləti ilə ticarətin inkişafına münasib şərait yaradan vəziyyəti mühafizə edirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə yaxın çar hökuməti Cənubi Qafqaz məsələsini hərbi-siyasi baxımdan öz xeyrinə həll etmiş olsa da, bu zəngin ölkədə iqtisadi siyasət xəttini hələ müəyyən edə bilməmişdi. Ayrı-ayrı dövlət məmurları Azərbaycanın təbii sərvətlərindən və digər iqtisadi imkanlarından istifadə etmək üçün layihələr hazırlayırdılar. 1828-ci ildə Qacar dövlətində səlahiyyətli nazir (səfir) vəzifəsinə təyin edilmiş A.S.Qriboyedov Tiflisin mülki qubernatoru P.D.Zavileyski ilə birlikdə “Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti” layihəsini hazırlayıb İ.F.Paskeviçə təqdim etmişdi. Layihənin müəllifləri 1821-ci il ticarət tarifinin Cənubi Qafqazda ticarət kapitalının artımına təsirini alqışlasalar da, onun kifayətedici olmadığını göstərirdilər. Onların fikrincə, bu, “daxili sənayenin inkişafına kömək etmədi, bir dənə də fabrik yaradılmadı”. Buna görə də onların 100 milyon manatlıq səhmdar kapitalı özülündə yaradılacaq “Rusiya-Zaqafqaziya ticarət şirkəti” əslində ticarətdən çox, sənaye müəssisəsi kimi çıxış etməli idi. Lakin mühafizəkar, millətçi çar məmurları müstəmləkələrdə müəssisələrin açılmasını burada kapitalizmin yaranması kimi qiymətləndirdilər, “belə getsə burada (Cənubi Qafqazda) Birləşmiş Amerika Ştatları yaranar”, - yazmaqla bu layihəni kəskin pisləmişdilər [4, s.286].

XIX əsrin 30-cu illərində mühafizəkar rus hərbi-siyasi və maliyyə-iqtisadi dairələrinin fikrincə, Cənubi Qafqaz Rusiyanın xammal mənbəyi və satış bazarı olmalı idi. Vaxtilə bu fikri çar hökumətinin maliyyə naziri qraf Kankrin açıq ifadə etmişdir. Bu dövrdə “Qafqaz xəttində gömrük nəzarəti qaydaları” qəbul edilmişdir ki, buna əsasən bütün Cənubi Qafqaz malları Rusiyaya gömrüksüz buraxılırdı. Bu dövr rus toxuculuq sənayesinin güclü inkişafı ilə eyni vaxta düşürdü. Toxuculuğun mühüm xammal bazası ipəkçiliyin inkişafı idi. Knyaz A.B.Qolitsın 1829-cu ildə ipəkçilik sahəsində səhmdar cəmiyyəti təsis etmək layihəsi ilə çıxış etdi. Çar hökuməti öz iqtisadi siyasətini həyata keçirməklə ilk növbədə Azərbaycanın təbii

zənginliklərinə maraq göstərirdi. Peterburqda çıxan “Kommerçeskaya qazeta” yazırdı: “Şəki əyaləti başqa əyalətlərə nisbətən daha çox və daha keyfiyyətli ipək istehsal edir” [12]. 1836-cı ildə Peterburqda təsis edilmiş “Zaqafqaziya diyarında ipəkçiliyin inkişafı və ticarəti həvəsləndirmək və yaxşılaşdırmaq üçün” kampaniyanın, 1838-ci ildə təsis edilmiş “Zaqafqaziya ticarət işi” adlı cəmiyyətlərin nizamnaməsi ipəkçiliyin və ticarətin vəziyyətini öyrənmək üçün əhəmiyyətli sənəddir.

XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda ipəkçilik inkişaf etməkdə davam edirdi. Rus sənayesinin ucuz ipək xammalına olan tələbatını ödəmək, bu sahəni inkişaf etdirmək üçün hökumət “Zaqafqaziyada ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət” Nuxanı (Şəkini) öz fəaliyyəti üçün mərkəz seçdi. Şəki əyalətindəki xəzinəyə məxsus tut bağları başlanğıc müddət üçün pulsuz olaraq 5 il, sonra isə ucuz qiymətə 25 illiyə “cəmiyyət”ə verildi. Kompaniya ipək istehsalını üç dəfə artırmağa nail oldu.

Bəhs olunan dövrdə Cənubi Qafqazda emal olunan ipəyin 85%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Xam ipəyin əsas hissəsi Rusiyaya, az bir hissəsi Fransaya aparılırdı. Hələ 1827-ci ildə Xanabad kəndində ipək emalı fabriki (tarixi ədəbiyyatda bəzən manufaktura da yazılır – N.Ə.) işə salındı. Bu Azərbaycanda ilk kapitalist müəssisəsi idi. 1836-cı ildə Xanabad müəssisəsi xəzinənin ixtiyarından “Zaqafqaziyada ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyət”ə keçdi. Bununla yanaşı, çar hökuməti qızılboya (marena), zəfəran, zəif də olsa, pambıqçılığın inkişafına diqqət yetirirdi.

XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan çar Rusiyasının iqtisadi siyasətində tranzit ötürmə məntəqəsi kimi yer tuturdusa, əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycan əsas xammal mənbəyi və satış bazarı rolunu oynayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov baxış müstəvisində. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 183 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: 2007, 503 s.
3. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı, 1964, 1002 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1989, 328 s.
5. *Niftəliyev R.Y.* XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan kəndlilərinin azadlıq hərəkatı: tarix üzrə fəlsəfə doktoru dis. ... avtoref. Bakı, 1999, 24 s.
6. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией / Под редакцией А.Берже: в 13-и тт., 1-XII, Тифлис: 1866-1904, 1558 с.
7. *Бакіханов А.А.* Сочинения. Записки. Письма. Баку, 1983, 280 с.
8. *Гасанов И.М.* К истории подготовки рескрипта 6 декабря 1846 г. // Тр. Ин-та истории и философии АН Аз.ССР, т.IV, 1954, с.21-39

9. Из истории феодальных отношений в Азербайджане // Труды Института истории и философии АН Аз. ССР, IX т., 1954
10. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX вв.: в 2-х ч., ч.I. Москва-Ленинград: АН СССР, 1936, 463 с.
11. *Мильман А.Ш.* Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX в. (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку, 1966, 320 с.
12. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за 1862-1872 гг. Тифлис, 1873, 103 с.
13. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание первое, т. XXVII. СПб.: Тип. II-го отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830
14. *Фадеев А.В.* Россия и Кавказ в первой трети XIX века. Москва, 1960, 396 с.
15. *Шавров Н.Н.* Новая угроза Русскому Дьлу въ Закавказь: Предстоящая Распродажа Мугани Иностранцамъ. С.-Петербургъ. Типографія Редакціи періодическихъ изданій Министерства Финансовъ. 1911. Баку: Элм, 1990, 156 с.
16. *Шопен И.* Исторический памятник состояния армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 554 с.

Redaksiyaya daxil olub 19.08.2023

UOT 94(479.24)

X.Z.Hacıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
humay.balakishiyeva@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN YENİ İPƏK YOLU STRATEGİYASI

Açar sözlər: proqram, nəqliyyat, layihə, Cənubi Qafqaz, Avropa Komissiyası

TRACECA proqramı 1993-cü ilin mayında sənəd şəklində tərtib edilmiş və sonradan qeyri-rəsmi “Böyük ipək yolunun bərpası” adını almışdır. Bu proqramın təşəbbüsçüsü və işləyib hazırlayanı Avropa komissiyası, onun ideya ilhamçısı Fransua Lamerye olmuşdur. Heydər Əliyev Azərbaycan üçün xüsusi önəm daşıyan Mərkəzi Asiyadan, Qafqazdan keçməklə Qara dənizə və daha sonra Avropaya çıxan nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulması, tarixi ipək yolunun fəaliyyətinin yenidən bərpasını dəstəkləyirdi. TRACECA proqramının inkişafında mühüm mərhələ məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci ilin sentyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmiş “Avropa-Qafqaz-Asiya, Böyük ipək yolunun bərpası” beynəlxalq konfransı olmuşdur. Proqramın reallaşdırılması regiondakı nəqliyyat axınlarının coğrafiyasını xeyli dəyişdirməyə imkan verəcəkdir. TRACECA Avropa İttifaqına regionda siyasi nüfuz potensialını artırmağa imkan verdi.

X.З.Гаджиева

СТРАТЕГИЯ НОВОГО «ШЕЛКОВОГО ПУТИ» ГЕЙДАРА АЛИЕВА

Ключевые слова: программа, транспорт, проект, Южный Кавказ

Программа ТРАСЕКА как официальный документ был опубликован в мае 1993 году, позже она получила неофициальное название «восстановление Великого шёлкового пути». Инициатором и автором этой Программы была Европейская Комиссия, а идейным руководителем был Франсуа Ламерье. Гейдар Алиев с самого начала одобрил имеющий очень важное значение для Азербайджана восстановление исторического транспортного Шёлкового пути из Центральной Азии в Европу через Южный Кавказ и Чёрное море. Благодаря инициативе Гейдара Алиева с целью ускорения реализации Программы ТРАСЕКА 8-9 сентября 1998 года в Баку была проведена международная конференция «Европа-Кавказ-Азия. Реализация программы позволит существенно изменить географию транспортных потоков в регионе. ТРАСЕКА позволила Европейскому Союзу увеличить свой потенциал политического влияния в регионе.

Kh.Z.Hacıyeva

HAYDAR ALIYEV'S "NEW SILK ROAD" STRATEGY

Keywords: *program, transport, project, South Caucasus, European Commission*

The TRACECA program was drawn up in the form of a document in May 1993 and later received the official name "recovery of the great silk road". This program was initiated and developed by the European Commission, and its inspiration was Francoic Lamerye. Haydar Aliyev supported the reconstruction of the transport corridor. Which is particularly important for Central Asia, the Caucasus, leading to the Black Sea and then to Europe, and the restoration of the historical silk road. An important stage in the development of the route program was the international Conference "Europe-Caucasus-Asia, restoration of the Great Silk road" held in Baku on September 8, 9 – 1988, initiated by Haydar Aliyev. Implementation of the program will allow to significantly change the geography of traffic flows in the region. TRACECA has enabled the European Union to increase its potential for political influence in the region.

1993-cü ilin mayında Avropa Birliyi Komissiyasının təşəbbüsü ilə Brüsseldə Qafqaz və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən görüşdə Avropa, Qafqaz və Asiyanı birləşdirən bütün növ kommunikasiya növlərinin inkişaf etdirilməsinə dair bəyannamə qəbul edilmişdir. Belə bir konfransın keçirilməsinin təklifi ilə gürcü rəhbərliyi tərəfindən hələ 1992-ci ildə verilmişdi. Onlar Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaza getmək üçün TACİS proqramının büdcəsindən böyük pullar xərcləyən avropalı məmurlara regionda infrastruktur nəqliyyatı ilə bağlı konfrans keçirilməsi ideyasını irəli sürmüşlər [11]. Brüssel görüşü genişmiqyaslı layihələrin işlənilib hazırlanmasına təkan verdi. Bunlardan ən mühümünü başlanğıcını Şərqi Çin dənizi sahilindəki Sinan şəhərindən götürüb Avropa və Asiyanın bir çox şəhərlərini birləşdirən 13 min kilometrlik tarixi İpək yolunun yenidən bərpa edilməsi layihəsi idi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan üçün xüsusi önəm daşıyan, Mərkəzi Asiyadan, Qafqazdan keçməklə Qara dənizə və daha sonra Avropaya çıxan nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulması, tarixi İpək yolunun fəaliyyətinin yenidən bərpası ideyasını dəstəkləyirdi. Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması və onun infrastrukturunun inkişafını nəzərdə tutan bu beynəlxalq əhəmiyyətli layihənin uğurla həyata keçirilməsində Heydər Əliyevin gərgin və çoxşaxəli fəaliyyətinin, qətiyyətinin əvəzsiz rolu olmuşdur.

TRACECA proqramı (TRANsport Corridor Europe-Caucasus-Asia) 1993-cü ilin mayında sənəd şəklində tərtib edilmiş və sonradan qeyri-rəsmi

“Böyük ipək yolunun bərpası” adını almışdır. Bu proqramın təşəbbüsçüsü və işləyib hazırlayanı Avropa Komissiyası, onun ideya ilhamçısı Fransua Lamerye olmuşdur. 1995-ci ildən 1999-cu ilədək xarici siyasət Baş departamentinin rəhbəri postunu tutan Hans Van de Bruk proqrama əhəmiyyətli dəstək vermişdir [11].

Brüsseldəki nəqliyyat dəhlizinin koordinasiyası və inkişafı üzrə təşkilat görüşündə Azərbaycanın, Ermənistanın, Gürcüstanın, Qazaxıstanın, Qırğızıstanın, Özbəkistanın, Tacikistanın, Türkmənistanın ticarət və nəqliyyat nazirləri iştirak etmişlər. Görüşün nəticələrinə görə Bəyannamə qəbul edilmişdi və onu sadalanan nümayəndəliklərin rəhbərlərindən başqa Avropa Komissiyasının xarici siyasət üzrə Baş direktorluğun nümayəndəsi də imzalamışdır.

TRACECA proqramının əsas məqsədləri: [6, s.42]

- yeni nəqliyyat marşrutları vasitəsilə Avropa və dünya bazarlarına çıxışını təmin etməklə respublikaların siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin dəstəklənməsi;
- regional əməkdaşlığın davamlı inkişafı;
- TRACECA proqramından istifadə etməklə Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarını və şəxsi investorların cəlb edilməsi;
- TRACECA marşrutunun panavropa nəqliyyat dəhliz sistemi ilə birləşdirilməsi.

Proqram dəmiryolu, avtomobil, hava və dəniz nəqliyyatı sahələrini əhatə edir.

1994-cü ilin mart ayında Krittə keçirilən ikinci nəqliyyat üzrə Ümumavropa konfransında konkret, texniki layihələr işlənmişdir. Burada TRACECA çərçivəsində iki son məntəqəni – Qazaxıstandakı Drujba stansiyası (Çimkənd) ilə Qara dəniz limanı.

Batumini ən qısa yol ilə birləşdirən iki paralel dəhliz üzrə magistralın məcmusunun yaradılması nəzərdə tutulur:

Daşkənd - Səmərqənd (Düşənbə və Termezə şaxələnməklə) - Bayram Əli - Aşqabad - Türkmənbaşı (Krasnovodsk) - Bakı;

Aktyubinsk - Quryev - Aktau - Bakı; Bakıdan sonra Tbilisi, Poti və Batumi [8, s.96].

1996-cı ildə Ukrayna, Moldova və Monqolustanın Proqrama qoşulması ilə onun ərazi çərçivəsi genişlənir. Nəqliyyat dəhlizi Qara dənizin şimal-qərb limanlarından (bərə keçidi ilə) Poti və Batumiyə qədər və sonra Bakıya və Xəzər dənizi vasitəsilə Türkmənbaşıya və oradan da Mərkəzi Asiyanın nəqliyyat şəbəkəsinə qoşulur.

TRACECA - QDİƏT 1997-ci il Tbilisidəki birgə nəqliyyat konfransında TRACECA marşrutlarının Qara dəniz regionu və daha sonra

Avropa nəqliyyat dəhlizləri sistemlərinə birləşdirilməsi imkanlarına baxılmışdır.

Transqafqaz Avropa-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə TRACECA proqramının reallaşdırılmasının on ildən artıq bir dövrü ərzində Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində ümumi dəyəri 100 milyon avro təşkil edən 53 layihə işlənmişdir. Ümumiyyətlə 1993-2003-cü illərdə TRACECA-nın iştirakçısı olan 13 ölkənin infrastrukturuna 700 milyondan artıq avro xərclənmişdir. Bu vəsaitlər AİRB (Avropa İnkişaf və Rekonstruksiya Bankı), DB (Dünya Bankı), BVF (Beynəlxalq Valyuta Fondu), Asiya İnkişaf Bankı, Küveyt Fondu, İslam İnkişaf Bankı kimi beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən ayrılmışdır. Bu müddət ərzində ümumi dəyəri 57,705 milyon avro olan 39 texniki yardım layihəsi reallaşdırılmışdır. Onlar yeni qanunların qəbul edilməsini, ticarət əlaqələrini, avtomobil, dəniz və dəmiryolu daşınmalarının inkişafını nəzərdə tutur. Bundan başqa nəqliyyat infrastrukturunun rekonstruksiyasına yönəldilmiş 14 investisiya layihəsinin reallaşdırılmasına 52,3 milyon avro xərclənmişdir. İnteraksiyalar dəmir yolu infrastrukturunun, dəmiryol-bərə nəqliyyat vasitələrinin, dəniz və avtomobil daşınmalarının reabilitasiyasına yönəlmişdir [7, s.66].

TRACECA proqramının inkişafında mühüm mərhələ məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 8-9-da Bakıda keçirilmiş “Avropa-Qafqaz-Asiya, Böyük ipək yolunun bərpası” beynəlxalq konfransı olmuşdur. Konfransda 32 ölkənin (o cümlədən İsveç, Norveç, Finlandiya və ABŞ nümayəndələri) və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndəsi iştirak edirdi [5].

Görüşün əsas siyasi nəticəsi olaraq Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin texniki və iqtisadi məsələlərini özündə əks etdirən “Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında çoxtərəfli əsas saziş” (Əsas Saziş) adlanan çox mühüm sənəd imzalanmışdır [5]. Sazişin prinsipləri çərçivəsində görülən tədbirlər “Avropa-Qafqaz-Asiya” nəqliyyat dəhlizi ilə yük daşımalarının həcmnin artırılmasına imkan verdi. Bu sənədin ərsəyə gəlməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Beynəlxalq konfransda çıxışı zamanı Heydər Əliyev böyük İpək Yolunun bərpasının tarixi zərurət olduğunu qeyd edərək, region dövlətlərinin bütün sahələrdə inkişafına təkanverici təsir göstərəcəyini bildirmişdi [2, s.4]. Ulu öndər çıxışında göstərdi ki: Tarixi İpək Yolunun bərpası, yeni-yeni ölkələrin və regionların ona cəlb edilməsi xalqlarımızın yaxınlaşması və qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi, yeni müstəqil dövlətlərin istiqlaliliyyətinin və suverenliyinin möhkəmlənməsi, bu dövlətlərdə demokratik islahatların, bazar islahatlarının uğurlu aparılması üçün güclü təkan verəcək. Bundan əlavə Hökumətlərarası komissiyanın

yaradılması barəsində razılıq əldə edilmişdir ki, bu da layihəni konkret qanuni çərçivəyə salmalı idi [4, s.93].

Beynəlxalq konfransda TRACECA layihəsinin işlərini planlaşdırmaq və həyata keçirilməsini koordinasiya etmək məqsədilə Bakı şəhərində xüsusi “mənzil-qərargah”ın yaradılması da qərara alındı [10, s.408-409].

1998-ci ilin sentyabrında Bakıda beynəlxalq konfransın keçirilməsi Avropa İttifaqına region dövlətlərinin başçılarının rəsmi görüşünü təşkil etməyə imkan yaratdı. Ermənistanın yeni prezidentinin gəlişi əvvəlcə elan edildi, sonra isə ləğv olunaraq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə, bilavasitə əlaqələrə aid olan amansız polemikaya səbəb oldu. Nəticədə Avropa Komissiyasının inadlı təkidlərindən sonra Ermənistanın baş naziri Armen Darbinyanın Azərbaycana gəlişi mümkün oldu. Aİ-nin bu səyi təsadüfə deyildi. Belə ki, 1988-ci ildə Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başladıqdan sonra Ermənistan tərəfdən ilk siyasi vizit idi [9]. Həmçinin 1998-ci ilin iyununda Gürcüstan-Azərbaycan sərhəddində yeni sərhəd məntəqəsinin açılışı hər iki dövlətin nümayəndələrini toplamış, müxtəlif tərəflərin maraqlarını təcəssüm etdirən layihənin sonunu ifadə etdi [10, s.286].

Avropa İttifaqının məmurları bu növ proqramları region dövlətləri arasında stabilliyin və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün və deməli, münaqişənin nizama salınması prosesinin optimallaşdırılmasının əsas aləti olduğunu hesab edirlər.

Bu proqramın həyata keçirilməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Tarixi İpək Yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq Bakı konfransının qərarlarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 1998-ci il 26 oktyabr tarixli fərmanının xüsusi rolu olmuşdur. 2001-ci il fevral ayının 21-də Bakıda TRASEKA Hökumətlərarası Komissiyası Daimi Katibliyinin ofisinin açılışı olmuşdur. Ofisin açılmasının məqsədi Böyük İpək Yolu boyunca hərəkət edən beynəlxalq yüklərin daşınması və hərəkətlərin tənzimlənməsi, əsas sazişə qoşulan ölkələrdə qanunvericilik və iqtisadi məsələlərin həll edilməsi idi [1, s.345].

Bakı konfransı belə formatlı hər bir beynəlxalq görüş kimi tək cə nəql edilmənin və tranzitin texniki məsələlərini deyil, həm də ilk növbədə daha ciddi məsələlərdən olan energetika və münaqişələrin nizama salınmasını açıq şəkildə müzakirə etməyə imkan yaratdı [11].

Beləliklə, Komissiya bir sıra üzv dövlətlərin müəyyən məsələlər üzrə ziddiyyətlərini aradan qaldıra bildi. Dövlətlər heç də həmişə tam həcmli informasiyaya malik olurlar, bu vəziyyətdən istifadə edən Aİ-nin Komissiyası öz təkliflərini belə formulə edirlər ki, Şura tərəfindən daha çox bəyənilsin. TRACECA halında üzv dövlətlər nəzərdən keçirilən regionlara

münasibətdə aydın şəkildə ümumavropa strategiyasını formulə edə bilməməsi faktı onlara başlanğıc mərhələdə proqramın reallaşdırılmasına nəzarət etməyə imkan vermədi.

TRACECA proqramının reallaşdırılması üzrə növbəti addım 2000-ci ilin martında Tbilisidə keçirilən layihə üzrə dövlətlərarası konfrans olmuşdur [6]. Konfransa proqramın iştirakçı ölkələrindən başqa Bolqarıstanın, Rumıniyanın və Türkiyənin əsasən baş nazir və müavinləri səviyyəsində nümayəndələri gəlmişdilər. Konfransın başlıca məqsədi qərarların yerinə yetirilməsi üsullarının işlənməsi, dövlətlərarası komissiyanın daimi komitəsinin nizamnaməsinin qəbulu, onun büdcəsinin təsdiqidir.

Avropa Komissiyası iki dəfə 1998-ci və 2003-cü illərdə proqramın reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsini sifariş etmişdir. Hər iki məruzə bilavasitə proqramın tədqiqi ilə, nəinki sözlün geniş mənasında, siyasətlə məşğul idi. TRACECA zaman, məkan və maliyyə həcmində məhdudlaşmış bir sıra layihələr dəstindən ibarətdir. Bundan başqa təhlil elə bir zamanda aparılmışdı ki, bu vaxt proqram fəaliyyət göstərməkdə davam edirdi. Praktiki əhəmiyyətə malik olmaqla onun rəhbərlərinə kömək edilməsinə xidmət edir, onların gördükləri tədbirlərin və qərarların şərtlərini və nəticələrini aşkar etməyə imkan verirdi. Tədqiqatçıların proqramın pozitiv keyfiyyətlərini etiraf etmələrinə baxmayaraq, onun reallaşdırılmasının nəticələrinə kifayət qədər şübhə ilə yanaşırlar.

Proqramın beşillik işinin nəticələri ilə bağlı ekspertlərin hazırladıqları TRACECA proqramının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə analitik arayışda qeyd edilir ki, layihə tələskənlik şəraitində və “siyasi məqsədlərin üstünlüyü atmosferində” işlənmişdir. Beləliklə, əvvəlcədən proqramın siyasi əhəmiyyəti vurğulanırdı.

TRACECA layihəsinin ən zəif bəndi Xəzərdən keçən bərə nəqliyyat əlaqəsidir. Qeyd edilir ki, Xəzər dənizindən qaydaya salınmış bərə keçidi olması Avropadan Asiyaya yeganə nəqliyyat dəhlizi olan TRACECA ideyasının özünü sual altına alır. Bu kontekstdə TRACECA marşrutlarının “Şimal-cənub” marşrut xətləri ilə kompleks şəkildə istifadəsinin mümkünlüyü və məqsədəuyğunluğu etiraf edilirdi.

Bu ideya 2003-cü ildə Avropa Komissiyasının sifarişi ilə hazırlanmış analitik məruzədə özünün sonrakı inkişafını tapmışdır [6]. Burada qeyd edilir ki, İran bura qoşulacağı təqdirdə Bəndər Abbasa və Fars körfəzinə yolu açıla bilər (yəni “şərq-qərb” deyil, “şimal-cənub” istiqaməti üzrə).

Ekspertlər Avropa məmurlarının diqqətini ona yönəldirdilər ki, həm Cənubi Qafqaz, həm də Mərkəzi Asiya dövlətlərinin TRACECA marşrutlarından mövcud asılılığa baxmayaraq, bu asılılıq dərəcəsi dəyişir. Belə ki, Mərkəzi Asiya dövlətlərinin çoxu üçün TRACECA heç də Avropa bazarlarına çıxışın mütləq cəlbedici perspektivi deyildir. Ukrayna və

Tacikistan arasındakı alüminium sənayesi və şimalı Əfqanıstana edilən humanitar yardım istisna təşkil edir.

TRACECA və INOGATE proqramlarının reallaşdırılmasına bu və ya digər zamanda aidiyyəti olan məmurlar Rusiyanın mövqeyi ilə bağlı sual verdikləri zamanı qeyd edirlər ki, ilkin olaraq Rusiyanı kənarda qoymaq fikirləri olmayıb, yalnız “müasir dünyada normal alternativlərin” yaradılması olub [7]. RF keçmiş nəqliyyat naziri S.Frankın bəyanatına əsasən Rusiya özü proqramdan uzaqlaşması üstün tutaraq, TRACECA-ya alternativ olan “şimal-cənub” istiqamətini inkişaf etdirmək istəmişdir [6].

Beləliklə, proqramın hazırlanma zamanına qədər və həmin dövrdə TRACECA xalis iqtisadi əməkdaşlıq layihəsi çərçivəsindən xaricə çıxmışdır. Bununla bərabər, artıq 1993-cü ildə proqramın konsepsiyasının nəşr edildiyi vaxtdan layihənin iqtisadi effektivliyi, Rusiyanın rolu və müvafiq olaraq Avropa İttifaqının siyasi məqsədləri birinci planda dururdu.

TRACECA proqramının reallaşdırılması regiondakı nəqliyyat axınlarının coğrafiyasını xeyli dəyişdirməyə imkan verəcəkdir. Əgər Sovet xalq təsərrüfatı kompleksinin mövcud olduğu zaman bütün yük daşınmaları şimal-cənub istiqamətində hərəkət edirdisə, SSRİ-nin dağılmasından sonra bütün region ölkələrində Rusiyadan olan birtərəfli asılılığın aradan qaldırılması və mümkün qədər beynəlxalq əməkdaşlığı diversifikasiya etmək meyli yarandı. Avropa İttifaqı öz növbəsində bu meylin möhkəmləndirilməsinə kömək edir, Rusiya nəqliyyat infrastrukturunu bu proqramın marşrutlarından ayırır. Məsələn, TRACECA Dövlətlərarası komissiyasının katibliyində qeyd edirlər ki, Avropa və Asiya arasında ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi kontekstində Avropaya mövcud alternativ marşrutlar üzrə daşınmaya nisbətə TRACECA dəhlizi daha cəlbedicidir [9, s.39].

Lakin belə irimiqyaslı layihənin reallaşdırılmasının iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğu şübhə doğurur. Mərkəzi Asiyanı və Avropanı Rusiyanın ərazisindən keçən artıq iki dəmiryol magistralı birləşdirir: Daşkənd-Moskva-Best və Daşkənd-Xarkov-Çop. Bu dəmiryol istiqamətləri yaxşı texniki təchiz edilmiş, ikiyollu əlaqəyə, 50%-dən artıq elektrikləşdirilmiş xətlərə malikdir və həmçinin sudan dəmir yoluna və geriyyə boşaldılıb yüklənməni tələb etmir. Bu halda mövcud en dairəsi üzrə, o cümlədən Transsibir magistralı üzrə daşınmaların maya dəyəri TRACECA layihəsi çərçivəsi yolları ilə müqayisədə xeyli dərəcədə aşağıdır. 1990-cı illərin sonlarında Dəmir Yolları Nazirliyinin (DYN) qiymətləndirilməsinə görə, Rusiya dəmir yolları ilə taxılın, pambığın və konteynerlərin daşınması 1,7 dəfə, neft və əlvan metalların isə 1,2 dəfə ucuzdur. Belə ki, TRACECA layihəsinə tarixi İpək Yolunun kommunikasiyanın mühüm nəqliyyat yolunu təşkil edən

Qafqazdan keçməklə Rusiya və Gürcüstanı birləşdirən yeganə təchiz edilmiş Hərbi-Gürcüstan və Hərbi-Osetin yolları daxil edilməmişdir [10, s.97].

Bu halda Rusiya region ölkələrinin qabaqcıl ticarət partnyoru olmaqda qalırdı və regionda aparıcı rolu etiraf edilirdi, həmçinin xüsusi təsiri olan Türkiyə və İranın təsiri çox vaxt lazımınca qiymətləndirilmirdi. Məlumat verilir ki, Cənubi Qafqaz Rusiya ərazisindən keçən yollara üstünlük verir, çünki bu ucuzdur, ümumilikdə proqramın mövcud olduğu müddət ərzində baxılan marşrut üzrə yük daşınmalarında əhəmiyyətli artım olmamışdır.

Aşkar şəkildə cəlb edilməni təmin etməkdən ötrü dəhliz yeganə çıxış və ya da bu dəhliz hüdudlarında olmalıdır. Əks halda, TRACECA marşrutları mümkün variantlardan birini təşkil edəcəkdir ki, onun cəlbediciliyi və mümkün alternativlərdən, xüsusən də sərhədlərin və Xəzər dənizinin keçidinin zərurətindən asılı olacaqdır.

Bu kontekstdə proqram çərçivəsində dövlət qruplarına, onları qavrama səviyyəsindən asılı olaraq fərqi yanaşma işlənməlidir:

- Cənubi Qafqaz: TRACECA yeganə tranzit dəhlizidir, burada onun təşkilati strukturu yerləşmişdir. Ona, xüsusən də bilavasitə nəqliyyat toplanına olan maraq yüksəkdir:

- Mərkəzi Asiya: TRACECA Rusiya və hətta İrandan keçən alternativ nəqliyyat yolları ilə müqayisədə daha haşiyəmişdir, lakin burada proqramın daha geniş məqsədləri vüsətlə alqışlanır (regional əməkdaşlıq kimi):

- Qara dəniz dövlətləri: panavropa dəhlizlərinin üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə TRACECA-ya olan maraq aşağıdır [10, s.280].

Proqramın ilkin məqsədi indiyə kimi aktual qalan yeni müstəqil dövlətlərin Rusiyadan sərbəstliyini möhkəmləndirmək cəhdləri olsa da, bu halda qəsdən Rusiyanı bu proqram çərçivəsi xaricində saxlamaq olmamışdır.

Lakin son illər Rusiyanın rəsmi mövqeyində əsaslı surətdə dəyişikliklər baş vermişdir: proqramda aktiv surətdə iştirak etməməkdən, öz maraqlarını təmin etmək üçün iqtisadi məqsəduyğunluq qanunlarına və səmərəli şəkildə təmin edilməsindən ötrü hərəkət etməyin etiraf edilməsinə növbəti keçidi baş vermişdir.

TRACECA proqramın inkişafının əsas istiqamətlərini nəzərdən keçirdikdən sonra demək olar ki, elə bir meylin yaranmasına səbəb olmuşdur ki, Aİ ona uyğun olaraq iqtisadi əməkdaşlıqda siyasi rol oynaya bilən koordinasiya edilmiş xarici siyasətin aparılmasına cəhd göstərir.

Milli səviyyədə proqramın siyasi toplananının dərk edilməsi yalnız onun formal surətdə işə buraxılmasından təqribən üç il sonra baş verir. Bu numunə iştirakçı dövlətlərin əllərində olan imkanlardan istifadə etməyi bacarmadıqları vəziyyətdə Avropa Komissiyasının hansı dərəcədə müstəqil rol oynaya bilməsini xarakterizə edir. Burada biz Komissiyanın “strateji oportunizm (purposeful oportunizm)” formuluna uyğun gələn ideyasını

görürük. O mövcud imkanlar pəncərəsindən özünün fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafı üçün istifadə edir.

Regionun strateji çərçivəsi baxımından TRACECA proqramının siyasi ölçüləri və bu istiqamətdə Aİ-nin rolu ekspertlər tərəfindən yerlərdə aydın şəkildə hiss edilməsinə baxmayaraq, qərarların qəbul edilməsi və gələcək inkişafın müəyyənləşdirilməsi Komissiyanın ən yüksək tələbləri səviyyəsinə aiddir. Proqramın reallaşdırılmasında iştirak edən bütün iştirakçılar razılaşırlar ki, TRACECA ideyası ilk növbədə onun müəlliflərinin siyasi məntiqini əks etdirir.

TRACECA proqramının köməyi ilə Komissiyanın istəyi Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması idi. Bunun üçün MDB ölkələri – iştirakçıları və Avropa İttifaqı tərəfindən yerinə yetirilən texniki əməkdaşlıq məsələləri üzrə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin siyasi liderləri arasında dialoq qurmaqla aydın olmayan kiçik addımlar siyasətini həyata keçirirdi.

Lakin TRACECA proqramı özünün inkişaf prosesində Avropa İttifaqı çərçivəsində belə müəyyən maneələrə rast gəlir. Proqramın siyasi əhəmiyyətinin başa düşülməsi üzv dövlətlər tərəfindən onun reallaşdırılmasına müdaxilənin aktivləşməsinə səbəb olmuşdur.

Aİ-nin cənub dövlətləri Qafqaz Mərkəzi Asiya oxunu Aİ-nin xarici siyasətinin prioritet istiqaməti kimi qəbul etmirlər. Şimal dövlətləri daha çox Baltik regionunun inkişafında, Rusiya ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsində maraqlıdırlar və ona görə də sonuncuların açıq şəkildə narazılığına səbəb olan layihələrin dəstəklənməsinə səy göstərmirlər. Bundan başqa Aİ-nin bir çox üzv dövlətləri hərtərəfli siyasətin bu alətini beynəlxalq səhnədə bir rəqib kimi görürlər. Bundan savayı Komissiya çərçivəsinin özündə belə proqramın idarə edilməsi prosesində bir sıra dəyişikliklər edilmişdir. Aİ Komissiyasının islahatı kontekstində proqram əvvəlcədən ona məxsus olan xarici siyasətin Baş departamenti və yeni struktur olan yardım və əməkdaşlığın Avropa ofisi arasında bölündü.

Avropanın yardım ofisi Komissiyanın 29 noyabr 2000-ci ildə mövcud olan xarici siyasətinin ümumi xidməti bazasında yaradılmışdır. Sonuncu Aİ hüduqları kənarında yerləşən dövlətlərə yardım proqramlarının tətbiq edilməsi və onların effektivliyinin artırılması üçün məsuliyyət daşıyan xidmətlərin Komissiya çərçivəsində birləşdirilməsi yolunda ilk addım kimi formalaşdırılmışdı. Yeni struktur kommunitar büdcədən və Avropa inkişaf fondundan maliyyələşdirilən xarici siyasətin Baş departamentinin səlahiyyətində olan xarici iqtisadi yardım alətlərinin reallaşdırılmasını optimallaşdırmaq üçün qəbul edilmişdir.

Yardım fondu Avropa Komissiyasının departamentlərindən biridir və xarici siyasət (sədr), inkişaf (həmsədr), genişləndirmə, xarici ticarət,

iqtisadiyyat və maliyyə komissarlarından ibarət olan idarəedici şuranın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir, Yeni struktur fəaliyyətinin siyasi rəhbərliyi Komissiyanın fəaliyyəti istiqaməti çərçivəsində sədr və həmsədrin məsuliyyəti sahəsindədir [7, s.99].

Avropa yardım ofisinin məqsədlərini müəyyən edərkən Aİ-də qeyd edirlər ki, iqtisadi əməkdaşlıq Avropa İttifaqının dünya səhnəsində rolunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və ona görə də Komissiyanın yeni şöbəsi Aİ-nin dünyada nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə və gücləndirilməsinə yönəlmişdir. Xidmət xarici siyasət Baş departamentində (DG ReLex) qarşıya qoyulmuş və Komissiya tərəfindən bəyənilmiş proqram çərçivəsindəki məqsədlərə nail olmaq üçün layihə dövrünün bütün fazalarına cavabdehdir: “Burada biz Milli Strateji proqram (Country Strategy Papers) və İlkin proqramlar (Indicative Programs) şəklində növbəti bir neçə il üçün texniki yardımın strateji çərçivələrini müəyyənləşdiririk. Həmin sənədlər burada DG reLEX-də hazırlanır, sonradan onun reallaşdırılmasını güdəcək AidCo-ya ötürülür: bizim müəyyən etdiyimiz strateji çərçivəyə yerləşən konkret bir ölkəyə Aİ Komissiyasının nümayəndəliyi ilə birlikdə bir və ya iki il üçün fəaliyyət Proqramını hazırlamaqdan ibarətdir. Bu son iki ildə bu yaxınlarda edilmiş dəyişikliklərdir.

TRACECA Dövlətlərarası komissiyanın ikinci iclası 2002-ci ilin aprelində keçirilmişdir. Konfransın sonunda Daşkənd Deklarasiyası qəbul edilmişdir. Burada tərəflər qeyd edirlər ki, əsası 1993-cü ildə Brüsseldə qoyulmuş Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması üzrə TRACECA layihəsi səkkiz müstəqil dövlətin və Avropa İttifaqının inteqrasiya prosesinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hazırkı zamanda proqram Aİ-nin hamiliyindən çıxma və tam müstəqil beynəlxalq təşkilata çevrilmək ərəfəsindədir. Belə əsaslı islahatlar ilk növbədə proqramın coğrafi çərçivəsinin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. TRACECA iştirakçıları sırasına TACİS fondunun benefisiantları olmayan dövlətlərin daxil edilməsi ilə mövcud struktur çərçivəsi daxilində idarə edilməsi praktiki olaraq mümkün olmayacaqdır [8, s.101].

Layihə üzərində işlənməsində əməyin bu nöqtəyi-nəzərdən bölünməsinin pozitiv effektivliyinə baxmayaraq, TRACECA proqramının çox bir hissəsinin xalis texniki bölməyə verilməsi siyasi toplananında öz sözünü deməyə bilməzdi. İndi Komissiyanın məmurları texniki normaların harmonikliyi və iqtisadi rentabelliği barəsində daha çox düşündükləri üçün siyasi kriteriyalara əsaslanan layihələrin dəstəklənməsinə cəhd göstərmirlər. Bundan əlavə Aİ Komissiyasında regional proqramlar ideyasının əleyhdarları da vardır. Dar layihə baxışı, prioritetlərin düzgün yerləşdirilməsinin çatışmazlığı və onunla əlaqədar olaraq yüksək ümumavropa səviyyəsində siyasi dəstəklənmənin olmaması üstünlük təşkil

etdiyindən əvvəlcədən qoyulmuş məqsədlərin uğurlu reallaşmasının əsas tormozudur: “Bu, olduqca uzaqgörən layihə idi, lakin artıq bu belə deyil, Aİ öz “imkanlar pəncərəsini” qaçırmışdır. Hər şey bir neçə il bundan əvvəl korlanmışdır, indi hər şey cüzi səviyyəyə enmişdir: Layihənin əhəmiyyətinin başa düşülməməsi səbəbindən Komissiya tərəfindən zəif idarə edilmişdir.

16 yanvar 2005-ci ildə Bakıda keçirilən Xəzəryanı, Qara dəniz ölkələri, TRACECA proqramının digər iştirakçı ölkələrin nəqliyyat nazirlərinin və Aİ-nin nəqliyyat üzrə Komissarının görüşündə proqramın coğrafi çərçivəsinin genişləndirilməsi niyyəti təsdiqlənmişdir [8].

2005-ci ilin aprelində Əfqanıstan TRACECA-nın iştirakçısı oldu, gündəlikdə İran və Pakistandan göndərilmiş sorğular durur [10].

Beləliklə, mövcud sənədlərin təhlilinin tədqiqi TRACECA proqramının Komissiyası çərçivəsində kifayət qədər sərt ziddiyyətlərin olmasını aşkar etməyə imkan verdi. Lakin buna məsul olan məmurlar bunu etiraf etmirlər. Təhlil nəticəsində proqrama münasibətdə iki əks nöqtəyə-nəzəri qeyd etmək olar: biri mövcud beynəlxalq kontekstdə rentabelliğin iqtisadi kriteriyalarına əsaslanır, digəri siyasi məqsədlərə üstünlük verir, texniki alətlərə onların əldə edilməsinin vasitəsi kimi baxır, layihənin iqtisadi məqsədəuyğunluğuna böyük diqqət yetirmirlər. İqtisadi məqsədəuyğunluq problemi bizi onun asılı mövqeyinə və Komissiya çərçivəsində koordinasiyanın nöqsanlarına yönəldir.

Proqramın mühüm siyasi cəhətdən əhəmiyyətli dövrü ərzində uğurlu fəaliyyətinin vacib aspektlərindən biri Eduard Şeverdnadze və ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən şəxsi dəstəklənməsi olmuşdur [1, s.49]. TRACECA Avropa İttifaqının regionda siyasi nüfuzunu artırmağa imkan verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) / Məqalələr toplusu. Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.
2. *Həsənov Ə.M.* Uğurlu xarici siyasət kursunun banisi / “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2009, №96, 5 may
3. *Həsənov Ə.M.* Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti / Dərslik. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005, 631 s.
4. *Sadiqov R.Ə.* Avropa İttifaqının Şərq siyasətində Cənubi Qafqaz faktoru: siy. elm. üzrə fəls. dok. ... diss. Bakı, 2011, 187 s.
5. Evolution of TACIS Regional TRACECA Programme, Final report from the Commission. Com (2003) 835 final Brussels.20.12.2000, p.48
6. *Болгова И.В.* Политика ЕС в Закавказье и Центральной Азии. Истоки и

- становление под общ. Ред. А.В.Мальгина М.: Навона, 2008, 184 с.
7. *Черняевский С.* Великий Шелковый путь и интересы России. МЭИМО, 1999, № 6, с.95-98
  8. *Шабельникова О.В.* Политика Европейского союза в отношении Азербайджанской Республики (1991-2014). Москва, 2014, 182 с.
  9. Страны СНГ между Россией и ЕС (экономика и внешние связи государств «пояса соседства») / Научн. ред. Глинкина С.П. и Косикова Л.С. – М.: ИЭ РАН, 2007, 304 с.
  10. Baku Declaration International Conference of the Restoration of the Historic Silk Route, Baku, 7-8 september 1998, 304 s. / Electron resurs: www.ige-traceca.org
  11. <http://www.traceca-org.org/en/traceca/>

Redaksiyaya daxil olub 11.05.2023

UOT 94(479.24)

C.Ə.Hüseynov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ceyhunh137@gmail.com

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ÇARİZMİN ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA KEÇİRDİYİ BƏZİ AQRAR İSLAHATLAR BARƏSİNDƏ

Açar sözlər: islahat, Şimali Azərbaycan, çar Rusiyası, quberniya, kənd, hökumət

Müəllif məqalədə etibarlı mənbə və ədəbiyyatdan seçilmiş maraqlı materiallar əsasında XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda çar hökumətinin həyata keçirdiyi aqrar islahatların məqsəd və özəlliklərinin həyata keçirilməsini araşdırır. Məqalədə həmçinin bu islahatların ümumilikdə yarımçıq olduğunu, əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmadığını və hökumətin qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmadığını sübut etməyə cəhd edilir.

Дж.А.Гусейнов

О НЕКОТОРЫХ АГРАРНЫХ РЕФОРМАХ, ПРОВЕДЕННЫХ ЦАРИЗМОМ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: реформа, Северный Азербайджан, царская Россия, губерния, деревня, правительство

В статье автор на основе подобранных из достоверных источников и литературы интересных материалов рассматривает цели, особенности и проведение аграрных реформ царским правительством в Северном Азербайджане во второй половине XIX столетия. Здесь предпринимается попытка доказать, что эти реформы в целом носили половинчатый характер, не привели к значительным изменениям и не достигли поставленных правительством целей.

J.A.Huseynov

ON SOME AGRARIAN REFORMS CARRIED OUT BY TSARISM IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Keywords: reform, Northern Azerbaijan, tsarist Russia, governorate, village, government

In this article, the author, on the basis of interesting materials selected from reliable sources and literature, examines the goals, features and implementation of agrarian reforms by the tsarist government in Northern Azerbaijan in the second half of the 19th century. Here an attempt is made to argue that these reforms were generally half-hearted, did not lead to significant changes and did not achieve the goals set by the government.

XIX əsrin 50-ci illərində xarici siyasətdəki uğursuzluq, Kırım müharibəsində məğlubiyyət mütləqiyyətin geniş miqyaslı dəyişikliklərə, təhkimçilik hüququnun ləğvi, zemstvo, şəhər, məhkəmə, hərbi, təhsil islahatları ehtiyacı olduğunu dərk etməsinə səbəb oldu. 1860-1870-ci illərdəki islahatlar rus cəmiyyətinin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etdi. Onlar yeni sosial təbəqələrin, iqtisadiyyatın yeni sahələrinin formalaşmasına, mədəniyyət sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bu islahatlar bəhs olunan dövrdə Rusiya imperiyasının ucqarlarını, o cümlədən Cənubi Qafqazı da əhatə etməklə bu diyarda həyata keçirilmiş islahatlar, ilk növbədə aqrar dəyişikliklər imperiyanın mərkəzi əyalətlərindən fərqli olaraq özünün yarımçıqlığı ilə xarakterizə olunurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX-XX əsrin əvvəllərində çarizmin Cənubi Qafqazın dövlət kəndində apardığı islahatlar sovet tarixçiləri G.İ.Antelava, İ.M.Həsənov, M.A.İsmayılov, H.N.Həsənov və başqalarının əsərlərində geniş işıqlandırılmışdır. Şimali Azərbaycanda feodal asılı münasibətlər bir qədər özünəməxsus formada mövcud olmuşdu. Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğal olunmasından sonra yerli əsilzadələrə imtiyazlar verməklə Cənubi Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışan çarizm tərəfindən feodal münasibətləri yenidən qanuni şəkildə rəsmiləşdirildi. Kəndli islahatına hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra 1869-cu ilin sonunda Qafqaz qubernatorluğu yanında yaradılmış Komitə layihə hazırladı və təsdiq üçün Peterburqa göndərildi. 1870-ci il mayın 14-də II Aleksandr bəzi dəyişikliklərlə təqdim olunan layihəni təsdiqlədi və ona qanun qüvvəsi verdi.

1870-ci il 14 may tarixli “Zaqafqaziya quberniyalarının: Bakı, Yelizavetpol, İrəvan və qismən Tiflis quberniyasında ali müsəlman təbəqəsinin torpaqlarında yaşayan kəndlilərin torpaq idarəçiliyi haqqında Əsasnamə” kəndlilərin feodallardan olan şəxsi asılılığını ləğv edirdi [7, c.143]. 15 yaşına çatmış kişi kəndlilər 5 desyatın torpaq aldılar. Onlar torpaq sahibi ilə qarşılıqlı razılaşma əsasında və barışdırıcı münisflər tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada öz paylarını geri almaq hüququna malik idilər [8, c.630-646].

Torpaq sahibləri öz torpaqlarının 1/3 hissəsini saxlayırdılar. Belə ki, əgər kəndlinin ixtiyarında olan torpaq beş desyatından az idisə, belə

vəziyyətdə sahibkarın torpağından alınmaqla onun torpağının sahəsi 5 desyatınə çatdırılırdı. Belə halda sahibkarın ixtiyarında olan torpaqların sahəsi ümumi sahənin üçdə birindən azalmalı deyildi. Əgər kəndlinin torpaq sahəsi beş desyatından çox idisə, ona o halda dəyilmirdi ki, sahibkarın ixtiyarında olan torpaq sahəsinin həcmi yenə də ümumi torpaqların üçdə birindən az olmasın. Əgər sahibkarın torpaqları bu həcmdən az olardısı, o halda kəndlinin ixtiyarında olan torpaqların beş desyatından artığı sahibkarın xeyrinə ondan alınırdı. Kəndlilərin aldığı pay torpağı sırf əkin sahəsi olmaya bilirdi. Bura onların evinin yerləşdiyi torpaq, yardımçı tikililər, əkilməmiş torpaq sahələri və s. daxil idi. Pay kəndlinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilmədi, lakin onu almaq olardı [6, c.168-169].

Rusiyanın mərkəzi quberniyalarından fərqli olaraq Cənubi Qafqazda tətbiq edilən bu əsasnamədə kəndlilərə torpaq almaq üçün xəzinədən borc ayrılmasını nəzərdə tutulmurdu. Kəndli torpaqdan istifadəyə görə torpaq sahibinə vergi ödəməli idi. Onlar hüquqi cəhətdən tam müstəqil oldular və istədikləri yerə gedə bilirdilər. Bu keçidlə bağlı və 1847-ci il Qaydaları ilə müəyyən edilmiş xüsusi şərtlər ləğv edildi. Bununla belə, kəndlilərin torpaq mülkiyyətçilərindən iqtisadi asılılığı qalırdı.

1870-ci il əsasnaməsi digər məsələlərlə yanaşı, sahibkarlarla kəndlilər arasında torpaqdan istifadə məsələlərini də tənzimləyirdi. Torpaq mülkiyyətçiləri ilə kəndlilər arasındakı münasibətləri tənzimləmək üçün kəndlilərin istifadəsinə veriləcək pay sahəsinin müəyyən edildiyi torpaq nizamnaməsi tərtib edildi. Əsasnamədə biyarın ləğvi və onun nağd pul ödəmələri ilə əvəz edilməsi də müəyyən edilmişdi. Pay sahəsinin alınması qaydasının müəyyən edilməsi üçün ödənişin məbləğini və şərtlərini müəyyən edən və qərarını tərəflərə elan edən bərişdirici münşiflərə müraciət etmək lazım idi. Münşifin qərarından narazı qalan tərəf müəyyən müddət ərzində ondan əyalət kəndli işləri idarəsinə şikayət verə bilirdi [8, c.630-646].

Azərbaycanda 1870-ci il kəndli islahatının məhdud xarakterinə, həmçinin çar hökumətinin islahatlar zamanı kəndlilərin mənafeyini pozaraq mülkədarların mənafeyini qorumasına baxmayaraq, islahatın müsbət tərəfləri də var idi. Sahibkar kəndlilərinə şəxsi azadlığın verilməsi, bəylərin kəndlilər üzərində polis hüququnun ləğvi, pay torpaqlarının kəndlilərin daimi istifadəsinə verilməsi feodal münasibətlərinin bir çox elementlərini aradan qaldırdı. Bununla belə, əsas istehsal aləti olan torpaq getdikcə daha çox mülkədar-bəylərin əlində qalır, sahibkar kəndliləri isə torpaq mülkiyyətçisi – bəylərdən iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətdə qalaraq sahibkarların xeyrinə mükəlləfiyyət yerinə yetirməli idilər.

1870-ci il islahatları Azərbaycanın digər yerlərində, 1877-ci ildə Quba qəzasında, 1913-cü ildə Zaqatala dairəsində həyata keçirildi. Torpaq

paylarını almaq hüququnun həyata keçirilməsi 1912-ci ilə qədər təxirə salındı. İslahatlar yalnız sahibkar kəndlilərinə, yəni kəndlilərin 1/5 hissəsinə şamil edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanda rəncbərlərin vəziyyəti daha ağır idi. Rəncbərlərin torpağı olmayıb sahibkar və xəzinə torpaqlarını icarəyə götürürdülər. İcarə haqqı isə yığılan məhsulun təxminən 2/3 hissəsinə bərabər idi. Onlar eyni zamanda sahibkar üçün ağır mükəlləfiyyət də yerinə yetirirdilər. Rəncbər xana, bəyə, din xadimlərinə və vəzifəli şəxslərə məxsus olub xidmətçi təbəqəni təşkil edirdilər [2, s.416].

Quba qəzasında yaşayan rəncbərlərin asılılıqdan azad edilməsi ilə bağlı layihə bu məqsədlə təşkil olunmuş xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanmışdır. Quba qəzasında məskunlaşmış 224 tüstüdən ibarət rəncbərlər 40 sahibkara şəxsi və pul mükəlləfiyyətlərini yerinə yetirirdilər. Rəncbərlər xüsusi sosial təbəqə təşkil etməyib onların az bir qismi vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməkdən azad edilmişdilər. Rusiya hakimiyyəti zamanı rəncbərlər ilk əvvəl ildə xəzinəyə 4 rubl vergi ödəyir, bəyin xeyrinə şəxsi mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. 1872-ci ildən etibarən isə onlar yalnız zemstvo mükəlləfiyyətini yerinə yetirirdilər [3, c.151-152].

Rəncbərlərlə bağlı iş Dövlət Əmlak İdarəsində təşkil olunmuş komissiya 1871-ci ildən baxmaqla bu komissiya işi 1873-cü ildə başa çatdırmışdı. Komissiyanın nəticələrinə əsasən Quba qəzasının rəncbərlərinə də faktiki olaraq 1870-ci il 14 may kəndli əsasnaməsi aid edilmişdi. Bu qanuna görə rəncbərlərin sahibkarlardan olan şəxsi asılılığı həmişəlik ləğv edilirdi. Bunun müqabilində aşağıdakı qaydada sahibkarlara 25 il ərzində tüstübaşına 5 gümüş rubl olmaqla ödəncin müəyyən olunması nəzərdə tutulmuşdu: əgər rəncbərlər onlara baş qazı, yaxud mahal naibi kimi yüksək vəzifə tutmaq müqabilində deyil, xüsusi xidmətə görə verilmişdisə; onlar ömürlük deyil, qeyri-müəyyən müddətə verilmişdilsə; əgər sahibkar digər məskunlaşmış torpaqlara malik deyildisə; əgər azad olunacaq rəncbərlərin sayı 3 nəfərdən çox olardısı. Nəticədə, Quba qəzasında 133 rəncbəri olan 19 sahibkar əhali məskunlaşmış və boş torpaqlara malik olduqlarına görə ödənc almamışdı. Xəzinə və sahibkar mülklərində məskunlaşmış rəncbərlər kəndlilərlə eyni əsasda torpaqla təmin olunurdular [3, c.157-158].

1896-cı ildə dövlət kəndlilərinin torpaq məsələsi haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradıldı. Komissiya öz fəaliyyətində 1884-1887-ci illərdə dövlət kəndlilərinin təsərrüfat həyatına dair materiallara əsaslanırsa da, qanun layihəsini hazırlamaq çətin idi. Əvvəlcə mərzləşdirmə aparmaq, kəndli icmasının və torpaq mülkiyyətçilərinin istifadəsində olan torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 29 iyun 1861-ci il tarixli “Zaqafqaziya ərazisində torpaqların sərhədlərinin müəyyən edilməsi haqqında” əsasnamə kənd

icmalarının istifadəsində olan və olmayan dövlət torpaqlarının sərhədlərinin müəyyən edilməsi qaydasını müəyyən edir. Bu müddəaya əsasən hər bir kənd icmasının bilavasitə istifadəsində olan torpaqlar bu icma üçün ayrılır və onun hüdudları müəyyən edilir. Amma bu müddəalar kağız üzərində qaldı.

Torpağa sahiblik hüququnu təsdiq edən sənədin olmaması müsəlman əyalətlərində torpaq mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinə maneçilik törədən başlıca səbəblərdən biri idi. Torpaq sahələrinin xırda hissələrə bölünməsi, sahələrin qarışıq yerləşməsi də çoxsaylı torpaq mübahisələrinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Bu sahədə qayda-qanunun yaradılması, torpaqların mərzləşdirilməsi məqsədilə hələ 1861-ci ildən işlərə başlanılsa da ondan sonra keçən müddətdə ciddi işin görülmədiyi, 1886-cı ilə dair məlumatlarda torpaqların cəmi 4 faizinin mərzləşdiyi bəlli olur. Yerdə qalan torpaqların isə sahiblik hüququnu təsdiq edən sənədlərin olmaması səbəbindən belə vəziyyət özbaşınalılara səbəb olurdu [12, c.6].

Yeni tənzimləmə 2 iyun 1887-ci ildə qəbul edildi və əvvəlki tənzimləmədən geriyə doğru bir addım idi. Xüsusi rayonların, o cümlədən onlarla kəndin və xeyli miqdarda dövlət torpaqlarının yaradılması nəzərdə tutulurdu və onların arasında sərhədlər müəyyən edilirdi [9, c. 277-278]. Belə vəziyyət kəndlilər arasında narazılığın artmasına səbəb oldu.

Bu məqsədlə 1897-ci il mayın 26-da qanun qəbul edildi və ona əsasən, 1887-ci il qanununun qəbuluna qədər mövcud olan mərzləşmə qaydası bərpa edildi. Əgər kəndli icmasının istifadə etdiyi torpaq bu kənddə yaşayan dövlət kəndliləri üçün nəzərdə tutulduğundan çox idisə, bu torpaqların artıqlığını kəsmək qadağan idi [10, c.315-319]. Bundan sonra torpaq idarəçiliyi haqqında Əsasnaməni tərtib etməyə başladılar.

Şimali Azərbaycanda həyata keçirilmiş növbəti aqrar islahatı dövlət kəndlilərinin torpaq mülkiyyət münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə verilmiş 1900-cü il 1 may tarixli aqrar qanunu olur. 1 may 1900-cü il tarixli "Zaqafqaziya diyarının dövlət kəndlilərinin torpaq idarəçiliyi haqqında" qanun 26 may 1897-ci il tarixli qanunun müddəalarını təsdiq etdi. Dövlət kəndlilərinin kənd icmasına heç bir mübahisəsiz uzun müddət istifadələrində olan torpaqlar verilir. Kəndli icmalarının yığıncaqlarında səsvermə hüququ olan ailə başçılarının 2/3-nin razılığı ilə icma torpaq istifadəsini həyətəyanı (klan) torpaqlarla əvəz etmək hüququ verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Çar hakimiyyət orqanları dövlət kəndində aqrar islahatın layihəsini hazırlamamışdan qabaq dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək məqsədilə 1884-cü ilin əvvəllərində bir qrup mütəxəssisi müəyyən edərək onlara ayrı-ayrı qəzalar üzrə dövlət kəndlilərinin torpaqla hansı səviyyədə təmin olunması, meşələrdən və otlaplardan istifadə məsələlərini öyrənməyi həvalə etdi. Məhz həmin mütəxəssislərin topladıqları məlumatlar 1885-1887-ci illərdə Tiflisdə yeddi cilddən ibarət "Zaqafqaziya ölkəsi dövlət

kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar" adı ilə nəşr olundu [1, s.45].

Dövlət kəndliləri Cənubi Qafqazın vergi ödəyən əhalinin böyük hissəsini təşkil edirdi. Çar hökuməti açıq hərrac yolu ilə torpaqları kəndlilərə, kəndli icmalarına və birliklərinə icarəyə verirdi. Dövlətə məxsus olan və kəndli icmalarının istifadəsində olan torpaqlar dövlət torpaqları adlanmaqla hər 3-4 ildən bir kəndli icma üzvlərinin yığıncağında dövlət kəndliləri arasında (ailələrin sayına görə) yenidən bölüşdürülürdü. Bu proses (yəni payların bərabər bölgüsü) kəndli islahatlarından sonra pozulur.

1873-cü il kameral siyahıyaalınmasına görə Cənubi Qafqazın 5 quberniyasında – Bakı, İrəvan, Yelizavetpol, Tiflis və Kutaisi quberniyalarında belələrinin sayı hər iki cinsdən olmaqla 1444991 nəfər idi. 1884-1885-ci illərdə isə onların sayı artaraq 1671229 nəfərə çatmışdı. Qeyd olunur ki, XIX əsrin 80-cı illərinin ortalarında Cənubi Qafqazda kifayət qədər torpaqla təmin olunmayan 600-800 min dövlət kəndlisi var idi. Başqa sözlə desək, dövlət kəndlilərinin yarıya qədəri torpaq çatışmazlığından əziyyət çəkirdi [4, c.3-4].

1892-ci ilin oktyabrında əkinçilik və dövlət əmlak naziri Ostrovskinin təklifi ilə nazirliyin Qafqazdakı səlahiyyətli nümayəndəsi Y.S.Medvedyevin başçılığı ilə Tiflisdə komissiyanın təşkil olunması barədə qərar verilir. Komissiyanın üzvlüyünə daxili, hərbi, maliyyə, ədliyyə, dövlət nəzarəti nazirliklərinin və Qafqaz canişinliyinin nümayəndələri daxil edilmişdilər. Komissiya 1993-cü ilin aprelindən fəaliyyətə başlayır. Komissiyanın fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Medvedyev tərəfindən "Cənubi Qafqaz diyarının beş quberniyasında dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşunun əsasları haqqında qeydlər" hazırlanır [4, c.5-7].

Komissiya tərəfindən hazırlanmış qeydlərdə göstərilirdi ki, bütün qəzalarda tamamilə torpaqsız kəndli icmaları ilə yanaşı, torpaq çatışmazlığından korluq çəkən, hətta artıq torpaqları olanlar da var. Komissiyanın sədri Medvedyev torpaqsız və aztorpaqlı kəndliləri boş olan xəzinə torpaqları hesabına təmin etmək təklifini irəli sürürdü. Bu səbəbdən də komissiyanın qeydlərində Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı yerlərində dövlət kəndlilərinə veriləcək pay torpağının yerli şərait nəzərə alınmaqla yuxarı həddi müəyyən olunurdu. Həmin ərazilər üç kateqoriyaya bölünürdü: Şərqi Zaqafqaziyanın yüksək dağlıq soyuq zolaqda yerləşən ərazilərində adambaşına 4-6 desyatin; mülayim iqlimli orta zolaq ərazilərdə 2-4; aşağı, isti iqlimli zolaqda yerləşən ərazilərində isə 0,75-2 desyatin təşkil edirdi. Qeydlərdə dövlət kəndliləri üçün ayrılacaq meşə sahələrinin də ölçüsü müəyyən olunurdu. Bunun müqabilində kəndlilər dövlətə vergi ödəməli idilər. Onun ən yuxarı ölçüsü meşələrin zənginliyindən asılı olaraq tüstübaşına 1-16 desyatin, adambaşına isə desyatinin 7-də birindən 2,5

desyatınə qədər dəyişirdi. Eyni zamanda Medvedyev hesab edirdi ki, kəndli təsərrüfatı torpaqla xüsusi mülkiyyət hüququnda deyil, daimi istifadə hüququnda təmin olunmalıdır [4, c.11-14].

Medvedyevin hazırladığı “Qeydlər” komissiya tərəfindən 1896-cı ilin əvvəllərində müzakirə edilərək onun əsasında qanun layihəsi hazırlandı. Bu layihə Tiflisdə Qafqazın Baş idarəsinin nəzdindəki Şurada 1897-ci ilin mayında müzakirə olundu. Şura üzvlərindən çoxu pay torpaqlarının bərabər surətdə bölünməsinin və aztorpaqlı kəndlilərə boş xəzinə torpaqları hesabına pay torpağı verilməsinin əleyhinə çıxdı. Onlar belə hesab edirdilər ki, azad xəzinə torpaqları hökumət orqanları tərəfindən yalnız bu yerlərə köçürülən rus kəndlilərinə verilməlidir. Əkinçilik və dövlət əmlakı naziri Yermolov qeyd etdi ki, Qafqazda rusların yerləşdirilməsi mühüm dövlət əhəmiyyətli məsələdir və “bu vəzifə yerli əhalinin torpaqla təmin olunması məsələsindən irəlidə olmalıdır”. Mərkəzi komissiya Qafqaz rəisinin göndərdiyi qanun layihəsini bəzi dəyişikliklər etdikdən sonra təsdiqə verdi. 1900-cü il mayın 1-də imperator II Nikolay “Tiflis, Yelizavetpol, Bakı və İrəvan quberniyaları dövlət kəndlilərinin torpaq təminatının mühüm əsasları”nı təsdiq etdi [1, s.46-47].

Cənubi Qafqazın xəzinə torpaqlarında məskunlaşan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu ilə bağlı verilmiş 1900-cü il 1 may qanunu Cənubi Qafqazın Yelizavetpol, Bakı, İrəvanla yanaşı, azərbaycanlı əhalinin yaşadığı Tiflis quberniyasını və Kutaisi quberniyasını da əhatə edirdi. Həmin qanuna görə aşağıdakı başlıca qaydalar müəyyən edilirdi: dövlət kəndlilərinin kəndli yığıncaqlarına səs hüququ olan təsərrüfatların üçdə ikisinin razılığı ilə icma mülklərini həyətəyanı torpaqlarla əvəz etməyə icazə verildirdi; xəzinə torpaqlarının quruluşu ilə bağlı işlər yalnız tamamilə məzhləşdirilmiş və xəzinəyə keçmiş torpaqlarda aparılırdı; ayrılmış torpaq sahələri üzərində sahiblik hüququ verən xüsusi akt verildirdi; bu torpaqlardan istifadə müqabilində dövlət kəndliləri xəzinəyə feodal-torpaq rentası verməli idilər; yeni qaydalarla kəndlilərə zəruri ehtiyacları üçün meşə materiallarının ayrılması nəzərdə tutulurdu və meşələrdən istifadə üçün ayrıca vergi müəyyən edilmişdi; xəzinə meşələrinin zəngin olduğu ərazilərdə meşə materiallarının buraxılmasının əvəzinə kəndlilərə meşə sahələri ayrılırdı; ayrılan torpaq və meşə sahələri bağışlana və girov qoyula bilməzdi; ayrı-ayrı kəndli təsərrüfatlarının istifadəsində olan həyətəyanı sahələr yalnız həmin kənd icmasına daxil olan kəndlilərin xeyrinə bağışlana bilərdi; kilsələrə torpaq sahələrinin ayrılması isə bunun üçün boş xəzinə torpaqlarının olması şərti ilə ayrılırdı [11, c.389-391].

Bu qanunla eyni zamanda dövlət kəndlilərinin daimi istifadəsində olan xəzinə torpaqları üçün töycü mükəlləfiyyəti; bütün digər torpaqlar üçün torpaq vergisi; həmişəlik zəmski vergisi müəyyən edilirdi. Töycü vergisinə

torpaq vergisindən başqa dövlət kəndlilərinin xalis gəlirlərinin 10-12 faizi də daxil idi. Nəticədə hər ailədən yığılan və hər ev üzrə toplanan vergi 1900-cü ilə qədər bütün Qafqaz üzrə 1,5 mln manat təşkil edirdisə, qanunun verilməsindən sonra bu vergi iki dəfədən çox artdı [1, s.47].

1900-cü il qanununun əhəmiyyəti onda idi ki, burada dövlət kəndliləri arasında torpaqların bərabər bölünməsi ideyasından imtina olunurdu ki, bu da icma torpaq mülkiyyətinə zərbə vururdu. Qanun ictimai münasibətlərin inkişafını əks etdirirdi, çünki bu dövrdə kəndlilərin təbəqələşməsi, kəndlərdə kapitalist münasibətlərinin inkişafının sürətlənməsi, torpaqların varlı kəndlilərin və qolçomaqların əlində cəmləşməsi, kəndlilərin mülkiyyətindən məhrum edilməsi yoxsul və orta kəndlilərin torpaqsızlaşması və onların muzdlulara – kənd proletariatına çevrilməsi baş verdi.

Dövlət kəndlilərinin torpaqsızlaşmasının əsas səbəblərindən biri kəndli torpaqlarının bəylərin və digər torpaq sahibləri tərəfindən zəbt edilməsi idi. Dövlət mülkiyyətində olan pay torpaqlarının geniş şəkildə zəbt edilməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılar idi: dövlət idarələrində xəzinənin torpağa sahiblik hüququnu təsdiq edən zəruri sənədlərin olmaması; torpaqların mərzləşdirilməməsi; torpaq mübahisələri məsələsində yerli polis və məhkəmə məmurlarının vicdansızlığı; müxtəlif saxta sənədlər düzəltməklə torpaq zəbtinin asan olması və s. [5, c.89-90].

1 may 1900-cü ildə verilmiş qanun çarizmin və rus burjuaziyasının mənafeyinə uyğun şəkildə Cənubi Qafqazda xəzinə torpaqlarında yaşayan dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan torpaqları dövlət mülkiyyəti elan etmişdir. Qanun dövlət kəndlilərinin istifadəsindəki torpaqlar üzərində xəzinə mülkiyyətinə toxunmamışdı. Beləliklə, imperiyanın çox hissəsində ləğv edilən feodal istehsal münasibətlərinin qalıqları Cənubi Qafqaz dövlət kəndində saxlanılmışdır. Kəndlilərin istifadəsindəki bütün torpaqlar onların ixtiyarında qalmışdır. Belə ki, qanunun maddələrindən birində dövlət kəndlilərinin yalnız pay torpaqlarının istifadəçisi olması nəzərdə tutulurdu ki, bu da feodal asılı münasibətlərin saxlanması demək idi [1, s.47].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2008, 504 s.
2. *Qarayev E.T.* Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən: XVII yüzilliyin sonu - XIX yüzilliyin ortalarında. Bakı: Mütərcim, 2016, 544 s.
3. *Авалиани С.Л.* Крестьянский вопрос в Закавказье: в 4-х т-х, Т.3, Поселянская реформа и реформа сословно-поземельных отношений в мусульманских провинциях. Одесса, 1914, 184 с.

4. *Антелава И.Г.* Реформа поземельного устройства государственных крестьян Закавказья в конце 19-го века (документы и материалы). Сухуми: Госиздат Абхазской АССР, 1952, 296 с.
5. *Гасанов Г.Н.* Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку: Тахсил, 2007, 224 с.
6. *Исмаилова А.М.* Особенности проведения крестьянской реформы на Южном Кавказе в пореформенный период // Вестник Дагестанского государственного университета. Махачкала: ФГБОУ ВО "ДГУ", 2014, Вып. 4, с.167-172
7. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.: в 2-х ч., Ч. I, М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936, 207 с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, Т. 45 (1870), часть 1-я, закон 48357, СПб.: Гос. тип., 1825-1881
9. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. VII (1887), закон 4523, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. XVII (1897), закон 14150, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е, Т. XX (1900), часть 1-я, закон 18509, СПб.: Гос. тип., 1881-1913
12. *Туманов Г.* Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб., 1900, 109 с.

Redaksiyaya daxil olub 29.08.2023

UOT 316.3

N.Ə.Hüseynova
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
nigar.huseynova@gmail.com

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRDƏ QLOBALLAŞMA PROSESİ REAL GERÇƏKLIYİN TƏZAHÜRÜ KİMİ

Açar sözlər: tolerantlıq, multikulturalizm, qloballaşma, millət, dil, din

Məqalədə “milli mədəniyyət” anlayışının vahid milli ideya bayrağı altında əmələ gəlməsi və təşəkkül tapması ilə insanların həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinə mühüm təsiri araşdırılmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə, onların bütün iri şəhərlərində anklav şəklində yaşayan böyük emiqrant qrupların öz adət-ənənələrini və milli mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bilməsi üçün sosial qruplara tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanmanın əhəmiyyəti qeyd edilir. Burada müəllif həmçinin tolerantlıq mövqeyi və prinsipinin artıq bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunduğunu və müxtəlif situasiyalarda uğurlu tətbiqini qeyd edir.

Tədqiqatın məqsədi milli mədəniyyətlərdə baş verən qloballaşma prosesini tarixi gedişatın zəruri şərti kimi nəzərə almaqla bu sahədə baş verən müsbət və mənfi dəyişiklikləri araşdırmaqdır. Elmi məqalənin yeniliyi qloballaşan dünyada mədəni müxtəlifliyin, o cümlədən onun milli formalarının sosial müstəvidə mövcudluğu və inkişafı perspektivlərinin aşkar edilməsidir. Tədqiqatın başlıca qənaətləri və nəticələri real praktikada sosial siyasətin bir çox istiqamətlərini formalaşdırmaqla milli mədəniyyətin hələ də sonadək istifadə olunmayan imkanlarını üzə çıxartmaqdır.

Н.А.Гусейнова

ПРОЦЕСС ГЛОБАЛИЗАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНЫХ КУЛЬТУРАХ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ

Ключевые слова: *толерантность, мультикультурализм, глобализация, нация, язык, религия*

В статье исследуется существенное влияние понятия «национальная культура» на многие сферы жизни людей с возникновением и формированием единой национальной идеи. В развитых странах важно опираться на принципы толерантности к социальным группам, чтобы большие группы эмигрантов, живущие анклавами во всех своих крупных городах, могли сохранить свои традиции и национальную культуру. Автор также отмечает, что позиция и принцип толерантности уже приняты всем мировым сообществом и успешно применяются в различных ситуациях.

Цель исследования – изучить положительные и отрицательные изменения в этой сфере с учетом процесса глобализации национальных культур как необходимого условия исторического прогресса. Новизна научной статьи –

открытие перспектив существования и развития культурного разнообразия в глобализованном мире, включая его национальные формы в социальной сфере. Основные выводы и результаты исследования заключаются в раскрытии неиспользованного потенциала национальной культуры, формирующего многие направления социальной политики на практике.

N.A.Huseynova

THE PROCESS OF GLOBALIZATION IN NATIONAL CULTURES AS A MANIFESTATION OF REALITY

Keywords: tolerance, multiculturalism, globalization, nation, language, religion

The article examines the important impact of the concept of "national culture" on many areas of people's lives, with the emergence and formation of a single national idea. In developed countries, it is important to rely on the principles of tolerance for social groups so that large groups of emigrants living in enclaves in all their major cities can preserve their traditions and national cultures. The author also notes that the position and principle of tolerance have already been accepted by the whole world community and have been successfully applied in various situations.

The purpose of the study is to study the positive and negative changes in this area, taking into account the process of globalization in national cultures as a necessary condition for historical progress. The novelty of the scientific article is the discovery of the prospects for the existence and development of cultural diversity in the globalized world, including its national forms in the social sphere. The main conclusions and results of the study are to reveal the untapped potential of national culture, forming many areas of social policy in real practice.

Milli mədəniyyətlər tarixi inkişafın məhsulu kimi bir çox ciddi sosial sınaqlar qarşısında qalır. Kapitalizm cəmiyyətinin sistem-struktur dəyişikliklərinin tələblərinə uyğun yaranan bu mədəniyyətlər bir tərəfdən dövlət həddlərində təşəkkül tapır, formalaşır, digər tərəfdən isə qloballaşma müstəvisində cəmiyyətin inkişafı sayəsində milli dövlət sərhədlərindən kənara çıxmağa məcbur olur və bu zaman qarşılıqlı təsirlərə məruz qalırlar. Həmin təsirləri qismən aradan qaldırmağın çıxış yollarından biri tolerantlıqdır. Məlumdur ki, tolerantlıq, identikliyi qorumaq naminə və “plüralizmin çağırışlarına” uyğun olaraq atılan addımlardandır [6, s.64].

Demək olar ki, müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərən mədəni qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri – adət-ənənələr, din, dil, incəsənət sahələrini mental səviyyədə birləşdirən “milli mədəniyyət” anlayışının vahid milli ideya bayrağı altında əmələ gəlməsi və təşəkkül tapması insanların həyat fəaliyyətinin bir çox sahələrinə mühüm təsir göstərmişdir. Feodalizm mühitində formalaşan dövlətlərdə suverenlik bayrağı altında cəmləşən xalqlar vahid

ideologiya (milli birlik, mərkəzləşmiş hakimiyyət) yaradıb onun ətrafında birləşməyə çalışmışlar. Kapitalizm mərhələsində milli ideologiya və onun üzərində formalaşan milli mədəniyyətlər xalqların sürətli inkişafı, siyasi ideologiya və psixologiya baxımından vahidliyi və bütövlüyü üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Həmin imkanların qorunub saxlanması üçün tolerantlıq mövqeyi və prinsipi artıq bütün dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunub və müxtəlif situasiyalarda uğurla tətbiq edilir. Bu məqamda daha bir məsələ diqqəti cəlb edir. Belə ki, tolerantlıq açıq-aşkar bir-birinə zidd mövqelər arasında vasitəçi, körpü rolunu oynayır. Həmin mövqelər şəxsi və ictimai, xüsusi və ümumi ola bilər. Mövqe müxtəlifliyi ayrı-ayrı sahələrdə – iqtisadiyyatda, siyasətdə, mənəvi həyatda və başqa yerlərdə özünü göstərir. Bununla da, əgər “millilik”, “millət” anlayışlarının formalaşması mərhələsində tolerantlıq bütövlüyə doğru hərəkət edən insan kütlələrinə birləşməyə, vahid bir sosial toplum halında fəaliyyət göstərməyə imkan verirdisə, indiki mərhələdə – qloballaşma mərhələsində əksinə, cəmiyyətdə artmaqda olan müxtəlifliyə geniş meydan vermək üçün tətbiq edilir.

Hal-hazırda bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr müxtəlif “baharlar”, “rəngli inqilablar” adları altında köklü dəyişikliklər mərhələsini yaşayırlar. Bu halda tolerantlıq siyasi davranış tərzinə çevrilməli, bu mərhələni də mümkün qədər qansız və dinc yaşamağa kömək etməlidir. Lakin realıqda baş verən hadisələr göstərir ki, həmin bölgələrdə hər bir vətəndaşın müstəqil düşüncə çıxış yolu tapması üçün minimum şərait yaradılmalıdır. Söhbət totalitar və avtoritar rejimlərdən gedir. Bununla belə, sosial mühit dəyişir, insan kütləsi əsasən şəhərlərdə yaşadığı üçün tolerantlıq mədəniyyətinə ciddi tələbat yaranır, ümumbəşəri dəyərlərin əhəmiyyəti artır, nəticədə mövqelər bir-birini əvəz edir.

Müəyyən mənada demək olar ki, ksenofobiya və şovinizmin yerini tədricən dialoq və çıxış yollarının birgə axtarışı tutur. Bu istiqamətdə aparılan işlərə qloballaşma prosesi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Siyasi mədəniyyətin məzmunu və ifadə formaları dəyişdikcə, tolerantlığın da təsir dairəsi genişlənir və yaxud, əksinə, daralır. Dünyada miqrasiya və emiqrasiyanın artımı yüksək həddə çatmışdır. Artıq inkişaf etmiş ölkələrdə, onların bütün iri şəhərlərində böyük emiqrant qrupları anklav şəklində yaşayır, öz adət-ənənələrini və milli mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Milli azlıqlar adı ilə yaşayıb fəaliyyət göstərən bu sosial qruplara göstərilən münasibət tolerantlıq prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Vətəndaşı sayıldıqları ölkələrdə diaspor halında olan bu qruplara müəyyən dəstək verilməsi çox vacibdir. Çünki həmin diaspor vasitəsilə başlıca siyasi qüvvələr öz mövqelərini möhkəmləndirə bilirlər. Lakin inkişaf etmiş ölkələrin yerli əhalisi də, hökumətləri də belə “müdaxiləni” heç də birmənalı qarşılamırlar.

Multikulturalizm baxımından belə azlıqların mədəniyyətləri hakim mövqe tutan mədəniyyətlərə inteqrasiya olunmalıdır. Lakin bu prosesləri

ləngidən bir sıra amillər var. Bu halda azadlıq və tolerantlıq mövqeləri toqquşur [5, s.568]. Milli dövlətlər dünya nizamı baxımından tolerantlığın inkişafında çox maraqlı olmalıdırlar. Ona görə ki, burada beynəlxalq sosial institutların rolu özünü bir daha təsdiqləyir. Həmin proseslərdə fəvqəldövlətlərin mövqeyi birmənalı qiymətləndirilə bilməz. Onlar bəzən tolerantlıqdan çox uzaq olan tədbirlərə əl atırlar. Bütün bunlar onu göstərir ki, qloballaşmanın unifikasiya (vahid şəkllə salınma) tələbi heç də bütün milli dövlətlər tərəfindən bəyənilmir. Sivilizasiyaların müxtəlifliyi mövcud olduqca mədəniyyətlərdə, ayrı-ayrı həyat fəaliyyəti sahələrində, davranışlarda həmin müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq üçün tolerantlığın imkanlarından daha geniş istifadə etmək lazımdır.

Əsrlər boyu baş verən hadisələr, cərəyan edən proseslər ictimai həyatda müəyyən bölgünün aparılması üçün əsas yaratmışdır. Regionlar coğrafi və iqtisadi amillərə uyğun olaraq ümumbəşəri inkişafın müəyyən bir qolu kimi dünya tarixinin yazılmasında iştirak edir. Mədəniyyətin, o cümlədən milli mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini dərinlən təhlil etmək üçün tarixə müraciət etmək lazımdır. Tarixin əsasında duran vahid ideya insan nəslinin bütövlüyü ideyasıdır. Burada formalaşan sosial həyat təzi sivilizasiyadır. Əsrlər boyu Yer üzərində bir neçə sivilizasiya bir-birini əvəz etmişdir. A.Toynbi belə hesab edirdi ki, insanlarda şüuraltı (arxetip) şəklində özü və cəmiyyət haqqında formalaşan təsəvvürlər bu və ya digər etnosa xas dəyərləri əks etdirir. Həmçinin zaman keçdikcə, sivilizasiya süquta uğradıqca belə təsəvvürlər üzərində nəzarət də artır [12, s.138]. Sivilizasiyaların bir-birlərinin əvəz etməsində eyni zamanda lider və kütlə arasında ziddiyyətlərin artması amilini də yaddan çıxartmaq olmaz. Yaradıcı qüvvə tükəndikcə, yaradıcı azlıq hakim mövqələrini qoruyub saxlaya bilmir və bu zaman inandırma metodu zorakılıq metodu ilə əvəz olunur.

Bu mənada millilik, millət haqqında danışarkən A.Toynbi qeyd edir ki, demokratiya və sənayeləşmə “məhdud” bir dövlətə təsir edərkən millətçiliyi ifrat dərəcəyə yüksəltdir, sənaye cəmiyyətinin xüsusi mülkiyyətə təsiri nəticəsində kapitalizm növbəti mərhələyə doğru irəliləyir [14, s.221]. Beləliklə, sivilizasiya baxımından mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafı insanların yaratdığı, inandığı ideyalar və dəyərlərdən, bunlara bəslənən münasibətdən əsaslı dərəcədə asılıdır. Bu fikri eynilə milli mədəniyyətə də aid etmək olar.

Müəyyən tarixi şəraitdə formalaşan mənəvi mədəniyyətlərin daxili məzmunu və strukturunda daim dəyişikliklər baş verir. Kapitalizmin təşəkkülündən sonra formalaşan mənəvi mədəniyyətlərin milli-etnik mahiyyəti özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başlamışdır. İlk növbədə burada dilin və dinin imkanlarından geniş istifadə olundu. Nə üçün? Ona görə ki, dil və din istənilən mədəniyyətin özünəməxsusluğunu, təkrarsızlığını göstərir, daxili mahiyyətini daha dolğun ifadə etməyə imkan verir. Məlum olduğu kimi, mədəniyyət və sivilizasiyanın mahiyyətini təhlil edən bir çox tədqiqatçılar

(P.Sorokin, A.Toynbi, N.Danilevski, M.Veber və s.) ilk növbədə onun dini komponentinin təhlilinə diqqət verirdilər. Bu halda dilin əhəmiyyətini ön plana çəkən tədqiqatçılar da kifayət qədərdir (H.G.Qadamer, M.Haydegger və başqaları).

Dil mürəkkəb, universal işarələr sistemi kimi həm insan təfəkkürünün fəaliyyət üsulu, həm də bütün sosial faktların ifadə forması kimi tətbiq edilir. Dilin imkanları olduqca böyükdür: mədəniyyətin hər bir sahəsindəki proseslər dil vasitəsilə ifadə olunur, onun məzmunu gələcək nəsillərə dil vasitəsilə ötürülür. Dil canlı həyat sürür. Çünki onun daşıyıcıları olan insanlar daim ünsiyyətdə olduqlarından dili yaşadır, inkişaf etdirir və zənginləşdirirlər. Dil özü mədəni abidə kimi həm də mədəniyyətin bütün sahələrini (ilk növbədə mənəvi sahəsinə) işarələr – sözlər, mənalar, təsəvvürlər vasitəsilə ifadə edir və kommunikasiyanın köməyi ilə biliklər şəklində gələcək nəsillərə ötürür.

Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar bəzən mədəniyyəti xarakterizə edərkən ona “mətnlər toplusu” adını verirlər [13, s.28]. Söhbət mətn şəklində qeydə alınmış mədəni hadisələrdən gedir. Bəzən tarixdən bizə gəlib çatmış mədəni irs məhz mətn şəklində olur və onun təhlili bizdə həmin mədəni hadisə haqqında tam təsəvvür yaradır. Bəs bu prosesdə yaranan imkanlar hansılardır? Mətnlər vasitəsilə mədəniyyət haqqında, etnik-milləti səviyyədə hər hansı bir dövrün dəyərləri haqqında təsəvvürlər dirçəldilə bilər. Bunun üçün məqsədyönlü şəkildə insan şüurunda həmin dəyərlərə rəğbət və yaxud, əksinə, ona qarşı nifrət formalaşdırıla bilər. İdeoloji baxımdan aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə görülən işlər müxtəlif istiqamətlərdə gedir. Milli mədəniyyətdə ideoloji komponentin güclü olduğunu nəzərə alsaq, onda bu istiqamətdə görülən tədbirlərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşərik.

Ən yeni tarixə müraciət etsək, həmin proseslərin təsdiqini tapmış olarıq. Məsələn, keçmiş SSRİ dağılandan sonra sosializm quruluşu ilə bağlı həsrəti və ona rəğbəti ifadə edən fikirlərə rast gəlmək olurdu. Həmin quruluşdan yeni yaranan postsovet məkanına gətirilən milli-mənəvi dəyərlər isə yeni semantik məzmunla zənginləşdiyi kimi, həm də müəyyən dərəcədə köhnənin bəzi xüsusiyyətlərini, cəhətlərini də özündə saxlayırdı. İlk növbədə bu, dil və din kimi sosial hadisələrə aiddir. Azərbaycanda suverenlik şəraitində fəaliyyət göstərən Milli Məclisin ilk iclaslarında müzakirə edilən məsələlərdən biri dilin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur. Bu dövrdə vicdan azadlığı problemi də nəzərdən qaçmırdı. Dini-mədəni dəyərlərin qorunub saxlanılmasına diqqət özünü real həyatda da göstərməyə başladı: dini bayramların təqvimə salınması, qədim ibadət yerlərinin bərpa və təmiri, xeyriyyəçilik işləri həyata keçirildi.

Bununla belə həyatın hər anı təkrarsızdır. Bu məsələni hələ yenikantçılıq məktəbinin bir sıra nümayəndələri, o cümlədən V.Vindelband və H.Rikkert öz tədqiqatlarında qeyd etmişlər. Onların fikrincə, cəmiyyəti və

təbiəti eyni metodlarla öyrənmək olmaz. Təbiətdə təkrarlanma, ümumilik var, ona ümumiləşdirici metodlar tətbiq olunmalı, cəmiyyətdə isə tətbiq olunan metodlar konkret və fərdi xarakter daşmalıdır.

Tarixin müəyyən mərhələlərində bəzən köhnəlmiş, unudulmuş ideyalar yeni məna kəsb edir, dirçəldilir və ondan ictimai şüura təsir vasitəsi kimi istifadə olunur [8, s.81]. Bununla da, əvvəlki mədəni dövrlərdə və həmin dövrlərin mədəniyyətlərində ilk növbədə müəyyən sosial institutların, məsələn, dinin, dilin, ailənin, müxtəlif ictimai birlik formalarının fəaliyyəti ilə bağlı elə imkanlar yaranır ki, həmin potensialdan yenidən ictimai proseslərdə səmərəli şəkildə istifadə etmək olar. Çox vaxt buna “mədəni” və yaxud “milli dirçəliş” deyirlər. Ümumiyyətlə, tarix təxəttülsə da, öz inkişafında qapalı, dairəvi mərhələlərdən keçmişdir ki, bu da bir çox mütəfəkkirlərə – Əbdürrəhman İbn Xaldun, Fransua Qizo, Jak Nikolya Tyerri, Ciambattisto Vikoya belə bir fikri irəli sürməyə imkan vermişdir ki, tarixdə təkrarlanmalar var. Bu məqamda neokantçıların fikrini də təkzib etmək olmaz. Onlar göstərir ki, tarixi dövrlərin hər birində tətbiq olunan tədqiqat metodlarının konkret və fərdi xarakter daşması barədə fikirlər özünü doğrultmur.

Mənəvi mədəniyyətlərdə yaşayan dəyərlər və normalar, şübhəsiz, özündə köhnənin qalıqlarını da daşıyır. Bu mədəniyyətlər arasında varislik əlaqələri təmin olunmasa, onlar inkişaf edib yeni yüksək səviyyəyə çata bilməz. Bu mənada mənəvi mədəniyyətlərin “dayaq nöqtələri” məhz mühüm sosial institutlar olan dil və dindir. İnsan cəmiyyətinin bütün inkişaf mərhələlərində onu müşayiət edən bu iki sosial hadisə mənəvi mədəniyyətlərin qorunub-saxlanılmasında, onun yaşamasında böyük rol oynamışdır və indi də oynayır.

Mədəniyyətlərin dil ilə bağlı təhlili prosesində mədəni-semantik metod formalaşmışdır. Bu cür təhlillərdə mədəniyyətlər ayrı-ayrı dillərdə yazılmış və fərqli kodlarla “şifrələnmiş” mətnlər toplusu kimi qiymətləndirilir. Həmin mətnlər müxtəlif səviyyəli və formalı olduğu üçün onlar qarşılıqlı şəkildə bir-birilərini tamamlayıb dəyişdirə bilirlər. Eyni növlü kodların məcmusu özündə mədəni dili əks etdirir; ondan mədəni mahiyyətləri (paltar dili, davranış dili, memarlıq dili, qida dili və s.) ifadə etmək işində istifadə oluna bilər [13, s.31].

Hər bir yeni insan nəsli mədəni kodlardan faydalanır. Bu sahədə böhranlı vəziyyət də yaranır. Belə böhranlı məqamlar adətən keçid dövrlərində özünü büruzə verir, nəticədə çıxış yolu axtarılır. Bunu ya keçmişə, ya da indiyə müraciət etməklə həyata keçirmək olar. Ümumiyyətlə, yeninin axtarışı köhnənin tam kənara atılması demək deyildir. Burada köhnənin və yeninin sintezi gedir. Qloballaşan dünyanın təsirlərindən qaçmaq üçün bir sıra hallarda köhnə mənalara, stereotiplərə və dəyərlərə müraciət olunur. Dil ilə əlaqədar onu demək olar ki, belə hadisələr tez-tez baş verir və bir çox ölkələrdə dilin mədəni imkanlarından düzgün istifadəyə böyük önəm verilir.

Mənəvi mədəniyyətdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, dil həm bütün

informasiyanın, mənalara daşıyıcısı, həm də mədəni institut, mədəni dəyərlər sistemi kimi çıxış edir. Dil mədəni dəyərlər sistemi kimi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- dil vasitəsilə dünya haqqındakı bütün təsəvvürlər insanlara çatdırılır;
- dil bədii obrazların yaradılmasında iştirak edir, bədii təxəyyülün ifadə formasıdır;
- dilin zənginliyi mədəniyyətin mühüm tərkib elementləri olan təhsilin və elmin inkişafına və mənimsənilməsinə birbaşa təsir edir;
- dilin ahəngi və harmoniyası, cümlələr və ifadələr kompozisiyası insanların zövqünü formalaşdırır, onlarda gözəllik və eybəcərlik kimi estetik kateqoriyalar haqqında təsəvvürlər yaradır;
- hər bir xalqın və millətin dili dünyanın qavranılmasına özünəməxsus şəkildə təsir göstərir, o, milli özünüdərk prosesində fəal iştirak edir.

Dil mükəmməl işarələr sistemi kimi mənəvi mədəniyyətdə həm də varislik funksiyasını yerinə yetirir. Mənəvi mədəniyyətin bütün sahələri, o cümlədən ədəbiyyat, din, elm, təhsil, incəsənət dilin imkanlarından geniş istifadə edir, lazımı məlumatı nəsil-dən-nəslə ötürür. Dünyada dillərin sayı üç mindən çoxdur. Bunlar arasında bir çox xalqlar və dövlətlər tərəfindən qəbul olunmuş dillər var ki, onlardan beynəlxalq dil səviyyəsində istifadə olunur. Deməli, dilin cəmiyyətdə sosial hadisə kimi tutduğu mövqe ondan ibarətdir ki, o, mənəvi mədəniyyətin həm formalaşmasına, həm də yayılmasına mühüm təsir göstərir.

Mənəvi mədəniyyət nümunələrinin yayılması, qəbul olunması və qavranılmasına, digər mədəniyyətlərdə özünə yer tutub-tutmamasına kömək edən amil ilk növbədə dildir. Mədəni hadisə hansısa bir adla digər mədəniyyətə daxil olur, qavranılır və həmin adın altında yaşayır. Bunun sayəsində də söz lüğəti genişlənir, insanların dünyagörüşlərində bir sıra dəyişikliklər baş verir. Müasir dünyada belə təsirlər nəticəsində bilinçsizlik hadisəsi meydana gəlmiş, müxtəlif kommunikasiya vasitələri ilə ünsiyyət yaratmaq cəhdləri artmışdır.

Müxtəlif mədəni nümunələrin və onların adlarının başqa mədəniyyətlərə keçməsinin milli-mədəni inkişafa təsirinin öyrənilməsi olduqca maraqlı elmi istiqamətdir. Milli-mənəvi mədəniyyətin müəyyən semiotik formaları və kateqoriyaları vasitəsilə bütün cəmiyyət üzvləri öz aralarında asanlıqla ünsiyyət yarada bilərlər. Bununla da, mədəniyyətin milli xarakterini qoruyub saxlamaq üçün ilk növbədə milli dil vasitəsilə adlandırılan və istifadə edilən mədəni nümunələr qavranılmalı və mənimsənilməlidir. Buraya ilk növbədə aşağıdakılar daxildir:

- təhsilin ana dilində aparılması;
- şifahi xalq ədəbiyyatının qorunub saxlanması (folklor qruplarının yaradılması, festivalların keçirilməsi, adət-ənənələrdə yaşayan dil

- nümunələrinin bərpası, tədqiqi, tədrisdə fəal tətbiqi və s.);
- danışq dilinin ədəbi dil normasına çatdırılması (bunun üçün təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, kütləvi informasiya vasitələrində istifadə edilən dil normalarına ciddi riayət edilməsi və s.);
- bədii ədəbiyyatın klassik nümunə və incilərini təbliğ etmək, öyrənmək və mümkün qədər ondan geniş istifadə etmək;
- dilin yaşadığı sosiomədəni mühiti təhlil etmək, sosiolinqvistik aspektləri araşdırmaq və dövlətin dil siyasətində bu baxımdan müvafiq istiqamətləri müəyyənləşdirmək;
- bədii dram sənətində dilin tətbiqi imkanlarını genişləndirmək, bədii yaradıcılıqdan daha dolğun istifadə etmək;
- müxtəlif sənət sahələrində – memarlıq, rəssamlıq, tətbiqi sənət, musiqi sahələrində dilin kommunikativ imkanlarından və terminoloji xüsusiyyətlərindən daha geniş şəkildə istifadə etmək;
- keçmişin öyrənilməsində, tarixi yaddaşın yaşadılmasında dilin rolunu konkret nümunələrdə nümayiş etdirmək.

Bununla da, dil mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib elementi kimi onun formalaşması, inkişafı və gələcək mövqelərinin konkretləşdirilməsində olduqca mühüm rol oynayır.

Azərbaycan milli-mənəvi mədəniyyətində ana dilinin rolunun təhlilini bu dilin yarandığı müddətdən təhlil etmək lazımdır. Məlumdur ki, bizim dilimiz türk dilləri qrupuna daxildir və zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu dil əsasən ərəb, fars, rus, ingilis dillərinin təsiri altında formalaşmış inkişaf etmişdir. Bu baxımdan dilin daşıyıcısı olan dil mədəniyyəti, dil şəxsiyyəti kimi anlayışlar təhlil olunmalıdır [1, s.3].

Dilin tarixi eyni zamanda mədəniyyətin tarixidir. Azərbaycan dilinin xalqın mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında rolu misilsizdir [3, s.7]. Təsadüfi deyildir ki, tarixçilər öyrəndiyi hər bir tarixi dövrün mədəniyyətində dilin rolunu xüsusi qeyd edir, ondakı hər bir xüsusiyyəti üzə çıxartmağa çalışırlar.

Qeyd etdiyimiz kimi, din mənəvi mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Bunu həm mədəniyyəti, həm də sivilizasiyanı öyrənən tədqiqatçılar döndə-döndə qeyd edirlər [2, s.8].

Din həm dünyagörüşü növü, həm də sosial təsisat kimi insan həyatının bir çox sahələrinə mühüm təsir göstərir. Belə hesab olunur ki, “mədəni özünüidentifikasiya prosesinin istiqaməti, onun etnik müstəvidən milli müstəviyə keçməsi yolu əsasən dil, informasiya əlaqələri və təhsil sahələrində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır” [4, s.69]. Burada əlifbanın əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Dilin işarələr sistemi kimi yazıda ifadə olunmaq imkanları genişləndikdə, həmin dilin daşıyıcılarının özünüdərk, milli

identiklik səviyyəsi və məlum mədəniyyətin digər xalqların mədəniyyətlərinə inteqrasiya olunmaq potensialı qat-qat artır. Dilin, dinin, bir sıra sosial institutların fəaliyyəti, xüsusiyyətləri, eləcə də tarixi şərait milli mədəniyyətlərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, “XVIII-XX əsrlərdə ümummillə təhsil sistemlərinin inkişafı milli inteqrasiyanın aparıcı üsulu kimi mədəniyyəti standartlaşdırıb inkişaf etdirməyə başlamışdır” [7, s.17].

Kütləvi mədəniyyət insanları vətəndaş cəmiyyəti ideallarından uzaqlaşdırır. Çünki bu mədəniyyət fərdlərə mənfi təsir edərək onları “yüksək” mədəni nümunələrdən təcrid edir, özünəməxsus mənəvi dəyərlərin fərdi səviyyədə ifadəsini qeyri-mümkün edir [9, s.64]. Bu proses milli-mənəvi dəyərlərə də aiddir. Kütləvi şəkildə mədəni-mənəvi standartların insan şüuruna aşılması həmin dəyərlərin ya tamam itib getməsi, ya da təhrif olunması ilə nəticələnir. Bəs çıxış yolu nədədir? Hər bir fərd sosiallaşma prosesində iştirak etməklə mövcud ictimai münasibətlərin mürəkkəb sistemə qovuşur. Bu zaman şüurluluq və kortəbiilik baxımından baş verən proseslər insana təsir edərək, onu tarixi prosesin fəal iştirakçısına çevirir. Lakin bu fəallığa olan tələblər dövrdən-dövrə dəyişir. Müasir kütləviləşmə prosesləri əsasən qlobal karakter daşıyır. Əvvəlki 100-150 il ərzində belə “mərkəzə doğru” meyillər “millət”, “milli mədəniyyət” anlayışları ətrafında özünü göstərirdisə, indi mərkəz rolunu qlobal proseslərin əsasını təşkil edən hadisələr və dəyərlər oynayır. Bütün bu halların səbəbi cəmiyyətin idarə olunmasında yaranan problemlər və onların həll edilməsi üçün edilən cəhdlərdir. Vahid ideyaya, vahid dəyərlərə xidmət edən xalq idarə etmək daha asandır. Bunu xalq arasından çıxan və siyasətdə özünü liderlik səviyyəsinə yüksəldən siyasi xadimlər yaxşı başa düşürlər.

Milli mədəniyyətlərdə qloballaşmanın təzahürü həm də miqrasiya sahəsində özünü göstərir. Məlumdur ki, son onilliklərdə dünyada baş verən proseslərin əsas simasını məhz insan kütlələrinin yerdəyişməsi müəyyən edir. Tarixən etnik miqrasiyalar baş versə də, qloballaşma dövründə bu proseslərin mahiyyəti və ifadə formaları bir qədər dəyişmişdir. Etnik miqrasiya məcburi və könüllü ola bilər. Könüllü miqrasiyanın klassik nümunəsi indiki ABŞ əhalisidir. Lakin tarixdə çox vaxt miqrasiyanın əsasında hərbi toqquşmalar, siyasi təqiblər, iqtisadi amillər (aclıq, quraqlıq, təbii fəlakətlər) də durur. Hal-hazırda beynəlxalq birlik elə bir həddə gəlib çatıb ki, bir neçə fəvqəldövlət və dövlət birləşmələri şərti “konsensus” əsasında dünyanı idarə edirlər. Dünyada miqrasiya prosesi işçi qüvvəsi hesabına da həyata keçirilir. Beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində yaranan fəsadlar həm də miqrasiyaya təsir göstərir. Bəzən elə olur ki, bir dövlətin vətəndaşları iş axtarmaq məqsədilə qonşu və daha uzaq ölkələrə getməli olurlar. Bundan başqa, etnik miqrasiya siyasi motivlərlə də bağlıdır. Azərbaycanda Ermənistan ərazisindən kütləvi etnik təmizləmə

nəticəsində oranı tərk edən minlərlə azərbaycanlı qaçqın yaşayır. Məlumdur ki, bu proseslərdə ideoloji amilin rolu da olduqca böyükdür. Tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, “tarixi vətənə” qayıtmaq çağırışları bəzən həmin ərazilərdə məskunlaşan əhalinin kütləvi miqrant axınına səbəb olur, yəni həmin ərazilərdə etnik təmizləmələrə gətirib çıxarır [11, s.51].

Qloballaşma tarixi prosesin obyektiv şərti kimi milli mədəniyyətlərin inkişafına mühüm təsir göstərir. Milli dəyərlər, milli identiklik artıq vətəndaş cəmiyyəti dəyərləri istiqamətində hərəkət edir. Mütəxəssislərin hesab etdikləri kimi “etnomilliyə ideologiya yalnız siyasi aktorlar tərəfindən mənfəət obyektinə çevrilmədiyi halda ömrünü başa vura bilər. Bütövlükdə etnosların parçalanması, köhnə identikliklərin dirçəlişi, onlarda yeni mənalardan və məzmunların axtarılması, etnomilliyə hərəkətlərin maraqlarının müəyyən ərazi həddlərində lokallaşması vahid siyasi prosesin elə halqalarıdır ki, nəticədə dünyada etnomilliyə hərəkətlərin yeni arxitekturası yaranmış olacaqdır [15, s.62].

Qlobal cəmiyyət, qloballaşma şəraitində yaşayan insanlar mobilliyə özlərinin əsas amalına çevirərək “köçəri həyatına qayıdır; ... əlavə olaraq, intellektual fərdlərarası ünsiyyət, yeni texnologiyalar əvvəlki kimi ənənəvi anlayışlar və fərqlər vasitəsilə yeni mədəni fenomenləri qavrayıb dərk etmək imkanını bizə vermir. Burada ən səmərəli yol – əməkdaşlıqdır. İctimai elmlərin vəzifəsi elə bir ümumbəşəri dəyərlər sistemini yaratmaqdır ki, onların vasitəsilə sivilizasiyanın inkişafı özünün istənilən mərhələsində təmin olunsun. Əgər biz mədəni istehsalın ənənəvi formalarını qoruyub saxlaya bilməsək, onda yaxşı yaşamaq, rahatlığı təmin etmək naminə özümüzü mədəni boşluğa qurban verəcəyik” [10, s.32-33]. Belə əməkdaşlıq milli özünəməxsusluğun qurban verilməsi hesabına olmamasının yolu xalqın tarixi, dili, həyat tərzini və iqtisadi qüdrətini qoruyub saxlamağıdır.

Beləliklə, qloballaşma şəraitində bir tərəfdən milli mədəniyyətlərin inkişafı, təkmilləşməsi üçün geniş imkanlar yaranır, digər tərəfdən isə özünəməxsusluğun qorunub saxlanması şəraiti məhdudlaşır. Araşdırılan bir çox faktların, hadisələrin təhlili əsasında belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, mədəniyyətlərdə milliliyin qorunub saxlanması və qloballaşmanın daha sürətlə inkişaf edən tərəflərinin mənfəət təsirlərindən uzaqlaşmaq üçün dövlət müstəqilliyini, onu təmin edən amilləri, yəni dövlətin gücünü təşkil edən sahələrin sürətli və davamlı inkişafını reallaşdırmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Cəfərov N.* Tarixi təfəkkür: professionalıq və kütləvilik / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1989, 7 iyul, № 27 (2370), s.3
2. *Əfəndiyev T.* Mədəniyyətdə tarixilik və müasirlik. Bakı: Təhsil, 2011, 392 s.
3. *Vəliyev K.* Elin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
4. *Алиев И.Г.* Очерк истории Атропатены. Баку: Азернешр, 1989, 160 с.

5. Вебер М. Смысл «свободы от оценки» в социологической и экономической науке / Вебер М. Избранные произведения. Москва: Прогресс, 1990, с.547-602
6. Галкин А.А., Красин Ю.А. Культура толерантности перед вызовами глобализации // Социологические исследования, 2003, № 8, с. 64-74
7. Гранин Ю.Д. Станет ли Россия «национальным государством»? // Вопросы философии, 2011, № 1, с.15-27
8. Гусев С.С., Гульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии: философско-гносеологический анализ. Москва: Политиздат, 1985, 192 с.
9. Киященко Н.И. Культура гражданского общества // Вопросы философии, 2010, № 10, с.62-66
10. Марков Б.В. Образ человека в постантропологическую эпоху // Вопросы философии, 2011, № 2, с.23-33
11. Петров В.Н. Этнические миграции в современной России: детерминанты и типология // Социологические исследования, 2009, № 10, с.48-56
12. Попов С. Сознание и социальная среда. Москва: Прогресс, 1979, 232 с.
13. Сергеев Д.В. Культурно-семантические стратегии преодоления культурного кризиса в общественном сознании // Вопросы философии, 2011, №10, с.28-36
14. Тойнби А. Дж. Постигание истории: Сборник // Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. Москва: Рольф, 2001, 640 с.
15. Шабаев Н.И., Садохин А.П., Шилов Н.В. Этнонациональные движения в новой социокультурной реальности // Социологические исследования, 2009, № 10, с.57-65

Redaksiyaya daxil olub 29.08.2023

UOT 37

A.Q.Qasımova
Lənkəran Dövlət Universiteti
e.rauf@aqroservis.gov.az

HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİ MƏNƏVİYYAT NÜMUNƏSİDİR

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, nümunə, təlim, tərbiyə, təhsil, mənəviyyat*
Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin zəngin və mənalı gənclik illəri və sonrakı geniş və gərgin siyasi həyatı, dövlət quruculuğu işləri, onun yorulmaz, fədakar əməyi, mənəviyyatı, insanlara diqqət və qayğısı gənc nəsliyə nümunə göstərməlidir. Belə nümunələr gənc nəslin fəal həyat mövqeyini, həyata mükəmməl hazırlığına təminat verir, həyat və fəaliyyətini daha məzmunlu və dəyərli edir.

A.Г.Гасимова

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЙДЕРА АЛИЕВА – ПРИМЕР ДУХОВНОСТИ

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, пример, обучение, воспитание, образование, духовность*

Богатые и содержательные юношеские годы нашего общенационального лидера Гейдара Алиева и последующая обширная и напряженная политическая жизнь, работы по государственному строительству, его неустанный, самоотверженный труд, духовность, внимание и забота о людях должны быть примером нашему молодому поколению. Такие примеры обеспечивают активную жизненную позицию молодого поколения, идеальную подготовку к жизни, делают жизнь и деятельность более осмысленными и ценными.

A.G.Gasimova

LIFE AND ACTIVITY OF HAYDER ALIYEV IS AN EXAMPLE OF SPIRITUALITY

Keywords: *Heydar Aliyev, example, training, upbringing, education, spirituality*

Our national leader Heydar Aliyev's rich and meaningful youth years and the subsequent extensive and intense political life, state building works, his tireless, selfless work, spirituality, attention and concern for people should be set as an example to our young generation. Such examples ensure the active life position of

the young generation, perfect preparation for life, and make life and activity more meaningful and valuable.

İlimiz – 2023-cü il – Heydər Əliyev ilidir. Bu il Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyi ölkəmizin hər yerində və dünyanın bir çox ölkələrində təntənə ilə qeyd edilir. 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Prezident İlham Əliyev 31 Dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: *“Mən 2022-ci ili “Şuşa İli” elan etmişdim. Şuşanın 270 illiyini biz çox geniş və böyük təntənə ilə qeyd etdik. 2023-cü il isə “Heydər Əliyev İli” elan edilib. Bu il biz Ulu Öndərin 100 illik yubileyini qeyd edəcəyik. Heydər Əliyevin xatirəsinə ən böyük hörmətimiz onun yoluna sədaqətimizdir. Biz bu yolla gedirik və bu gün Azərbaycan reallıqları, uğurlar, qələbələr, bax, bu yolun təməlinə dayanıb...”* [4].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamından ruhlanan cəmiyyətimiz dahi rəhbərin nəzəri irsinin, siyasi fəaliyyətinin daha dərinədən öyrənilməsinə və təbliğinə xüsusi fəallıqla qoşulmuşdur. Sərəncamda deyilir: *“Heydər Əliyevin zəngin həyat yolu və müstəsna fəaliyyətinin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamış, öz xalqına sıx bağlılığın, milli dövlətçilik məfkurəsinə sadiqliyin canlı təcəssümü olmuşdur. Geniş bilik və dərin təfəkkür sahibi olan Heydər Əliyev düşünülmüş və cəsarətli qərarları ilə təkcə müstəqillik dövründə deyil, bütün dövrlərdə Azərbaycan ictimaiyyətini ən ciddi şəkildə düşündürən məsələləri uğurla həll etmişdir”* [1].

Heydər Əliyev cismən bizdən nə qədər uzaqlaşdıqca, onun humanizm ideyaları, demokratik fikirləri, həyat fəlsəfəsi, sülhsevər siyasəti, fədakar fəaliyyəti, mənəviyyəti daha aktual və daha yeni olaraq yetişən bugünkü nəsil və gələcək nəsillər üçün daim böyük bir nümunə, mənəviyyət və əxlaq məktəbidir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, *“Sizi əmin edirəm ki, mən həmişə yüksək mənəviyyət uğrunda mübarizə aparmışam, mənim həyatım saf mənəviyyət əsasında qurulubdur, mənim gördüyüm işlər də saf, təmiz mənəviyyət əsasında qurulubdur. Mən Azərbaycan xalqının yüksək mənəviyyətini xalqımızın böyük sərvəti hesab edirəm, ona görə də mən indiyə qədər buna sadıq olduğum kimi, bundan sonra da sadıq olacağam... Bütün həyatımla, gördüyüm işlərlə, respublikanın, dövlətin başçısı kimi atdığım bütün addımlarımla, tədbirlərimlə ölkəmizdə mənəviyyətin daha da möhkəmlənməsini, milli adət-ənənələrimizə sadıq olmağımızı təmin etməyə çalışmışam”*.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyevin bütün həyatı, fəaliyyəti mənəviyyət üzərində qurulmuşdur ki, yetişən nəsil bu mənəviyyət

xəzinəsindən istifadə edərək zənginləşməli, onun həyat və fəaliyyətini nümunə götürməlidir.

Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyə ümumtəhsil məktəblərimizin ən ümdə başlıca vəzifəsi, əsas tərbiyə istiqaməti olmalıdır. Hazırkı dövrdə yetişən gənc nəslin ideya inamının formalaşdırılmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin nəzəri irsindən istifadə olunması çox böyük uğurlar əldə etməyə imkan verir.

Ümumtəhsil məktəblərimizdə istər təlim prosesində, istərsə də sinifdən xaric işlər prosesində dahi rəhbərimizin həyatı, fəaliyyəti, təhsil illəri, apardığı çoxyönlü siyasi işlər ardıcıl olaraq öyrənilməli, onun diplomatik görüşləri, siyasi fəaliyyəti yetişən gənc nəslimizə nümunə olmalıdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təhsil illəri, zəngin və mənalı gənclik illəri və sonrakı geniş və gərgin siyasi həyatı, dövlət quruculuğu işləri, onun yorulmaz, fədakar əməyi, mənəviyyəti, humanist ideyaları, insanlara diqqət və qayğısı gənc nəslimizə nümunə göstərilməlidir. Belə nümunələr gənc nəslin fəal həyat mövqeyini, həyata mükəmməl hazırlığına təminat verir, həyat və fəaliyyətini daha məzmunlu edir.

Gənc nəslə dahi rəhbər Heydər Əliyevin ideyaları əsasında tərbiyə etmək onun ideyalarını əqidəyə çevirmək və bu əqidəni yetişən nəslin ruhuna hopdurmaq, onları layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirmək, ölkənin, xalqın mənafeyi uğrunda fədakar mübarizlər formalaşdırmaq təhsilimizin, pedaqoji fəaliyyətimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir.

Bu istiqamətdə müəllimlərin uşaq, yeniyetmə və gənclərlə apardığı tərbiyə işlərinin ən təsirli, real variantları seçilməli, yerli şəraitə uyğunlaşdırılaraq səriştəlilik və yaradıcılıqla tətbiq edilməlidir.

Təlim prosesində Ulu Öndər Heydər Əliyevlə bağlı keçilən dərslər sinifdən xaric tədbirlərlə əlaqələndirilməli və daha da möhkəmləndirilməlidir. Burada nəzəri məlumatlar praktik işlərlə, əməli tədbirlərlə əlaqələndirilməli, bir-birini tamamlamalıdır. Bu sahədə müəllimlərin səriştəliliyi və peşəkarlığı, yaradıcı fəaliyyəti önəmli rol oynayır. Böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində təhsil alanların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsini bir vəzifə olaraq təhsil işçilərinin qarşına qoyurdu. Bu sahədə müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək, səriştəli müəllim obrazının səciyyəsinə belə göstərirdi: *"...hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumatla, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdişlərlə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji*

keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin” [2, s.7].

Heydər Əliyevin ədalət, mənəviyyat nümunəsi olması, başladığı işi uğurla başa çatdırması üçün nəhayətsiz əzm və iradə nümayiş etdirməsi, səbir və təmkinlə, mahir siyasəti ilə sülh, əmin-amanlıq yolçusu olması uşaqların, ümumən, hər bir ölkə vətəndaşının iftixarıdır.

Heydər Əliyevin yüksək vətənpərvərliyi və xalqına, millətində bağlılığı, həmişə, hər yerdə azərbaycanlı olması ilə fəxr etməsi, həqiqətsevərliyi, ədalətliyi, yüksək iradəsi, reallığı düzgün qiymətləndirə bilməsi, sözü ilə əməlinin bütövlüyü, haqqı çılpaq və sərt deyə bilmək cəsarəti, pisliyə nifrət və onun daşıyıcılarını tənqid etmək, yaxşılarını isə mükafatlandırmaq və xalqın gözündə ucaltmaq səyləri, fəzilət sahibi olması, mərhəmətli və şəfqətli olması, natiqlik məharəti və səmimi ünsiyyət qabiliyyətinə malik olması və başqa bu kimi ali mənəvi keyfiyyətləri bugünkü nəslin tərbiyə və təlimində nümunə məktəbi olmalıdır.

Dahi rəhbər deyirdi ki, mənim həyatımın məqsədi Azərbaycandır, Azərbaycan xalqıdır, Azərbaycan Respublikasıdır, Azərbaycan vətəndaşıdır. Əgər buna nail ola bilsəm, həyatımı ən xoşbəxt adam kimi başa çatdıracağam. Məhz buna nail olmağa çalışıram və çalışacağam.

Bu fikirlər ulu öndər Heydər Əliyevin ülvü, müqəddəs həyat amalı, həyat ideyaları, həyat fəaliyyətinin meyarı, ölçüsü olmuşdur. Heydər Əliyevin dilimizə, dinimizə, milli adət və ənənələrimizə, tarixi keçmişimizə, ziyalılarımıza, elm və mədəniyyət adamlarımıza, görkəmli şəxsiyyətlərimizə göstərdiyi diqqət və qayğı, hörmət və ehtiram insanlarımızda milli özünüdərk, milli şüur və milli ləyaqət formalaşdırırdı.

Yetişən gənc nəslimiz ümummillî liderimiz Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini özünə bir örnək götürməlidir. Bu yorulmaz, mərd, mübariz bir insandan, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən, vətəninə, elinə-obasına sadıq bir vətəndaşdan, dərin ensiklopedik biliyə, nadir hafizəyə və fenomen yaddaşa malik bir alimdən, daim sülh, barış carçısı olan siyasi xadimdən daim öyrənməli, bu dahinin həyat və fəaliyyəti yetişən gənc nəslimizə bir nümunə olmalıdır.

Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla və inamla davam etdirən möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev təhsilimizə, müəllimlərimizə, təhsilimizin inkişafına, gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə böyük diqqət və qayğıkeşliklə yanaşır və deyir: *“İnanıram ki, müəllimlərimiz bundan sonra da vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gələcək, təhsilin bütün pillələrində keyfiyyətin yüksəldilməsi, ölkədə müasir təhsil sisteminin qurulması və insan kapitalının formalaşmasına töhfələr verəcək, gənc nəslə vətənpərvərlik, milli-mədəni irsə bağlı və azərbaycançılıq məfkurəsi uğrunda yetişdirəcək, yüksək*

peşəkarlığa və səriştəyə malik, rəqabətə davamlı mütəxəssislər hazırlanması üçün əzmlə çalışacaqlar” [3].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı 29 sentyabr 2022 - ci il sərəncamı / “Xalq” qəz., Bakı, 2022, 29 sentyabr
2. Əliyev Heydər. Ali Məktəb İşçilərinin Respublika Müşavirəsində nitq / Azərbaycan ali məktəblərinin işini partiyanın yüksək tələbləri səviyyəsinə qaldıraç: ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq. 28 may 1980-ci il. Bakı: Azər nəşr, 1980, 46 s.
3. Əliyev İlham Heydər oğlu. Müəllimlərin XV qurultayının iştirakçılmasına göndərdiyi təbrik məktubu. 28 noyabr, 2018-ci il / “Xalq” qəz., Bakı, 28 noyabr, 2018-ci il.
4. Prezident İlham Əliyev 31 Dekabr – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü və Yeni il münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciəti <https://qafqazinfo.az/news/detail/bu-il-Heydər-Əliyevin-100-illiyi-qeyd-edilecek-prezident-387113>

Redaksiyaya daxil olub 11.08.2023

UOT 94(479.24)

N.N.Mazanova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gasimova.nurana@mail.ru

XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏ SAXSI MƏMULATI İSTEHSALI

Açar sözlər: *saxsı məmulatı, xanlıqlar dövrü, məişət qabları, tikinti, dulus ustaları, dulusçuluq emalatxanaları*

Azərbaycanda qədim tarixə malik olan saxsı məlumatı istehsalı həm tikinti sahəsində, həm təsərrüfat və həmdə məişət ehtiyaclarının ödənməsində mühüm rol oynayırdı. Sənətkarlıq istehsalının bir çox sahələri kimi, saxsı məmulatı da Şəkidə dərin tarixi köklərə malikdir.

Zəngin çeşidə malik olan dulus məmulatı hər şeydən öncə məişət ehtiyaclarını təmin etməkdən irəli gəlmişdir. Ona görə də Azərbaycanın dulus ustaları əhalinin zəruri məişət və təsərrüfat ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif növ saxsı məmulatı istehsal etmişlər. İstifadə məqsədlərindən asılı olaraq ənənəvi saxsı məmulatına ərzaq məhsullarının emalı, hazırlanması və saxlanması su qabları, eləcə də su kəməri üçün saxsı məmulatı və tikinti sahəsində kərpic və kirəmit daxil idi.

Bu tarixi məlumat xanlıqlar dövründə saxsı məmulatı istehsalının davamlı əhəmiyyətinə işıq salır, onun bölgənin tarixində mədəni və iqtisadi təməl daşı kimi rolunu vurğulayırdı.

H.H.Мазанова

ГОНЧАРНОЕ ПРОИЗВОДСТВО В ГОРОДЕ ШЕКИ В ПЕРИОД ХАНСТВ

Ключевые слова: *гончарное дело, период ханств, домашняя утварь, строительство, гончары, гончарные мастерские*

Гончарное производство, имеющее в Азербайджане древнюю историю, играло важную роль как в области строительства, так и в удовлетворении хозяйственных и бытовых нужд. Как и многие направления ремесленного производства, гончарное дело в Шеки имеет глубокие исторические корни.

Гончарное дело, имеющее богатое разнообразие, возникло прежде всего из удовлетворения бытовых нужд. Поэтому гончары Азербайджана производили различные виды керамики для удовлетворения основных бытовых и хозяйственных потребностей населения. В зависимости от цели использования традиционная керамика включала сосуды для воды для обработки, приготовления и хранения продуктов питания, а также керамику

для акведуков, а также кирпичи и плитку для строительства.

Эта историческая информация проливает свет на сохраняющуюся важность гончарного производства в период ханства, подчеркивая его роль как культурного и экономического краеугольного камня в истории региона.

N.N.Mazanova

POTTERY PRODUCTION IN THE CITY OF SHEKI DURING THE KHANATES PERIOD

Keywords: *pottery, khanate period, household utensils, construction, potters, pottery workshops*

The production of pottery, which has an ancient history in Azerbaijan, played an important role both in the field of construction and in meeting household and household needs. Like many areas of handicraft production, pottery has deep historical roots in Shaki.

Pottery, which has a rich variety, arose first from satisfying household needs. Therefore, the potters of Azerbaijan produced various types of pottery to meet the basic household and economic needs of the population. Depending on the purpose of use, traditional pottery included water vessels for food processing, preparation and storage, as well as pottery for aqueducts and bricks and tiles for construction.

This historical information sheds light on the continued importance of pottery production during the Khanate period, highlighting its role as a cultural and economic cornerstone in the region's history.

Azərbaycanda saxsı məmulatı istehsalı sənətkarlığın qədim sahələrindən biri olaraq bu günümüzədək öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Erkən orta əsrlərin sonlarından etibarən saxsı məmulatı istehsalı özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdı. Şirli qabların, su kəmərləri üçün saxsı boruların (tünglərin), tikinti işlərində geniş istifadə olunan kaşı və bəzək kərpiclərinin istehsalına başlanması bu dövrlə bağlı olmuşdur. XVII əsrin sonlarından başlanan və xanlıqlar dövründə də davam edən ümumi iqtisadi tənəzzül saxsı məmulatı istehsalına mənfi təsir göstərsə də, xanlıqlar dövründə məmulat istehsalında dulusçuluq aparıcı sahə olaraq qalırdı. XIX əsrin əvvəllərində məişətdə istifadə edilən müxtəlif təyinatlı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi bu sahədə çalışan ustad sənətkarların işinin keyfiyyətini artırırdı ki, artıq dulus ustaları tərəfindən 50-dən çox müxtəlif çeşidli qab-qacaq istehsal olunurdu [3, s.168].

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində məişətdə daha çox ehtiyac duyulan su qabları, yemək qabları, süd məhsulları üçün qablar, evlərin qızdırılması və işıqlandırılmasında istifadə olunan vasitələrin istehsalına daha çox üstünlük verilirdi. Xanlıqlar dövrünə aid arxiv sənədlərində və

digər yazılı mənbələrdə Azərbaycanın Şamaxı, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Ordubad və b. şəhərlərlə yanaşı, Şəki şəhərində də saxsı məmulatı istehsalı barədə məlumatlar verilir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Şəki xanlığının bir çox kəndlərində və Şəkidə gil qablar hazırlanırdı. Təkcə Şəki şəhərində saxsı səhəng istehsal edənlərin sayı 29 nəfərə çatırdı [3, s.168].

XIX əsrin 40-cı illərində Şəki şəhərində Həsən Cəfər oğlu, Kərim Ağababa oğlu, Abdulla Kəlbəli oğlu, Məmmədza Kərbəlayı Allahverdi oğlu, Ağamirzə Kərbəlayı Allahverdi oğlu, Məmmədağlı Kərbəlayı Cəfər oğlu, Rza Məşədi Saleh oğlu, Hacı Məmməd Kərbəlayı Əli oğlu, Salam Kərim oğlu, Həşim Məmmədəli oğlu kimi dulusçular fəaliyyət göstərirdilər [7]. Saxsı qabların xeyli hissəsi Şəkinin kəndlərində hazırlanırdı. XIX əsrin 80-ci illərində Şəkinin Küsnət kəndindəki iki “zavodda” gil bardaqlar istehsal olunurdu. Həmin “zavodlarda” ildə 180 bardaq istehsal olunaraq Şəki və b. bazarlara satışa çıxarılırdı. Bardaqların birinin qiyməti 20-80 qəpik idi [10]. Qəza rəisi Baş Göynükdə 1, Vartaşendə 10, Calut kəndində isə 8 “zavodda” dulusçuluq məmulatının hazırlandığını yazırdı [15, v.77-78].

1953-cü ildə Şəki yaxınlığında aşkar olunmuş və içərisində Nadir şahın adına zərb olunmuş gümüş sikkələr olan küpəni təsvir edən arxeoloq Y.A.Paxomov onun yüksək keyfiyyətlə hazırlandığını göstərirdi. Həmin saxsı qabın istehsal tarixi XVIII əsrin birinci yarısına aid edilir. Bu məlumat Şəkidə dulusçuluq sənətinin inkişaf etdiyi haqqında fikir yürütməyə əsas verir [14, s.83].

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən şəkiliblərin evlərinin işıqlandırılmasında istifadə olunan saxsı çıraqların hazırlanmasına da başlanmışdı [4, s.77].

Şəkinin bir sıra saxsı məmulatı istehsalı emalatxanalarında müxtəlif çeşidli qablar və tikintidə istifadə olunan bişmiş kərpic istehsalı işinin yüksək səviyyədə aparılması, burada öz işinin öhdəsindən bacarıqla gələn usta sənətkarların cəmlənməsi ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, həm xanlıqlar dövründə, həm də sonrakı illərdə Şəki şəhərində saxsı məmulatı ilə məşğul olanların sayı çox olmamışdır. 1824-cü ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində 29 dulusçu işləmiş, 1846-cı ildə isə 7 dulusçuluq emalatxanasında 7 usta və 14 köməkçisi olmaqla, 21 nəfər çalışmışdır. Onlar bir ildə 2600 rublluq iş görürdülər. İşçilərin illik əmək haqqı 420 rubl idi. Həmin ildə şəhərdə 3 kərpicçilik emalatxanasında 3 ustanın və 18 işçinin çalışdığı məlumdur. Bir ildə 3000 rublluq iş görən bu işçilərin əmək haqqı isə 540 rubl idi [6]. 1849-cu ildə Şəkidə dulusçuluq emalatxanalarının sayı 8-ə çatırdı [9, s.72]. 1886-1887-ci illərdə Şəki şəhərinin birinci hissəsində Hacı Abbas Haqverdi oğlunun, Məşədi Bağır Əbdüləzim oğlunun, Hacı Rəsul Qədim oğlunun, Əlibala Əli oğlunun, Fərhad Bəkir oğlunun, Rəsul Əhməd oğlunun və Melik Vartanyansın, ikinci hissəsində isə Mirzəli Bəkir oğlunun,

Hacı Musa oğlunun, Qəhrəman Məhərrəm oğlunun və Mahmud Bəkir oğlunun dulusçuluq emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi [16, v.71-71 arx.]. Şəhərin ikinci hissəsində olan dulusçuluq müəssisələri daha iri müəssisələr hesab olunurdu [16, v.71-71 arx.].

Şəhərdə evlərin tikintisində əsasən adi çay daşına üstünlük verilməsi, bişmiş kərpicdən isə yalnız küncələrin hörülməsində istifadə olunması bişmiş kərpic istehsalını məhdudlaşdırırdı. Şəhər əhalisinin həm varlı, həm də kasıb zümrələrinin məişətində ən çox mis qablardan istifadəyə meyllilik gildən hazırlanan qabların istehsalının genişlənməsini əngəlləyirdi. 1850-ci ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində 4 kərpic emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda istehsal olunan kərpiclərin hər min ədədinin qiyməti 6 rublla hesablanırdı. Bu emalatxanalar daimi deyil, yalnız müəyyən sifarişlər aldıqda işləyirdi. Şəki şəhərində həmin ilin məlumatına görə 5, kəndlərində isə 7 dulusçuluq emalatxanası vardı. Dulusçuluq məmulatlarının qiymətləri 1- 4 rubl arasında tərəddüd edirdi [12].

XIX əsrin 50-ci illərində Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanaların sayında azalma və ya artma baş vermədiyi halda, istehsal gəlirində artım müşahidə olunurdu.

1850-1860-cı illərdə Şəki şəhərində fəaliyyət göstərən 4 kərpic emalatxanasının illik gəliri yalnız 1860-cı ildə kəskin artmışdı, digər illərdə 266 rublu keçə bilməmişdi. Görünür, bu artım kərpicə ehtiyacın artması ilə bağlı olmuşdur.

Məlumdur ki, 1861-ci ildə Şəki şəhərində rus iş adamları V.Alekseyev, həmçinin Pavel və Pyotr Varonin qardaşlarına məxsus nəhəng buxar dəzgahlarının quraşdırıldığı filatur inşa edilməyə başladı. Elə həmin ildə kərpic istehsal edən emalatxanaların sayının kəskin şəkildə 15-dək artması bu hadisə ilə bağlı oldu. Bu emalatxanaların illik istehsal gəliri 880 rubla çatdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə Yelizavetpol quberniyasının yalnız Şəki şəhərində kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyət göstərmişdir. Yalnız 1876-cı ildən başlayaraq quberniyanın digər şəhərlərində də kərpic istehsalı ilə məşğul olan emalatxanalar fəaliyyətə başlamışdır. Həmin ildən etibarən Şəkinin kəndlərində belə emalatxanaların fəaliyyətə başlaması müşahidə olunur.

1883-1884-cü illərdə Şəki şəhərində yerli tacirlərin ipəkçilik “zavodlarının” inşasına başlanılması ilə həmin illərdən etibarən kərpic emalatxanalarının sayında da artım olmuşdur. Belə ki, Şəkidə 1883-cü ildə 2750 rublluq kərpic istehsal edən 8 emalatxana fəaliyyət göstərirdisə, 1884-cü ildə 18 emalatxanada 4800 rublluq iş görülmüşdü.

Şəki şəhərində 1886-cı ildən 1890-cı ilədək 7, kəndlərdə isə orta hesabla 29 emalatxana fəaliyyət göstərmişdir. 1891-ci ildə şəhərdə belə

emalatxanaların sayı 2-yə düşmüşdü. Kərpic emalatxanaların birində 4, digərində isə 5 nəfər çalışırdı. Hər bir emalatxana 30 min kərpic istehsal edə bilirdi. Həmin dövrdə min kərpic 12 rubla satılırdı [8, s.93]. 1892-ci ildə digər emalatxanalar da işlərini bərpa edə bilmişdi və onların sayı 6 olmuşdu.

Kərpic emalatxanalarının sayı şəhərdə inşa edilən möhtəşəm yaşayış binalarının, fabrik və zavodların tikintisinə uyğun olaraq azalır və ya artırıldı. 1875-ci ilin məlumatına görə, Şəki şəhərində iki iri fabrik və zavod var idisə, 1907-1908-ci illərdə 40-dək, çox da iri olmayan ipəkəyirən fabriklərin açılmasına başlandı. 1910-cu ildə Şəki şəhərində artıq 80 ipəksarıyan fabrik fəaliyyət göstərirdi [17, s.275]. 1912-cu ildə Şəkiddə ipəksarıyan fabriklərin sayı artıq 86-ya çatırdı [13, s.13]. Hal-hazırda Dövlət Turizm Agentliyinin tabeliyində olan “Yuxarı Baş” Milli-Tarix Memarlıq qoruğunun ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülən [1] və vaxtilə ayrı-ayrı iş adamlarının xüsusi evlərinin tikintisi də bişmiş kərpicə olan tələbatı artırırırdı. XIX əsrin sonlarında şəhərdə yeni rus-azərbaycanlı məktəblərinin inşası bu tikinti materialı ilə aparılırdı. [16, v.71-71 arx.]

Bu emalatxanalarda istehsal olunan kərpiclər tərəfləri 7-8 verş, qalınlığı 1 verş (1 verş = təxminən 4,4 sm.) olmaqla, kvadrat şəkildə hazırlanırdı. Şəhərdə Məmmədkərim Tağı oğluna, Qafar İbrahim oğluna və Ovanesə məxsus kərpic emalatxanaları daha çox məhsul istehsal edirdi [16, v.71-71 arx.].

XIX əsrin sonlarından – 1894-cü ildən kərpic istehsalı emalatxanalarının sayında gözəçarpacaq qədər artım baş vermişdi. Belə emalatxanaların sayı 1894-cü ildə 11, 1895-1896-cı illərdə 10, 1897-1898-ci illərdə 12, 1899-cu ildə isə 15 olmuşdur.

1872-ci ildə Şəki şəhərində kirəmit istehsalına başlandı. Şəhərdə ilk dəfə olaraq Şəki şəhər sakini Şahbazovun açdığı kirəmit “zavodu” şəhərdə kirəmit istehsalının əsasını qoymuş oldu. 1891-ci ildə artıq Şəki şəhərində 12 kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Şəkililər tərəfindən min ədəd kirəmit 10 rubla alınırırdı. Kirəmit zavodunun daimi müştəriləri olduğundan, xüsusi sifarişlər nadir hallarda qəbul edilirdi. Hər bir emalatxanada ildə 800 rublluq 80 min kirəmit istehsal olunurdu. Bu emalatxanalarda ildə istehsal olunan kirəmitin dəyəri 9600 rubl idi [8, s.92]. Emalatxanaların işi mövsümü xarakter daşıyırdı. Emalatxanalar martın ortalarından oktyabrın sonlarına kimi işləyirdilər. Bu tip emalatxanaların əvvəllər sayı 5 olanda min ədəd kirəmit 25 rubla satılırdısa, sonralar onların sayının artması nəticəsində qiymət 10-15 rubla düşmüşdü [8, s.93]. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Oxut kəndində 2, Zunudda 2, Şabalıdda 1, Baş Göynükdə 6, Baş Layskidə 2, Birinci Cunudda 1, İkinci Cunudda 1, Aşağı Layskidə 2, Aşağı Göynükdə 1, Vartaşendə 18, Sultan Nuxada 1, Bumda 5, Qutqaşendə 6, Küsnətdə 1, Xaçmazda 7, Xalxalda 1 kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərirdi [15, v.77-

78]. XX əsrin əvvəllərində Şəkiddə 75 kərpic və kirəmit emalatxanası fəaliyyət göstərərək əhalinin tələbatını yetərincə ödəyirdi. Bunlar quberniyada fəaliyyət göstərən bu tipli kərpic və kirəmit emalatxanalarının 73 %-ni təşkil edirdi [11, s.411]. 1908-ci ildə Şəki şəhərində illik gəliri 4100 rubl olan 9 kərpic və kirəmit emalatxanası var idi. Kəndlərdə bu sahələrlə məşğul olanların sayı daha çox idi. Belə ki, 242 nəfər kərpic və kirəmit istehsalı (illik gəliri 40500 rubl) ilə məşğul olurdu [5, s.100].

Beləliklə, Şəki şəhərində saxsı məmulatları hazırlama sənətkarlığının yüksək səviyyədə inkişaf etməsi bu sahədə çalışanlar arasında ixtisaslaşmaya gətirib çıxarmışdır. Saxsı məmulatı istehsalı digər sənətkarlıq sahələrindən fərqli olaraq XX əsrin əvvəllərinə də inkişaf edən rəqabətə qatlaşa bilmişdir. Bu, saxsı məmulatına həm yerlərdə, həm də Şəkiddən kənarda böyük tələbatın olması ilə bağlı olmuşdur. İstər Şəki şəhərində, istərsə də onun kəndlərində saxsı məmulatlarının hazırlanması ilə məşğul olan ünlü usta sənətkarlar yetişmiş, onlar Şəkinin Azərbaycan sənətkarlıq mədəniyyətində yerinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli Qərarında dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 3 noyabr 2021-ci il / “Xalq” qəz., Bakı, 2021, 5 noyabr
2. *Mustafayev A.N.* Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat) / A.N.Mustafayev. Bakı: Bakı Universiteti, 2009, 420 s.
3. *Mustafayev C.M.* Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
4. *Vəliyev F.İ.* XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.
5. Ведомость о числе фабрик, заводов и мастерских Елисаветпольской губернии в 1908 году (по сведениям уездных начальников). Приложение № 10 // Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 год. Елисаветполь: Типография Ахмеда Гаджи-Гасанова, 1909, 160 с.
6. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Москва: Издательство Восточной литературы, 1958, 367 с.
7. Камеральное описание жителей города Нухи составленное в 1848 год. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 37, siyahı № 1, iş № 25
8. *Кобешавидзе Ф.* Город Нуха, черепичное и кирпичное производства // Сборник материалов для описаний местностей и племен Кавказа: [в 46

- томах]. Тифлис: Типография Канцелярии Главногоначальствующего Гражданской частью на Кавказе, 1891, вып XI, отдел I, с. 89-93
9. Краткий очерк некоторых городов Кавказского и Закавказского края // Кавказский календарь на 1850. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Кавказского, 1849, отдел III, с.33-96
  10. Кустарная промышленность за Кавказом. Тифлис: Кавказ, 1882, 23 ноября
  11. *Науменко Е.* Елизаветпольская губерния. Тифлис: Типография штаба Кавказского военного округа, 1903, 418 с.
  12. О промышленности в Шемахинской губернии: земледельческой, мануфактурной и торговой / Кавказ, 1850, 15 марта
  13. Памятная книга Елизаветпольской губернии за 1912 год. Тифлис: Типография канцелярии наместника его императорского величества на Кавказе, 1913, 385 с.
  14. *Пахомов Е.А.* Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа: [в 8 выпусках]. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1957, вып. VII, 128 с.
  15. Список заведений, состоящим в Нухинском уезде и производящим свои действия ручным способом, а не посредством машин, аппаратов, механизмов и т.п. снарядов и приспособлений. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 43, siyahı № 1, iş № 917
  16. Список существующих в гор. Нухе и уезда его фабричным и заводским помещениям, производящим свои действия по торговым документам 1886-1887 годы. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, fond № 43, siyahı № 1, iş № 917, vərəq – 71-71 arxa
  17. Шелководство на Кавказе в 1910 году. Кавказский календарь на 1912. Тифлис: Типография Канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, 1911, Статистический отдел, с. 270-275

Redaksiyaya daxil olub 23.08.2023

UOT 32

Ü.H.Mustafayev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
u.mustafayev@konullu.az

AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTANIN YENİ SİYASİ REALLIĞA UYĞUNLAŞMASI

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, Ermənistan, Cənubi Qafqaz, ərazilərin bərpası

Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsi postsovet məkanındakı ən ciddi və uzunmüddətli münaqişələrdən biri idi. Məqalənin məqsədi bu münaqişəni asimmetrik paradıqmada təqdim etməkdir. Münaqişə tərəflərinin hüquqi vəziyyətinin, habelə mövqələrinin məqsəd, strategiya və resurslarının təhlili əsasında münaqişənin xüsusiyyətləri müvafiq olaraq səciyyələndirilmiş və münaqişə şərh edilmişdir. Asimmetrik konflikt paradıqmasına istinad təkcə onun təbiətini deyil, həm də mövcud vəziyyətin səbəblərini və gələcək inkişafı ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi yeni şərh etməyə imkan verir.

Məqalədə aparılan araşdırma zamanı müəyyən edilir ki, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik problemləri ilk növbədə regionda bütün müstəqil respublikalar üçün ümumi təhlükəsizlik kompleksinin olmaması ilə bağlıdır.

Mühüm geosiyasi və geoiqtisadi mərkəzlərdən biri kimi Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi əhəmiyyəti artmaqda, o cümlədən müxtəlif aktorların maraqları toqquşmaqda davam edəcək ki, bu da son nəticədə regional inteqrasiya və əməkdaşlığa mane olacaq.

Həmçinin regionun lider ölkəsi olan Azərbaycanın erməni şovinizmi üzərində qələbəsindən sonra regional vəziyyətə obyektiv qiymət verilməsi və dövlətin qarşılıqlı əməkdaşlığın zəruriliyinə görə məsuliyyətinin dərk edilməsi öz müsbət təsirini göstərəcək.

Məqalədə ilk dəfə Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi ilə bağlı təhdidlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur və təhlil edilmişdir. Bu münaqişə üçün xarakterik olan keyfiyyətlərin təqdimatı və münaqişə tərəflərinin hüquqi statusunun, tərəflərə məxsus məqsəd, strategiya və resursların təhlili əsasında onun asimmetrik münaqişə kimi şərh verilmişdir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin ədalətli həlli zamanı ikili standartların tətbiqi dünyanın Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizliyinə biganəliyinin göstəricisi kimi səciyyələndirilir.

У.Х.Мустафаев

АДАПТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И АРМЕНИИ К НОВОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Ключевые слова: *Карабах, Азербайджан, Армения, Южный Кавказ, восстановление территорий*

Азербайджано-армянский конфликт был одним из самых серьезных и продолжительных конфликтов на постсоветском пространстве. Цель статьи – представить этот конфликт в асимметричной парадигме. На основе анализа правового статуса сторон конфликта, а также целей, стратегии и ресурсов их позиций соответствующим образом охарактеризованы характеристики конфликта и дана интерпретация конфликта. Обращение к парадигме асимметричного конфликта позволяет по-новому интерпретировать не только его природу, но и причины сложившейся ситуации и неопределенности относительно ее дальнейшего развития.

В ходе исследования, проведенного в статье, определено, что проблемы безопасности на Южном Кавказе связаны, прежде всего, с отсутствием общего комплекса безопасности для всех независимых республик региона.

Геополитическое значение региона Южного Кавказа как одного из важных геополитических и геоэкономических центров будет продолжать расти, а интересы различных игроков будут продолжать сталкиваться, что в конечном итоге будет препятствовать региональной интеграции и сотрудничеству.

Также после победы ведущей страны региона Азербайджана над армянским шовинизмом объективная оценка региональной ситуации и понимание ответственности государства за необходимость взаимного сотрудничества окажут положительный эффект.

В статье впервые выявлены и проанализированы характерные черты угроз, связанных с безопасностью Южного Кавказа. На основе изложения качеств, характерных для данного конфликта, и анализа правового положения сторон конфликта, целей, стратегии и ресурсов сторон он трактуется как асимметричный конфликт. Применение двойных стандартов при справедливом урегулировании армяно-азербайджанского конфликта характеризуется как показатель безразличия мира к безопасности региона Южного Кавказа.

U.H.Mustafayev

ADAPTATION OF AZERBAIJAN AND ARMENIA TO THE NEW POLITICAL REALITY

Keywords: *Karabakh, Azerbaijan, Armenia, South Caucasus, restoration of territories*

The Azerbaijan-Armenia conflict was one of the most serious and long-lasting conflicts in the post-Soviet space. The purpose of the article is to present this conflict in an asymmetric paradigm. Based on the analysis of the legal status of the parties to the

conflict, as well as the goals, strategies and resources of their positions, the characteristics of the conflict were characterized accordingly and the conflict was interpreted. Reference to the asymmetric conflict paradigm allows for a new interpretation not only of its nature, but also of the causes of the current situation and uncertainty about its future development.

During the research carried out in the article, it is determined that security problems in the South Caucasus are primarily related to the lack of a common security complex for all independent republics in the region.

As one of the important geopolitical and geoeconomic centers, the geopolitical importance of the South Caucasus region will continue to grow, and the interests of various actors will continue to collide, which will ultimately hinder regional integration and cooperation.

Also, after the victory of Azerbaijan, the leading country of the region, over Armenian chauvinism, an objective assessment of the regional situation and the understanding of the state's responsibility for the necessity of mutual cooperation will have a positive effect.

In the article, for the first time, the characteristic features of threats related to the security of the South Caucasus were identified and analyzed. Based on the presentation of the qualities characteristic of this conflict and the analysis of the legal status of the parties to the conflict, the goals, strategies and resources of the parties, it is interpreted as an asymmetric conflict. The application of double standards during the fair settlement of the Armenia-Azerbaijan conflict is characterized as an indicator of the world's indifference to the security of the South Caucasus region.

Demək olar ki, 30 ilə yaxın bir müddətdə davam edən və postsovet məkanındakı ən uzun münaqişələrdən biri hesab olunan Qarabağın erməni işğalına hərbi və siyasi vasitələrin kombinasiyası ilə son qoyuldu. Bunun nəticəsində regionda yeni geosiyasi reallıq yarandı və buna müvafiq olaraq da yerlərdəki vəziyyət əsaslı şəkildə dəyişdi.

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı qələbə ilə öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini bərpa edib. Müvafiq olaraq müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş bir çox qərar və qətnamələr, o cümlədən Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının dörd qətnaməsi də (822, 853, 874 və 884) bu qalibiyyətin məntiqi nəticəsində icra edilmiş hesab edilə bilər.

Digər tərəfdən Ermənistanın biabırçı məğlubiyyəti Ermənistan silahlı qüvvələrinin məğlubedilməzliyi mifini darmadağın etdi, ölkəni siyasi böhrana sürüklədi və nəticədə 2021-ci il iyunun 20-də keçiriləcək növbədənənar parlament seçkilərinə gətirib çıxardı. Bunun ardınca Paşinyanı hakimiyyətdə saxlayan seçkilərdə müxtəlif addımların atılması – bəziləri müsbət, digərləri mənfi – birlikdə atılan üçtərəfli bəyanatın (və ikinci belə sənəd) tam həyata keçirilməsi perspektivləri ilə bağlı ehtiyatlı nikbinliyin ola biləcəyini göstərir.

Azərbaycanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionunda və onun ətrafında Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həll olunduğu barədə ümumi anlayış mövcuddur. “Biz indi gələcəyə baxmalıyıq. 30 illik işğala, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı dağıntılara və onların məhv etdiklərinə baxmayaraq, Azərbaycan gələcəyə nəzər salmağa, vahid inteqrasiya edilmiş Cənubi Qafqaz regionunun bir hissəsi olaraq öz gələcəyini planlaşdırmağa hazırdır”. 20 may 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin “Cənubi Qafqaz: Regional inkişaf və əməkdaşlıq perspektivləri” adlı videoformatda müzakirələri zamanı bildirmişdir.

Azərbaycan hökuməti münaqişədən zərər çəkmiş bütün ərazilərinin yenidən qurulması və bərpa prosesi başlayıb. Əslən Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından olan azərbaycanlı məcburi köçkünlərin qarşısındakı illərdə təhlükəsiz və ləyaqətlə qayıtmaları prosesinin sürətləndirilməsi üçün bu iş son dərəcə vacibdir [5].

Ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində törətdikləri vandalizm aktlarının hədsiz miqyası ilə bağlı yerlərdəki faktlar ürək ağrıdır. 700 minə yaxın azərbaycanlı məcburi köçkünün faktiki olaraq nəinki bütün evləri dağıdılıb, həm də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ictimai binalar, məktəblər, xəstəxanalar, məscidlər, mədəniyyət və tarixi abidələr, qəbiristanlıqlar da yerlə yeksan edilib. Vaxtılı işğal altında olan ərazilərə dəymiş ümumi maddi ziyanın hesablanması beynəlxalq qurumların iştirakı ilə baş tutacaqdır. Bununla da Ermənistan gələcəkdə beynəlxalq məhkəmələr qarşısında təzminat ödəmək üçün məsuliyyətə cəlb olunacaqdır.

Bu gün münaqişədən zərər çəkmiş ərazilərin bərpa və yaşayış üçün yararlı olması üçün bütün səylər səfərbər edilib. 2021-ci il üçün infrastrukturun, xüsusilə də qaz, su, elektrik və rabitə, eləcə də mədəniyyət və tarixi abidələrin bərpasına 1,3 milyard dollar vəsait ayrılıb. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üçün bərpa və davamlı inkişafı” Dövlət Proqramının yekunlaşdırılması ilə bağlı işlər də yekunlaşmaq üzrədir.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına yenidən inteqrasiyası və təsərrüfat idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 iyul 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə digər 12 iqtisadi rayonla yanaşı, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları da yaradılmışdır. Qarabağ iqtisadi rayonu Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtəri əhatə edir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna yeni işğaldan azad edilmiş Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan daxildir [1].

İşğaldan azad edilən ərazilərin yaşıl enerji zonasına çevrilməsi də bugünkü nəzərdə tutulan vacib işlərdən biridir. Faktiki olaraq işğaldan azad edilmiş

ərazilərdə “ağıllı kəndlər” və “ağıllı şəhərlər”in tikintisinə başlanılıb. İlk “ağıllı kənd” pilot layihəsi Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi ərazisində ilkin olaraq 200 fərdi yaşayış evinin tikintisi nəzərdə tutulan üç kəndi əhatə edirdi. Bu layihə 2022-ci ilin əvvəlində yekunlaşmışdır. 2023-cü ilin sentyabr ayınadək Ağalı kəndinə 86 ailə, 420 nəfər Böyük Qayıdış planına uyğun olaraq köçürülmüşdür.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəniyyət və tarixi abidələrlə bağlı da davamlı işlər görülür. Hazırda belə ciddi quruculuq və bərpa işlərinin aparıldığı işğaldan azad edilmiş şəhərlərdən biri də Şuşadır. Dəniz səviyyəsindən 1300-1600 metr yüksəklikdə yerləşən bu şəhəri Qarabağ xanlığının ilk hökmdarı Pənah Əli xan 1752-ci ildə salıb. Onun tarixi görkəmini və əvvəlki şöhrətini bərpa etmək məqsədilə Prezident Əliyev 2021-ci il mayın 7-də Şuşanı Azərbaycanın Mədəniyyət Paytaxtı elan edib [7].

İndiyədək böyük Azərbaycan şairi və ictimai xadimi Molla Pənah Vaqifin Muzey Məqbərə Kompleksi, peşəkar vokal məktəbinin təkamülündə mühüm xidmətləri olmuş Xalq artisti Bülbülün ev-muzeyi öz qapılarını xalqımızın üzünə açmışdır. Şuşada Molla Pənah Vaqifin büstünün və görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin abidəsinin də açılışı olub. Eyni zamanda Üzeyir Hacıbəylinin ev-muzeyində yenidənqurma işləri davam etdirilir. Şuşa şəhəri işğaldan azad olunduqdan sonra 2021-ci ilin may ayında Cıdır düzündə uzun illərdən sonra yenidən “Xarıbülbul” musiqi festivalı təşkil edilmişdir. Həmçinin Şuşa şəhərindəki Yaradıcılıq Mərkəzinin hazırkı binası ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi siyahısındadır. Binada vaxtilə Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun Karvansarası yerləşib. Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2022-ci ildən aparılan bərpa işləri zamanı bina ilkin vəziyyətinə qaytarılıb.

Eyni zamanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yeni avtomobil yollarının, dəmir yollarının və hava limanlarının tikintisi üzrə işlərə artıq başlanılmışdır – bu işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şəhər və qəsəbələrin yenidən qurulmasının baş planlarının işlənilib hazırlanmasının əsas müddəsidir. Uzunluğu 101 km olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu hazırda tikilməkdə olan çoxsaylı arterial yollardan biridir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Şuşa şəhərinin işğaldan azad edilməsi zamanı keçdiyi yolun şərəfinə “Qələbə yolu” kimi tanınan bu yol 20-dən çox yaşayış məntəqəsini, o cümlədən Füzuli, Şuşa və digər şəhərləri sonuncularla birləşdirəcəkdir. Bundan əlavə, Azərbaycan Dəmir Yolları artıq üç müxtəlif istiqamətdə: Ağdam, Şuşa və Horadiz dəmir yolu xətlərinin layihələndirilməsi və tikintisi üzrə işlərə başlayıb. Artıq Ağdam şəhəri istiqamətində 20 km dəmir yolu xətti çəkilib; lakin layihələndirilən marşrutun ərazisində mina təmizləmə prosesinin başa çatdırılması zərurəti ilə əlaqədar işin həyata keçirilməsi çətinləşir [6].

Eyni zamanda Füzuli, Zəngilan və Laçında üç beynəlxalq hava limanının tikintisi nəzərdə tutulmuşdur. İkinci Qarabağ müharibəsinin başa çatmasının

birinci ildönümündə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı istifadəyə verildi. 5 sentyabr 2021-ci il tarixində yekun istismara verilməzdən əvvəl Azərbaycan Hava Yollarının ən böyük sərnişin təyyarəsi olan “Qarabağ” adlı Airbus A340-500 və Silk Way Airlines-ın ən böyük yük təyyarəsi olan Boeing 747-400 Bakıdan sınaq uçuşları həyata keçirdi. İlk dəfə olaraq bu yük təyyarəsi ilə Qarabağa yüklər hava yolu ilə çatdırılıb. 2021-ci ilin fevralında Azərbaycan Prezidenti bəyan etdi ki, Zəngilan rayonunda Logistika Mərkəzinin yaradılması planları nəzərə alınmaqla rayonda beynəlxalq hava limanı tikiləcəkdir. 2021-ci ilin aprelində gələcək hava limanının təməlqoyma mərasimi keçirildi. Zəngilan hava limanı 20 oktyabr 2022-ci il tarixində açılmışdır. 17 avqust 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev Laçın Beynəlxalq Hava Limanının təməlini də qoyub. Hava limanı Laçından 30 km, Kəlbəcərdən 60 km, Şuşadan 70 km məsafədə yerləşir. Prezidentin sözlərinə görə, Zəngilan, Laçın və Füzuli hava limanları yükləri, sərnişinləri, hərbi təyinatlıları qəbul edə biləcək və onların tikilib istifadəyə verilməsi regionu canlandıracaq [8].

Bunun əksinə olaraq, Ermənistanda müharibədən sonrakı mühit tamamilə fərqlidir. Bəzi dairələrdə ermənilərin bir çoxu İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra regionda yaranmış yeni geosiyasi reallıqdan dərinlən razı deyillər. Bu cür reaksiya həm təəssüf doğurur, həm də təəccübləndiricidir, çünki illər keçdikcə Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı işğal olunmuş Azərbaycan əraziləri erməni əhalisinə öz “tarixi torpaqlarının” geri qaytarılması kimi təqdim edilib və “tarixi torpaqların” bərpası istiqamətində atılmış addım kimi qiymətləndirilib. Əslində Ermənistanın ideoloqları keçmişə mifləşdirərək, böyük erməni etno-millətçiliyinin əsaslarını yaratmağa çalışırdılar. Lakin bu cür mifoloji manipulyasiyadan istifadə edən aparıcı səslər sonradan öz konstruksiyalarının qurbanına çevrilir və nəticədə reallıqla əlaqəni itirirlər. Burada müəllifi Cerard Libaridyən olan Avrasiya Araşdırmalar Mərkəzi (AVİM) tərəfindən nəşr olunan şərh qeyd etmək olar [10]. O, Ermənistanın ilk prezidenti Levon Ter-Petrosyanın müşaviri vəzifəsində çalışıb və ölkənin ən məşğul və düşüncəli ictimai ziyalılarında biridir. O, bu mətnə Ermənistanın məğlubiyyətinin əsas səbəblərinə toxunaraq, “bizim problemimizin sabit faktlara deyil, xəyallara söykənən siyasi mədəniyyətimiz olduğunu” vurğulayır. Həmin essədə o, Ermənistanın müasir Qarabağ siyasətini tənqid edir və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın sadələşməsinə və zəif rəhbərliyinə görə məsuliyyət daşdığını bildirir. O, iddia edir ki, erməni liderləri daha müdrik strategiya seçsəydilər və daha çox reallığa söykənən siyasət yürütsəydilər, o zaman ermənilərin fəlakətli məğlubiyyətinin qarşısını almaq olardı.

Belə ki, Ermənistanın İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi məğlubiyyətindən sonra ölkədə çoxları Paşinyanın istefaya getməsinə səslənib. Nəhayət, o, bunu etdi və 20 iyun 2021-ci il üçün növbədənkanar parlament seçkiləri təyin etdi. Çoxlarının təəccübünə səbəb olaraq, Paşinyanın Mülki

Müqaviləsi partiyası səslərin təxminən 54 faizini toplayaraq seçkidə birbaşa qalib gəldi. Onun əsas rəqibi Ermənistanın ikinci prezidenti Robert Köçəryan olub, onun Ermənistan alyansı cəmi 21 faiz dəstək alıb. Beləliklə, Mülki Müqavilə Ermənistan Alyansının tutduğu 29 yerə qarşı 71 yerlə ölkənin Milli Assambleyasında hakim çoxluğunu saxladı. Ölkənin Milli Təhlükəsizlik Xidmətinin keçmiş rəhbəri Artur Vanetsyanın rəhbərlik etdiyi “Məndə Şərəf Alyansı” adlanan üçüncü blok səslərin sadəcə 5 faizindən bir qədər çoxunu toplayıb. Bu nəticə ittifaqlar üçün 7 faizlik baryerdən aşağı olsa da, Ermənistan Konstitusiyası Milli Məclisdə ən azı üç partiya və ya blokun təmsil olunmasını tələb etdiyindən “Mənim Şərəfim” Alyansına 7 yer ayrılıb və ona Vətən Partiyası və Respublikaçılar Partiyasının üzvləri daxil edilib [3].

Beləliklə, seçkidə seçici fəallığının nisbətən aşağı olması (49 faizdən bir qədər çox) Köçəryan və Sarkisyanın başçılıq etdiyi “köhnə” elitanın qayıdışına etiraz səsi kimi bir amil oldu. Bu, İkinci Qarabağ müharibəsində ölkənin məğlubluğu zamanı hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, Paşinyana xeyir verdi. Belə görünür ki, erməni seçicilər müharibə itkisinə görə indiki liderlərdən daha çox günahı keçmiş liderlərin də tapıblar. Beləliklə, Paşinyan hələ də Ermənistanın baş naziri olaraq qalmaqdadır.

İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Azərbaycan Ermənistan silahlı qüvvələrinin yerləşdirdiyi minaların, partlamamış hərbi sursatların və digər təhlükələrin təmizlənməsi üzrə əməliyyatlara başlayıb. Bununla belə, Ermənistanın mina sahələrinin yerləşdiyi yerlər haqqında tam məlumat verməkdən imtina etməsi minalardan səmərəli təmizləmə və növbəti itkilərin qarşısının alınması üçün ciddi maneə yaradır.

2021-ci il sentyabrın əvvəlinə olan məlumata görə, işğaldan azad edilmiş Qarabağda 15510 hektardan çox sahədə 46486 mina və PHS zərərsizləşdirilib. Həmin dövrdə mina partlayışları nəticəsində 160 Azərbaycan vətəndaşı yaralanıb və ya həlak olub. Ölənlər arasında iki jurnalist və xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən mina partlaması nəticəsində faciəvi şəkildə həyatını itirən bir azərbaycanlı məmur da var [6].

2021-ci il iyunun 12-də müxtəlif dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Ermənistanı təzyiqlər edildikdən sonra Ermənistan tərəfi Azərbaycanın Ağdam rayonunun işğalı zamanı yerləşdirdiyi 97 min tank və piyada əleyhinə minanın xəritəsini təhvil verməyə razılaşıb. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi bu humanitar aksiyanın həyata keçirilməsində baş nazir İrakli Qaribaşvilinin rəhbərlik etdiyi Gürcüstan hökumətinə verdiyi dəstəyə görə minnətdarlığını bildirib. O, həmçinin ABŞ dövlət katibi Antoni Blinkenin, dövlət katibinin Avropa və Avrasiya məsələləri üzrə köməkçisi vəzifəsini icra edən Filip Rikerin, Avropa Şurasının prezidenti Çarlz Mişelin və ATƏT-ə İsveç sədrliyinin prosesə verdiyi müvafiq töhfələrə görə vasitəçilik rolunu etiraf edib.

2021-ci il iyulun 3-də Ermənistan Rusiyanın təşəbbüsü ilə Füzuli və Zəngilan rayonlarının işğalı zamanı yerləşdirdiyi 92 minə yaxın tank və piyada əleyhinə minaların xəritələrini Azərbaycan tərəfinə təqdim edib. Bu, Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin komandanı Rüstəm Muradovun vasitəçilik söyləri ilə həyata keçirilib. Bunun müqabilində Azərbaycan tərəfi Azərbaycan məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunan və həbs edilən, lakin humanitar jest kimi cəzaları yüngülləşdirilən 15 erməni əsilli şəxsi təhvil verib [7].

Təəssüf ki, bu xəritələrin dəqiqliyi qeyri-optimal olub: 14 avqust 2021-ci ildə Prezident Əliyev CNN Türk kanalına müsahibəsində Ermənistan tərəfindən verilən mina sahəsinin yeri məlumatının dəqiqliyinin cəmi 25 faiz olduğunu bildirib.

Demək olar ki, 30 illik qeyri-qanuni erməni işğalı səbəbindən Azərbaycan Ermənistanla beynəlxalq sərhədinə qismən nəzarət edə bilirdi. Üstəlik, bu illər ərzində iki dövlət arasında nə delimitasiya, nə də demarkasiya prosesi həyata keçirilib. İkinci Qarabağ müharibəsindən və 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatdan sonra Ermənistanla Azərbaycan arasındakı sərhədin əvvəlki – sovet coğrafiyasına qayıtdı [2].

Lakin müharibə başa çatdıqdan sonra Ermənistan-Azərbaycan beynəlxalq sərhədində vəziyyət bir neçə dəfə gərginləşib. Məsələn, 2021-ci il mayın 12-də İrəvan Bakını Ermənistanın şərq sərhədində Qaragöl gölü ərazisi ətrafında yüzlərlə qoşun yerləşdirməkdə ittiham etdi; Azərbaycan qoşunlarının sərhədi keçməsinə təkzib edərək bildirib ki, onun qüvvələri yalnız ölkənin suveren ərazisini müdafiə edir və Bakı beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri üzərində nəzarəti bərpa edir.

Sərhəddə yaranmış vəziyyəti şərh edən Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin sabiq sözcüsü Leyla Abdullayeva (17 oktyabr 2022-ci il tarixindən Azərbaycan Respublikasının Fransadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiridir) Azərbaycanın sadəcə olaraq ölkənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində sərhəd-mühafizə sistemini gücləndirməkdə davam etdiyini vurğulayıb və əlavə edib ki, bu proses Sovet dövründən qalma sərhəd xəttini müəyyən edən xəritələr əsasında həyata keçirilir. Bu müddət ərzində Ermənistan tərəfi müxtəlif təxribat xarakterli bəyanatlar və hərəkətlərlə bu sərhəd gərginliyini siyasiləşdirməyə, eləcə də yerlərdə vəziyyəti daha da gərginləşdirməyə çalışıb. Məsələn, Paşinyan bir neçə dəfə bu məsələ ilə bağlı məsləhətləşmələr aparmaq üçün KTMT-yə (bununla bağlı müqavilənin 2-ci maddəsini göstərib), eləcə də bir sıra digər dövlət başçılarına müraciət edib.

Maraqlıdır ki, KTMT-nin cavabı kifayət qədər təmkinli olub: Ermənistanın Azərbaycandan fərqli olaraq bu hərbi alyansın üzvü olmasına baxmayaraq, İrəvanın mövqeyinə heç bir dəstək gəlməyib. Digər tərəfdən, NATO üzvü olan Fransa kimi ölkələr Ermənistanın ərazi bütövlüyünə hörmət etməyə və Azərbaycanı qoşunlarını geri çəkməyə çağırıb [4].

Sərhədlə bağlı yaranmış problemlə əlaqədar olaraq Rusiya məsləhətçi və ya vasitəçi qismində iştirakını təklif etmiş və sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası üzrə birgə komissiyasının yaradılmasını təklif etmişdi. Lakin o vaxt Ermənistanın Təhlükəsizlik Şurasının katibi vəzifəsində çalışan Armen Qriqoryan bildirmişdir ki, Azərbaycan qoşunları onun Ermənistan ərazisi adlandırdığı ərazini tərk etməyə qədər demarkasiya işlərinə başlaya bilməz. Baş nazir Əli Əsədovun 28 may 2021-ci il tarixində Minskdə keçirilən MDB Hökumət Başçıları Şurasının iclasında aydın şəkildə bildirdiyi kimi, Ermənistanın əksinə olaraq, Azərbaycan Rusiyanın Azərbaycan Ermənistan sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası üzrə üçtərəfli komissiyanın yaradılması təklifini dəstəkləyib [9].

Bu və buna bənzər hadisələr onu göstərir ki, bəlkə də Ermənistanda müəyyən siyasi dairələr var ki, onlar gərginliyi artırmaq və Ermənistan-Azərbaycan sərhədinin müəyyənləşdirilməsi məsələsini beynəlxalq problem səviyyəsinə gətirib çıxarmaq üçün Azərbaycanla həmsərhəd ərazilərdə növbəti təxribatlar törətməkdə maraqlıdırlar.

Digər aktual məsələ isə üçtərəfli bəyanatın qüvvəyə minməsindən sonra Azərbaycanda saxlanılan ermənilərlə bağlı vəziyyətdir. Təəssüflər olsun ki, Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən faktların təhrif edilməsi səbəbindən bu məsələyə aydın və obyektiv şəkildə yanaşılmayıb. 10 noyabr 2021-ci il tarixli üçtərəfli bəyanatın 8-ci maddəsində açıq şəkildə göstərilir ki, “hərbi əsirlərin və digər məhbusların və ölənlərin cəsədlərinin dəyişdirilməsi həyata keçirilir”. O vaxtdan bəri Azərbaycan bu müqavilə üzrə üzərinə götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq, öz nəzarətində olan və əsir statusu almaq hüququna malik 70-dən çox erməni azad edərək və 1686 erməni əsgərinin meyitini taparaq Ermənistan tərəfinə təhvil verib. Bununla belə, Ermənistan Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycandan itkin düşmüş 3890 nəfərin (3171 hərbi və 719 mülki şəxs) harada olması barədə hələ də yekun məlumat verməyib.

Üstəlik, üçtərəfli bəyanat imzalanandan bəri müxtəlif erməni qrupları təxribat və terror fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məqsədilə qeyri-qanuni yollarla Azərbaycana keçməyə cəhd ediblər. 2020-ci il dekabrın 13-də Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Müdafiə Nazirliyinin birgə keçirdiyi antiterror əməliyyatı nəticəsində 62 Ermənistan vətəndaşından ibarət belə qruplardan biri saxlanılıb. Bu qrup tutulmazdan əvvəl Azərbaycanın Xocavənd rayonunda Azərbaycan hərbi qulluqçularına və mülki şəxslərə qarşı 4 hərbinin ölümü və bir mülki şəxsin ağır yaralanması ilə nəticələnən silsilə terror aktları törətməkdə şübhəli bilinirdi. Həmin 62 diversantdan 14-ü barəsində Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə ittiham irəli sürülüb və ölkə Baş prokurorunun müavininin təsdiq etdiyi ittiham aktı baxılması üçün məhkəməyə göndərilib. Bundan başqa bu qeyri-qanuni silahlı qruplaşmanın üzvü olmaqda şübhəli bilinən digər 13 nəfər barəsində də cinayət işi üzrə

istintaq tamamlanıb və Azərbaycan məhkəməsinə göndərilib. Bu arada Azərbaycan humanitar jest olaraq bu qrupun ilk on, daha sonra isə əlavə dörd üzvünü azad edərək Ermənistana qaytarıb [1].

Məqalənin sonunda ümumi öyrənilən məqamlar üzrə aşağıdakı yekun nəticələr verilir və tövsiyələr verilir.

- Azərbaycanın regional təhlükəsizlik məsələlərinə yanaşması birmənalıdır. Yəni Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almağa çalışır. O, kiminsə təsiri altında olan yerli dövlətə qarşı çıxır və bərabər münasibət qurmağa çalışır.

- Potensial münaqişə mərkəzlərinin mövcudluğu Qafqazda yüksək səviyyəli regional əməkdaşlığın reallaşmasına imkan vermir və imkan verməyəcək.

- Aparılan araşdırmalar göstərdi ki, Cənubi Qafqaz regiona inteqrasiya gec-tez konfiqurasiya dəyişikliklərini şərtləndirəcəkdir. Azərbaycan diplomatiyasının uğurlu fəaliyyəti nəticəsində strateji tərəfdaşlıq artıq yeni fazaya daxil olmuş və hadisələr bu çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fuad Shahbazov, “Shusha Declaration Cements Azerbaijani-Turkish Alliance,” Eurasia Daily Monitor 18, issue 100 (June 23, 2021), <https://jamestown.org/program/shusha-declaration-cements-azerbaijani-turkish-alliance>.
2. Gulshan Pashayeva, “Battle Over Perceptions: Upturned Reality,” The London Post, August 6, 2020, thelondonpost.net/battle-perceptions-upturned-reality.
3. “Ilham Aliyev Received OSCE Minsk Group Co-chairs from France and U.S.,” President.az, December 12, 2020, <https://en.president.az/articles/48908>.
4. Nasimi Aghayev, “Armenia: Cultural Genocide, Denial and Deception,” Medium, July 6, 2020, <https://medium.com/@nasimiaghayev/armenia-cultural-genocide-denial-and-deception-7a1051929ffe>.
5. “New Vision for South Caucasus: Post-Conflict Development and Cooperation” Azertag, April 13, 2021, https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_attended_New_Vision_for_South_Caucasus_Post_Conflict_Development_and_Cooperation_international_conference_held_at_ADA_University_VIDEO-1754049.
6. “Nizami Ganjavi International Center’s Web Discussion Themed ‘The South Caucasus: Regional Development and Perspective for Cooperation,’” Azertag, May 20, 2021, azertag.az/en/xeber/Nizami_Ganjavi_International_Centers_web_discussion_themed_The_South_Caucasus_Regional_Development_and_Prospective_for_Cooperation_was_held_with_participation_of_President_Ilham_Aliyev-1785575.

7. “Russian Peacekeepers in Nagorno-Karabakh Are the Guarantors of Peace and the Implementation of the Trilateral Agreements on A Cease-Fire and Hostilities,” Ministry of Defense of the Russian Federation, July 7, 2021, eng.mil.ru/en/russian_peacekeeping_forces/news/more.htm?id=12370422@egNews.
8. “Russian President, President of Azerbaijan, and Armenian Prime Minister Made Press Statements,” January 11, 2021, en.president.az/articles/50071.
9. Ted Osius, *Nothing Is Impossible: America’s Reconciliation with Vietnam* (New Brunswick: Rutgers University Press, 2021), 356; Richard Humphreys, *Reconciling Ireland: Fifty Years of British-Irish Agreements* (Dublin: Irish Academic Press, 2021), 475.
10. Gerard Libaridian, “Armenian Political Thinking and A Sober Wake-Up Call,” AVIM, Commentary no.11 (September 2021), https://avim.org.tr/en/Yorum/ARMENIAN_POLITICAL-THINKING-AND-A-SOBER-WAKE-UP-CALL-BY-GERARD-LIBARIDIAN
https://avim.org.tr/en/Yorum/ARMENIAN-POLITICAL-THINKING_AND-A-SOBER-WAKE-UP-CALL-BY-GERARD-LIBARIDIAN.

Redaksiyaya daxil olub 09.08.2023

УДК 94

Э.К.Мамедова (Сулейманова)

*Азербайджанский государственный педагогический университет
suleymanova.elmira1954@mail.ru*

АЛБАНСКИЙ МОНАСТЫРЬ ОРОМАЙР

Ключевые слова: *Оромайр, арменизация, Храм на каменном острове, хачкары*

Статья посвящена истории албанского монастыря Оромайр, расположенного на исторической территории Кавказской Албании, находящейся ныне в административно-территориальной системе Лорийской области Республики Армения, которая издревле являлась одним из знаменитых культовых центров исторической Албании. Существует несколько версий относительно названия монастыря, из которых первая связана с именем зороастрийского бога Hormuzda, на месте которого был возведен монастырь, а вторая – связана с халкидонистским вероисповеданием. По преданию, название монастыря Оромайр связано с устаревшим названием местным населением греков и византийцев «hogom». Согласно письменным сведениям установлено, что в раннее средневековье монастырь являлся духовным центром Албанской Апостольской церкви.

E.K.Məmmədova (Süleymanova)

ALBAN MONASTIRI OROMAYR

Açar sözlər: *Oromayr, erməniləşmə, Daş adada məbəd, xaçkarlar*

Məqalə Qafqaz Albaniyasının tarixi ərazisində, hazırda Ermənistan Respublikasının Lori rayonunun inzibati-ərazi sistemində yerləşən və tarixi mədəniyyətin məşhur kult mərkəzlərindən biri olmuş Oromayr alban monastirinin tarixinə həsr edilmişdir. Monastirin adı ilə bağlı bir neçə versiya var ki, onlardan birincisi monastirin yerində tikildiyi zərdüşti tanrısı Hörmüzdanın adı ilə, ikincisi isə Kalkedon dini ilə bağlıdır.

Rəvayətə görə, Oromayr monastirinin adı yunanların və bizanslıların yerli əhalisinin köhnəlmiş “horom” adı ilə bağlıdır. Yazılı məlumatlara görə, erkən orta əsrlərdə monastirin Alban Apostol kilsəsinin mənəvi mərkəzi olduğu müəyyən edilmişdir.

E.K.Mammadova (Suleymanova)

ALBANIAN MONASTERY OROMAYR

Keywords: *Oromayr, armenization, Temple on a stone island, khachkars*

The article is devoted to the history of the Albanian monastery of Oromayr, located on the historical territory of Caucasian Albania, now located in the administrative-territorial system of the Lori region of the Republic of Armenia, which since ancient times was one of the famous cult centers of historical Albania. There are several versions regarding the name of the monastery, of which the first is associated with the name of the Zoroastrian god Hormuzda, on the site of which the monastery was built, and the second is associated with the Chalcedonian religion. According to legend, the name of the monastery Oromayr is associated with the obsolete name of the local population of the Greeks and Byzantines "horom". According to written information, it has been established that in the early Middle Ages the monastery was the spiritual center of the Albanian Apostolic Church.

На основе исторических фактов показано, что на протяжении XIX-XX веков шел процесс арменизации и культурного террора историко-архитектурного наследия Азербайджана на территории Республики Армения, в ходе которого арменизации и культурному террору подвергся и албанский монастырь Оромайр.

В исследованиях отечественной историографии проблема конфессиональной идентификации архитектурных памятников Кавказской Албании выступает серьезным пробелом. Склонность армян к мифотворчеству во многом определяют непреходящую значимость этого вопроса (7, с.4). Армянская наука и ученые на протяжении десятилетий выдвигают свою версию создания памятников, основанную на искажении исторических фактов и источников, всячески пытаются доказать и выдать уникальную архитектуру Кавказской Албании за работу армянских зодчих. Тем самым проводится процесс арменизации историко-архитектурного наследия Азербайджана. Однако в итоге вся история армян, включая их название, происхождение и занимаемое пространство, пропитана ложью (7, с.5).

Проблема усугублялась и тем, что христианскому зодчеству Кавказской Албании до последнего времени не было уделено должного внимания со стороны азербайджанских исследователей, что создало возможность незаконно причислять расположенные на территории исторического Азербайджана памятники Албанского народа к чуждым культурам, по той причине, что мусульманское население, считая их

чуждыми в религиозном плане, тем самым делало их бесхозными, доступными для других этносов, как это произошло с множеством христианских памятников, расположенных на территории нынешней Армении, которые именуются фальсификаторами «величайшими памятниками армянского зодчества». В цепной плеяде христианских албанских памятников на территории нынешней Армении особенно выделяется Лорийская область. Вообще Лорийская область славится многими духовными центрами – монастырями. Среди них монастыри: Узунлар VI-VII веков, Кобайр XII-XIII веков, Санаин X-XIII веков, Хневанк VII века, Ахпат, X-XIII веков, Бардзракаш X-XIII вв. Среди построенных христианских памятников Албанской апостольской церкви значимое место занимает монастырь Оромайр.

Монастырь Оромайр или как его еще называют «Храм на каменном острове» является одним из знаменитых культовых центров средневековой Албании. Находится к юго-востоку от села меж крутых скал на берегу реки Дебед и на плато. Архитектурные исследования монастыря показывают, что монастырь построен на месте более древнего святилища, относящегося к языческому периоду. Согласно письменным сведениям в раннее средневековье монастырь являлся духовным центром. Сегодня здесь можно увидеть две однефные церкви, притвор и руины различных строений. Из села к монастырю ведет пешеходная тропа. Вторая дорога к монастырскому комплексу идет из ущелья реки Дебед.

Существует несколько версий относительно названия монастыря. Первая версия связана с именем зороастрийского бога Hormuzda, на месте которого был возведен монастырь. Вторая версия связана с халкидонистским вероисповеданием. По преданию, название монастыря Оромайр связано с устарелым названием местных населений греков и византийцев «horom».

Здесь в одной из пещер монастыря жил отшельником авторитетный греческий князь, проповедующий халкидонитское вероисповедание.

Монастырский комплекс состоит из двух групп памятников – одна расположена под высокой скалой на левом склоне Дебедского ущелья, другая – на плоскогорье у края обрыва (11). Главную церковь первой группы – однефную сводчатую церковь, согласно записям, именуемая св. Нишана. Ее построили албанские князья халкидониты Закарэ и Иванэ Закаряны в 1187 г. из чистотесанных крупных базальтовых камней. (10). Абсида подковообразна, пристенные арки, опирающиеся на ее угловые части и кронштейны западной стены, поддерживают свод и добавленную уже в 1290 г. к кровле колокольню, отчего церковь больше известна как церковь-колокольня.

Западная стена непосредственно примыкает к скале, в нижней части которой выстроены хачкары с ажурной орнаментировкой. В средней части стены проделан проем, посредством которого церковь сообщалась с вырубленной в скале полукруглой в плане пещерой. Единственный, северный, вход имеет наличник со стрельчатым завершением, по обеим сторонам которого изображены во весь рост ангелы, несущие кресты. На перемычке – скульптурный портрет Христа, обрамленный снизу лавровыми листьями. На фасаде над входом можно обнаружить интересный горельеф – Богородица с младенцем. Южнее церкви расположена еще одна однотипная церквушка 1201 года постройки, а к ней притулилась часовенка. Такое ощущение, что это старые, но еще достаточно сильные отшельники так, опершись друг о друга, переходят из столетия в столетие (10).

В северной части комплекса находится притвор с полукруглой изнутри и прямоугольной снаружи абсидой, деревянное перекрытие которого не сохранилось. На разных уровнях примыкающей с запада

отвесной скалы есть пещеры, укрепленные стенами, а также часовня из чистотесанного базальта.

Вторая группа памятников состоит из притвора и симметрично примыкающих к нему с двух сторон сводчатых однефных церквей. Древнейшей из них является южная церковь, построенная в 1206 г. На перемычке восточного окна упомянуто имя мастера-архитектора Григора. Притвор из белого туфа представляет собой квадратное в плане строение, перекрытое сводом, опирающимся на взаимно перекрещивающиеся в диагональном направлении арки. Построен одновременно с северной церковью в середине XIII в. Вокруг расположено средневековое кладбище. Неподдалеку заметны следы древнего поселения. (11)

После ликвидации Албанского католикосата в 1836 году на протяжении XIX-XX веков шел процесс арменизации и культурного террора историко-архитектурного наследия Азербайджана на территории Республики Армения. В ходе этого процесса формировался широкий общественный альянс ученых, деятелей культуры, организаций, чтобы сконцентрировать внимание зарубежных СМИ и мировой общественности на якобы армянском происхождении памятников албанского христианского зодчества. Но армянские исторические «исследования», которые проводятся и сейчас, вступают в конфликт с научным подходом к истории.

Особо следует выделить в этом процессе роль армянской церкви, так как у армян на протяжении многих веков не было государства, и в качестве политической организации церковь возглавляла армянский народ (6). Следует отметить два пути, которыми армянская церковь приобщалась к албанскому христианскому наследию. Это прежде всего разрушение культовых сооружений Кавказской Албании и преобразование некоторых албанских церквей в действующие армянские. В этом процессе Эчмиадзин в результате упразднения албанского католикосата перенял его культуру, храмы, книги и т.д. Албанское христианское наследие подверглось преднамеренному уничтожению и арменизации. Так было положено начало присвоению богатого историко-культурного наследия Азербайджана. Однако их притязания на богатое архитектурно-культурное наследие Кавказской Албании лишены научного обоснования. Ни одна из разработанных в Албании композиций не находит себе близких параллелей в Армении. Это была настолько уникальная архитектурная школа, что не только в V-VI веках, но и в дальнейшем это были совершенно разные архитектуры (9) В этом соотношении архитектуре Кавказской Албании принадлежит свое определенное место.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ахундов Д.А.* Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 223 с.
2. *Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В.* Искусство Азербайджана IX-XVII вв. М.: Искусство, 1976, 272 с.
3. *Геюшев Р.Б.* Христианство в Кавказской Албании. Баку: Элм, 1984, 192 с.
4. *Тревер К.В.* Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н. э. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1959, 389 с.
5. *Мамедова Н.* Культурный террор. Армяне продолжают приватизировать культовые сооружения Кавказской Албании в Карабахе / Газ. «Каспий», Баку, 2018, 5 июля, с.11-12
6. *Мамедова Г.Г.* Культовое зодчество Кавказской Албании. Баку: Элм, 1997, 248 с.
7. *Мамедова Э.К.* Очерки истории Кавказской Албании. Баку, 2023, 418 с.
8. *Шахьян Г.* Лори. Каменные страницы истории. Ереван: «Айастан», 1986, 167 с.
9. Гаджиева С. Неповторимость культовой архитектуры Кавказской Албании // udi.az <https://udi.az> > articl
10. Одзунский монастырь, Лори// advantour.com <https://www.advantour.com> >
11. Монастырь Оромайр//overlandarmenia.com <https://overlandarmenia.com> > monastyr-oromaур

Redaksiyaya daxil olub 25.06.2023

UOT 94

R.Q.Mehdixanov
DİN-in Daxili Qoşunlarının Akademiyası
mehdixanov@bk.ru

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN QƏDİM TARİXİ MÜASİR İRAN TARİXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: *alanlar, konsepsiya, Məşrutə, Azıx, Arran, Muğan, təkzib*

Məqalədə xalqımızın həyatında ta qədimdən baş verən ictimai-siyasi-tarixi hadisələrin təhlil edilməsi və araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı Cənubi Qafqazda və oradan Urmiyaya qədər olan ərazidə yaşayan ən qədim xalq hesab edilir. Xalqımızın yaşadığı ərazilər tarixin müxtəlif dövrlərində sasanilər, ərəblər və monqol-tatarların işğalçı yürüşləri ilə əlaqədar olaraq parçalanmış və yaxud da əhali öz yaşayış yerlərini tərk etmişlər. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibində Rusiya və Avropa mədəniyyətinə inteqrasiya olmuşdur. Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız isə feodal dövləti olan işğalçı İranın dövlət idarəçiliyinə uyğunlaşdırılmışdır. Bu dövrdən başlayaraq Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycanlılar tamamilə insan hüquqlarından məhrum edilmişdir. Hətta xalqımızın keçmişi, soy-kökündən yadırgamaq üçün onların öz dillərində danışması qadağa edilmişdir. Müasir dövrdə xalqımızın tarixinə həsr edilmiş tarixi əsərlərin yazılması, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində 1796-1991-ci illərdə yaradılmış süni problemlərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Şimali Azərbaycanda xalqımız öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tariximizin bir çox problemlərini, o cümlədən mürəkkəb, həlli çətinliklə həyata keçirilən hadisələrlə dolu olan XX əsr siyasi tariximizi yenidən araşdırmaq və öyrənmək üçün geniş imkanlar açıldı.

P.Г.Мехдиханов

ДРЕВНЯЯ ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТУРОК В СОВРЕМЕННОЙ ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ключевые слова: *аланы, концепция, Машрута, Азых, Арраны, Муганы, отказ*

Статья посвящена анализу и изучению древних общественно-политических событий в жизни нашего народа. Как известно, азербайджанский народ – самый древний народ на Южном Кавказе и оттуда до Урмии. Территории, населенные нашим народом, были разделены или население покинуло места своего проживания из-за нашествий Сасанидов, арабов и монголо-татар в разные периоды истории. Северный Азербайджан был интегрирован в русскую и европейскую культуру как часть России. Наши соотечественники, проживающие в Южном Азербайджане, были

адаптированы к государственному управлению вторгшегося Ирана, который является феодальным государством. С того времени азербайджанцы, проживающие в Южном Азербайджане, были полностью лишены прав человека и жизни. Им даже было запрещено говорить на своих языках, чтобы помнить прошлое и наших предков. Написание исторических работ, посвященных истории нашего народа в современную эпоху, имеет большое значение при изучении искусственных проблем, созданных в 1796-1991 годах в разные периоды истории Азербайджана. После обретения независимости нашим народом в Северном Азербайджане было много возможностей для повторного изучения и изучения многих проблем нашей истории, включая нашу политическую историю 20-го века, которая наполнена сложными событиями.

R.G.Mehdikhanov

THE ANCIENT HISTORY OF THE AZERBAIJANI TURKS IS IN MODERN IRANIAN HISTORIOGRAPHY

Keywords: *areas, conception, Mashruta, Azikh, Arran, Mughan, refutation*

The article is devoted to the analysis and study of ancient social and political events in the life of our people. As we know, the people of Azerbaijan are the oldest people living in the South Caucasus and from there to Urmia. The territories inhabited by our people have been dismantled at different times in connection with the invasion of the Sassanids, Arabs and Mongol Tatars, or the inhabitants have abandoned their homes. North Azerbaijan has been integrated into Russian and European culture as part of Russia. And your compatriots living in South Azerbaijan are adapted to the feudal state of the occupied Iran. Since that time, Azerbaijanis living in South Azerbaijan have been completely deprived of human and life rights. They were even forbidden to speak in their own languages to remember the past and our ancestors. Writing historical works dedicated to the history of our people in modern times is of great importance in the study of artificial problems created in 1796-1991 in various periods of Azerbaijani history. After the independence of our people in Northern Azerbaijan, there were many opportunities to re-explore and study many of our history's problems, including our 20th century political history, which is filled with complex events.

Müasir İran tarixçiləri Azərbaycanın qədim coğrafi ərazisi haqqında bir-birinə zidd məlumatlar və vermişlər. Belə ki, onlar Yunan və Roma mənbələrinə əsaslanaraq Azərbaycan ərazisi dedikdə, Atropatenanın ərazisini nəzərdə tuturdular. Qədim Azərbaycan ərazisi əhalisi haqqında daha çox Məhəmməd Həsən xan "Etimadi-üs-Səltənə"də məlumat vermişdir. O, Əbu On-İshaq-ibn-e-Əliyə əsaslanaraq Azərbaycanın sərhədlərini belə müəyyən etmişdir. Azərbaycan şərqdən Bərdə, qərbdən Zəncandır, şimal sərhədləri Tarum dağı və Deyləm ölkəsilə birləşir. Məhəmməd Həsən xan

Azərbaycanın coğrafi ərazisini göstərməklə səhvə yol verməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın əzəmətli və geniş bir ölkə olduğunu etiraf edir. Məhəmməd Həsən xan bütün yazılarında Azərbaycan coğrafiyasını düzgün göstərməmişdir. Əgər biz Həsən xanın dediyi kimi, Azərbaycanı Atropatena kimi nəzərdə tutsaq, onda Bərdə onun şərqində deyil, şimalında yerləşdiyini görürük. Eynilə də Zəncan Azərbaycanın qərb hissəsində deyil, şərqində yerləşdiyini görürük (12, s.59-77).

Məhəmməd Həsən xan eyni zamanda Şardenə istinad edərək yazmışdır. Azərbaycanın iki böyük dağı vardır: Savalan və Səhənd. Savalan müqlərin vətəni olmuşdur. Atəşpərəstlikdə Savalan müqəddəs yer mənasında işlədirlər (17, s.18).

Daha sonra Məhəmməd Həsən xan Yaqut Həməvinin “Möcəm-ül-büldan” əsərinə istinad edərək qeyd edir ki, “Makedoniyalı İsgəndərin dövründə Mazandaran dənizi Herkaniya” adı ilə məlum olmuşdur. Hələ İsgəndərin yürüşünə qədər bir çox Yunan tacirləri Qara dəniz vasitəsilə Mazandaran dənizi sahillərinə qədər gəlib çatmışlar. Daha doğrusu, Poti tərəfdən (o dövr Fazis adlanıb) keçib Gürcüstan və Qərbi Azərbaycana – Şirvana gəlib ticarət etmişlər. Azərbaycana gələn tacirlər Arazla Kür çayı arasındakı ərazidə Turan tayfalarının yaşadıklarını görüblər. Qədim dövrdə Farslar (İran) və Yunanlar Turan tayfalarına sak, skif və sakasen deyirdilər. Bu ərazidə onların adı ilə Sakasena adlanırdı. Bu tayfaların Azərbaycan ərazisində ta qədimdən yaşamalarını digər mənbələr də təsdiq edir (8, s.63).

Digər bir İran tarixçisi Pirpirar N. Azərbaycanın siyasi coğrafiyasından bəhs edərək yazır ki, Urmiya gölü və Göyçə gölü İran, Fars mənbələrində və Avestada Pəhləvi dilində və Ərəb mənbələrində Urmiya və Göyçə gölü adlandırıldığını qeyd edir (9, s.14).

İran tarixçisi S.Həfsiyəyə görə, qədim dövrdə Şimali Azərbaycanda ari irqinə məxsus tayfalar yaşamışlar. Əhmənilər bu tayfaları Alan və alanilər adlandırırdılar. İran dilində bu söz Arvani kimi yazılmışdır. Digər bir İran tarixçisi Ələkbər Dehxudanin yazılarında Azərbaycanın qədim dövrünə aid məlumatlara rast gəlirik. O, qeyd edir ki, Qədim Azərbaycan Arran, cənub qərbdən Assur, qərbdən Atropatena və şərqdən Midiya və Gilan ilə həmsərhəd olmuşdur (9, s.223).

Azərbaycan xalqının və adının mənşəyi məsələlərinin təhrif olunmasına dair xüsusi məqalələrin olmasını nəzərə alaraq, biz yalnız orta əsrlər və xüsusilə də yeni dövrə məxsus fars, Azərbaycan və rus dillərindəki tarixi ədəbiyyat və mənbələrdə Azərbaycan adının bir sıra faktları göstərilməklə kifayətlənirik.

1929-cu ildə İ.A.Paxomov yazdığı “Dərbəndin Pəhləvi yazıları” adlı məqaləsində bəhs edilən Dərbəndin divarlarında b.e.553-cü ilində həkk edilmiş yazıdan məlum olur ki, o zaman Azərbaycanın şimal sərhədləri

Dərbəndə qədər çatırdı. Daha dəqiq desək, inzibati vahid kimi Azərbaycanın cənub sərhədlərindən tutmuş Dərbəndə qədər olan ərazi Azərbaycan adlanırdı (16, s.8).

XVI əsr tarixçisi İsgəndər Münşi Səfəvilər ölkəsini Azərbaycan ölkəsi adlandırmışdır (9, s.246).

XVII əsr səyyahı Övliya Çələbi Qarabağı “Kiçik Azərbaycan” adlandırılmışdır (20, s.14)

İran mövqeyindən çıxış edən İran tarixçiləri bir sıra sənədlər dərc olunmuşdur. Bu sənədlərdən biri də Səfəvilər dövrünə aid olan və 1703-cü ildə Əli Muradxan tərəfindən verilmiş fərmandır. Bu sənəddə Azərbaycanda Avropa xristianlarının yaşadığı yerlər göstərilir. Xristianların yaşadığı Azərbaycan vilayətləri sırasında Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Gəncə, Naxçıvanın” adı çəkilir. Həmin fərman 1764-ü ildə aprelə Kərim xan Zənd tərəfindən eynilə təkrar edilmişdir.

1793-cü ildə Kurskda çap olunmuş “Onisanie oblastey Azerbaycanskix v Persii i ix političeskoqo sostoyanie” əsərdə (Polkovnik Burnaşev) nominal surətdə İran dövlətinə tabe edilən Azərbaycan vilayətlərinin bir-bir qısaca təviri edilir və onların mərkəzi şəhərləri olan Bakı, Quba, Nuxa, Şirvan, Gəncə, Şuşa, Naxçıvan, Təbriz, Marağa, Urmiya, Xoy, Ərdəbil, Meşkin və s. haqqında qısa məlumat verilir. Şimal, həm də cənub hissələrinin daxil olduğu vahid bir ölkə kimi başa düşülmüşdür (22, s.329-431).

XX əsrdə yazılmış tarixi yazılarda Azərbaycan cəmiyyətində cərəyan edən etnik-millət, sosial-mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlər öz əksini tapmışdır. Lakin bu dövrdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələlərinə münasibətdə müşahidə olunan yeni meyillər də üzə çıxırdı. Belə meyillər daha çox İran tarixşünaslığında özünü göstərirdi. İran tarixçilərinin Azərbaycan tarixi ilə bağlı qeyri-obyektiv fikirlərini alt-üst edən bir çox mənbələrdən, o cümlədən farsdillə mənbələrdən və rus dilində olan mənbələrdən istifadə etmələri ilə Azərbaycan ərazisində türk xalqlarının soyu-kökü, həyat tərzini təhrif olunmuş formada dünya ictimaiyyətinə çatdırmışlar. Əslində İran tarixşünaslığında Azərbaycan xalqının tarixi məsələlərinin araşdırılması XX əsrin 20-ci illərindən hesab olunur. Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətini ələ keçirən Pəhləvilər sülaləsinin yaratdığı rejimin təsiri altında İran tarixşünaslığında anti-Azərbaycan və anti-Azərbaycan istiqamətli meyilləri güclənməyə başlayır və bu günə qədər götürülmüş format milli konsepsiya davam etməkdədir (11, s.211). Qeyd etmək lazımdır ki, bu konsepsiyanın əsası XIX əsrin sonlarından başlayaraq özünü göstərməyə başlamışdır. Fars mənbələrinin verdiyi məlumatların əksinə olaraq, V.Mustafayevin təsdiq etdiyi kimi, soy-kökü Azərbaycandan olan Qacarlar sülaləsinin ziyalıları bütün ölkə əhalisinin mədəni həyatında çox

mühüm rol oynamışlar. Qacarların mədəni təsir dairəsi bütün İran ərazisində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Eyni zamanda siyasi hakimiyyət idarəçiliyi Türk-Qacar sülaləsinin və hərbi qüvvələrinin Azərbaycanlıların əlində cəmləşməsi Azərbaycan-fars milli münasibətlərinin anti-Azərbaycan məsələlərini müəyyən edirdi. Fars tarixçiləri unudurlar ki, Azərbaycanlılar təkcə Azərbaycanın deyil, həm də İran ictimai həyatının bütün sahələrində geniş iştirak etmiş və onlarda ümumdövlət, sosial-iqtisadi şüurunun inkişafına şərait yaratmışdır. İran tarixşünaslığında XX əsrin başlanğıcında Rusiyada baş vermiş Rus-Burjua inqilabı və həmin illərdə Şimali Azərbaycanda baş vermiş siyasi dəyişikliyə cəhd, erməni-müsəlman münaqişəsi və bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan türklərinin həyatında baş verən milli və siyasi oyanış heç şübhəsiz ki, İranda əks-səda doğurmuşdur. Biz bu milli və siyasi oyanışı İranda geniş vüsət almış Məşrutə hərəkatında görürük. İranda baş verən bu hadisəni rus çarizmi dövrünün tarixi tədqiqatçıları Azərbaycanlıların milli təşəkkülünün başlanğıcı hesab edirlər. Biz Məşrutə hərəkatının Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin ümumiran miqyasında ölkənin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mütərəqqi hadisə olduğunu görürük. Həm də Cənubi Azərbaycanda milli şüurun inkişafına Şimali Azərbaycanda gedən milli-mədəni proseslər də öz təsirini az göstərmişdi (12, s.77-78).

İran tarixçiləri Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərini də saxtalaşdırmaqla onun bütün, o cümlədən İranın tarixində oynadığı rolu sübut etməyə cəhd edirlər. İran tarixçiləri Azərbaycanın qədimliyi və onun qədim sakinlərinin məskənlərindən və bəşər sivilizasiyasının ilk beşiklərindən biri olduğunu unudurlar. Azərbaycan ərazisinin maddi-mədəniyyət abidələri, o cümlədən Azıx mağarasında tapılmış ilk insan tapıntıları ilə zəngin olduğunu bir daha təsdiq edir. Azərbaycan xalqının, onun dilinin (türk mənşəli olması) eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olmalarını İran tarixçiləri unutmamalıdırlar. Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələri beş minillik tarixə malikdir. Aparılan arxeoloji abidələr və qədim yazılı mənbələr Azərbaycanın Mesopotomiya və Kiçik Asiyanın qədim dövlətləri (Şumer, Akkad, Aşşur, Het və Urartu) ilə sıx əlaqələrindən xəbər verir [6, s.31].

Azərbaycan ərazisində minilliklərdən bəri yaşayan xalqların türk soylu və türk mənşəli olduğu tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Tarixin inkişaf mərhələlərində Azərbaycan ərazisində yaşayan türkdilli Azərbaycan ərazisində xalqımız, xalqların köçü və yerdəyişmə nəticəsində Orta Asiya və Qara dəniz sahillərində yaşayan türk soylu xalqlar Azərbaycan ərazisinə keçərək burada yaşayan qədim xalqımızla qaynayıb qarışmışdılar. Bəşəri tarixin sonrakı dövrlərində də Azərbaycan ərazisində qüdrətli dövlətlər

mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin yaradıcıları o ərazidə mövcud olmuş tayfa başçıları idilər. Müxtəlif dillərdə olan mənbələrdə Azərbaycan dövlətlərinin yaranma tarixi haqqında kifayət qədər məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu qədər faktların olmasına baxmayaraq, İran tarixçilərinin böyük bir təbəqəsi Azərbaycan ərazisində meydana gəlmiş dövlətlərin Azərbaycan tarixi ilə heç bir siyasi əlaqəsinin olmasını qəbul edə bilmirlər. Belə tarixçilərdən Əli Dehqani, Məhəmməd Cavad Məşkuri, Cəmaləddin Fəqih, Əhməd Kavyanpurini göstərmək olar və bu tarixçilər Cənub Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlər qurumlarını ya unudurlar və yaxud da etiraf etmək istəmirlər [11, s.211].

Məsələn, C.Fəqih özünün “Aturparakan və mehzəte” ədəbi əsərində Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Azərbaycan xalqının etnogenezi, mədəniyyət və ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bir sıra qərəzli fikirlər söyləmişdir. C.Fəqih eyni zamanda Azərbaycanlıların mənşəyi ilə bağlı bir çox orta əsr müəlliflərinin söylədikləri obyektiv fikirləri ilə razılaşmayaraq, Azərbaycan adının “İran hökmdarı olmuş Atropatın” adı ilə bağlayır [6, s.28-31].

İran tarixşünaslığı Azərbaycan dövlətçilik tarixinin mühüm səhifəsini təşkil edən Səfəvi dövlətini Azərbaycan xalqından ayırmaq üçün xüsusi fəallıq göstərir.

Müasir dövrdə də İran tarixşünaslığına əsaslanan bəzi qərb, Rusiya tarixçiləri Səfəvi dövlətini İranın milli dövləti kimi qələmə verirlər. İran tarixçilərinin verdiyi sərəsəm məlumata görə, Nizaməddin Şeybani, Məhəmməd Cavad Məskur, Əbülhüseyn Nəvai və başqalarına görə, VII əsrdə Sasani imperiyasının süqutundan sonra farslar öz milli dövlətini itirmiş və yalnız Səfəvilər imperiyasının yaranması ilə onlar yenidən milli dövlətçiliyini bərpa etmişlər. Aşağıda adları qeyd etdiyimiz tarixçilərin fikrinə görə, Səfəvilərin hakimiyyətdə olan nümayəndələri mənşəcə İran sülaləsi olaraq İrani yenidən birləşdirmişlər. Məlum olduğu kimi, Ərəb xilafətinin süqutundan sonra İran coğrafiyası yaranmış və bu dövləti idarə edənlərin əksəriyyəti türk mənşəli olmuşdur. Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrinin hamısı türk mənşəli olması Fars tarixçilərini narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də Səfəvilərin dövlətçiliyini Fars tarixçiləri İran dövlətçiliyinə qayıdış kimi qəbul etdirməyə çalışırlar [7, s.111-115]. Səfəvi dövləti ilə bağlı İran tarixçilərinin daha çox saxtalaşdırdıqları tarixi hadisələrdən biri Səfəvilərin etnik kökü, şübhəli mənbələrin Səfəvi dövlətinin yaradılmasında rolu ilə bağlıdır. Farsların göstərdikləri canfəşanlıq Səfəvilər sülaləsini hər necə olur-olsun, farslaşdırmaq və iranlaşdırmaqdır. Əgər biz rus şərqşünaslarının araşdırmalarına müraciət etsək, farsların irəli sürdükləri ideyaların əksini görürük. Məsələn, rus şərqşünası V.Bartold qeyd edir ki, Səfəvilərin mənşəyi ilə bağlı əminliklə deyə bilərik ki, bu sülalənin banisi Səfiəddin və onun davamçıları olan Ərdəbil şeyxləri İranlı deyil, türk

mənşəlidir [1]. Sovet dövrünün tarixçisi İ.Petruşevski də bu fikri təsdiq etmişdir. Mənbələrin verdikləri məlumatlara əks olaraq Ə.Kəsrəvi, N.Şeybani və digərləri Səfəvilər sülaləsinin türk deyil, kürd soy-köklü olması haqqında saxta fərziyyəni müdafiə edirlər. M.C.Məşkur hətta bütün fars tarixçilərini qabaqlayaraq Şah İsmayılın türk olmadığını, məlum olmayan səbəblərdən İsmayılın türkcə danışdığını və şeirlər yazdığını söyləyir. M.C.Kəşkur bütün Azəri türklərini tatar hesab edir. Demək, M.C.Məşkurun fikrincə, İsmayıl təmiz İranlıların, türkman və tatar irqləri ilə qarışığı olduğunu iddia edir [14, s.177-179].

Səfəvi dövləti və onun şahlarının tarixi tədqiqatçısı Oktay Əfəndiyev mənbələrə əsaslanaraq Səfəvilərin şəcərəsi haqqında məlumatları özündə əks etdirən yeganə mənbə olan Təvəkkül ibn-İsmayıl ibn-Bəzzazın “Səffa-ət-Səfa” əsərinə əsaslanaraq Səfəvilərin və ümumiyyətlə, Ərdəbil əhalisinin türk olduğunu sübut edir və qeyd edir ki, Səfəvilər sülaləsinin kürd və ya İran mənşəli olması haqqında məlumatlar etibarlı mənbə məlumatlarına əsaslanmır və nəticə etibarlı ilə deyə bilərik ki, Şeyx Səfiəddinin türk etnosuna mənsub olması heç bir şübhə doğurmur. Eyni zamanda İsmayılın türk mənşəli xalqın imperiya yaratmasını farslar unutmamalıdır. İran tarixçiləri bilməlidirlər ki, Şah İsmayıl vahid Azərbaycan qurmaq uğrunda mübarizə aparmışdır. Bundan başqa Fars tarixçiləri iddia edirlər ki, Araz çayının şimalında yaşayan xalqlar cənubda yaşayan türk dilli xalqla tamam fərqli dildə danışmışlar [11, s.211]. Sadəcə Şah İsmayıl İranın qədim ərazisini bərpa etmək məqsədilə onlardan istifadə etmişdir. Tamamilə yanlış fərziyyədir. İran tarixçiləri unudurlar ki, Nadirin dövrü və Kərim xan Zəndin dövründə yaranmış xanlıqların (həm şimalda, həm də cənubda) əhalisi Azəri türkləri olmuşlar. Cənubi Azərbaycan xanlıqları ərazisində türk mənşəli və türk dilli xalqımız heç vaxt nə fars, nə də ari tayfalarına mənsub olmayıblar. Sadəcə olaraq fars dili tayfalar Səfəvi dövlətinin şahlarının etinasızlığından istifadə edərək həm İrana mənsub vilayətlərdə, həm də Cənubi Azərbaycan vilayətlərində dövlətin idarəçiliyində özlərinə yer tutmuş və dövlətdə kargüzarlıq işlərində Pəhləvi yazısından geniş istifadə etmişlər. İllərlə davam edən idarəçilikdə farsdilli tayfalar kargüzarlıq işlərində və diplomatik yazılarda saxtakarlığa geniş yer vermişlər.

Azərbaycan Səfəvilər dövrü İran tarixşünaslığında farslar Səfəvilər dövlətində Azərbaycan türk tayfalarının rolunu aşağı salmaqla onların fəaliyyətini və xidmətlərini arxa plana çəkməyə cəhd göstərilir. N.Şeybani yazır ki, İranın siyasi birləşməsinə nail olmaq üçün türk tayfaları Şah İsmayılın əlində bir alətə və vasitəyə çevrilmişlər. İran tarixçilərinin irəli sürdüyü bu cür qərəzli iddiaları bir çox Azərbaycan və qərb tədqiqatçılarının əsərlərində elmi cəhətdən təkzib edilmişdir. Tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, Qızılbaş tayfalarının birliyi və hərbi qüdrəti sayəsində gənc İsmayıl öz əsas

rəqiblərinə qalib gələrək böyük bir imperiya yarada bilmişdir. Tarixi mənbələrdə İsmayılın yaratdığı imperiyada iştirak edən tayfaların adları qorunub saxlanılmışdır. Tarixi mənbələr təsdiq edir ki, Səfəvilər dövlətində hakimiyyət türk tayfalarının əlində idi. Səfəvilər dövlətində Azərbaycan tayfalarının ana dili türk dili idi. Ona görə də Səfəvilərin sarayında, eləcə də bütün ölkə daxilində bu dil ümumişlək dilə çevrilmişdir. Dil sahəsində olan məsələni türklərə mənfi münasibətini gizlətməyən, Azərbaycan xalqını sevməyən Məhəmməd Cavad Məşkur etiraf etməli olmuşdur. Məhəmməd Cavad Məşkur qeyd edirdi ki, Səfəvilər dövründə türk dili fars dili üzərində üstünlük qazanmışdır. Qızılbaş tayfalarının təsiri və qüdrəti altında olan Azərbaycanın bütün ərazisində türk dili işlənirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövlətinin yaranmasına qədər Azərbaycan ərazisində türk dilində danışan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları yaşamışlar. Səfəvi dövlətini formalaşdıran tayfalarla Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfaları arasında genetik qohumluq əlaqələri mövcud olmuşdur. H.Mikluxo-Maklay və İ.Petruşevski hər üç dövləti yaratmış tayfaların (Baharlı, Qaramanlı, Cəyirli, Bayat, Alpaut, Qacar, Zülqədərler) oğuz mənşəli Azərbaycan tayfaları olduqlarını, sonralar bu tayfaların Qızılbaş (türkmən) adı ilə tanındıqlarını və onların dilinin Azərbaycan dili olduğunu etiraf edirlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlarda Səfəvi dövlətinin tayfaları və onlara qədər bu ərazidə yaşayan tayfaların türk dilində danışdıqlarını və onların yaratdıqları dövlətin Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu İran tarixçiləri mənbə faktları qarşısında aciz qalaraq etiraf etməli olurlar [6, s.28].

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, mənşəyinə və dilinə görə türk olan tayfalar bütün Cənubi Azərbaycanın və İranın hər yerində farsdilli iranlılar üzərində hökmran olublar. İran tarixçilərinin Azərbaycanda köklü əhalinin farsdilli olması haqqında yanlış fikirləri dəstəkləyən N.Fəlsəfi də türk tayfalarının Səfəvilər dövlətində aparıcı rol oynadıqlarını və bütün İrana hakim olduqlarını və hərbi, mülki vəzifələri öz əllərində cəmləşdirdiklərini, Səfəvilərin İranlılara mənfi münasibət bəslədiklərini etiraf etməli olur.

İran tarixçilərinin böyük bir hissəsi də XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində baş vermiş tarixi hadisələri bəsitləşdirərək xanlıqların təşəkkül tapmış Azərbaycan dövlətlərinin müstəqilliyini inkar edirlər. Bu tarixçilərin sırasında ideyaca Məhəmməd Kazım Hadi Hidayəti əsas yer tutur. Bu tarixçilər Cənubi Azərbaycanda yaşamış xalqlar barədə məlumatlar verdiklərdi halda Şimali Azərbaycan xanlıqları haqqında lazımı qədər yazıb məlumat vermirlər. Daha sonra bu tarixçilər Nadir hakimiyyətinin devrilməsindən sonra da Azərbaycanın hər iki ərazisinin İran dövlətinin mərkəzi hakimiyyətinin tabeliyində olduğunu iddia edirlər. Onlar unudurlar ki, Kərim xan Zəndin hakimiyyətə gəlməsinə və onun ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlar tam müstəqil daxili və xarici

siyasət aparırmışlar (3, 337).

Müasir İran tarixşünaslığında əsas meyillərdən biri də Azərbaycan xalqının mənşəyinin saxtalaşdırılması, onun mütərəqqi inkişafını inkar etmək, mədəniyyətini və dilini İranın ümumi tarixində və mədəniyyətində, fars dilində əritmək cəhdləridir. Paniranizm mövqeyindən çıxış edən bir çox İran tarixçiləri Azərbaycan millətinin mövcudluğunu, Şimali Azərbaycanda yaşayan Azərbaycanlılarla Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız arasında etnik-milli birliyi şübhə altına salır, bununla da cənubda yaşayan Azərbaycanlılara qarşı İranda həyata keçirilən milli ayrı-seçkilik və assimilyasiya siyasətinə bir növ haqq qazandırmağa çalışırlar.

Azərbaycan türklərinin tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə münasibətdə İran tarixşünaslığında mövcud olan bu şovinst millətçi baxışların ilk başlanğıc hədəfləri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində özünü büruzə verməyə başlayıbdır. Belə ki, həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycanda ta qədimdən yaşayan azəri türklərinin milli kimliyi, onların milli hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizəsinə fars millətçilərinin mənfi əks reaksiyası kimi səciyyələndirmək olar. Əsasən də Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın hüquqlarının pozulması və bu sahədə mübarizə aparmaları İran tarixçilərini çox narahat edir və İran tarixçiləri də çalışırlar ki, daha çox qərəzli formada vətəndə vətənsiz yaşamalarını sübuta yetirmək istəyirlər (4, s.114). Bu sahədə Məhəmməd Həsən xan çox irəli getmişdir. O, qeyd edirdi ki, Mazandarandan Xəzərə qədər olan ərazidə turan (türkdilli tayfaları nəzərdə tutur) tayfalarının yaşamasını haqsız olaraq əldə mənbə olmadığına görə qəbul edilməzdir (4, s.116). XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda 1905-1911-ci illərdə Səttarxan hərəkəti və 1918-ci ildə Ş.M.Xiyabani hərəkətinin başlanması Azərbaycan türklərinə qarşı qərəzli və şovinst meyillərin güclənməsinə güclü təkan vermişdir.

Bu cür qərəzli və şovinst siyasətin aparılması və geniş miqyas almasının nəticəsi olaraq Qacarların hakimiyyətinin devrilməsinə gətirib çıxartdı (5, s.151-171). İranda Qacarlar dövlətinin həm daxili səbəblərdən, həm də ölkədə maraqları toqquşan beynəlxalq güclərin amansız rəqabəti üzündən zəifləməsi nəticəsində 1925-ci ildə hakimiyyətə gətirilən Rza xan elə ilk gündən qondarma “Pəhləvi” soyadını götürərkən Azərbaycan türklərinə və türk dilinə qarşı təzyiqlərə başladı. Rza xan ilk növbədə İranın ərazi bütövlüyünü və “bir millət-bir dil” siyasətini həyata keçirməyə nail olmağa cəhd göstərdi. Bundan sonra ölkədə ikinci böyük dil olan türkcənin və ondan sonra digər dillərin ərəb-kürd və başqa dillərin sıxışdırılması və qadağan edilməsi dövlət siyasətinə çevrildi. Bəs Rza xan özü kim idi (2, s.121).

Rza xan peşəkar hərbi xidmətçi yoxsul türk nəslindən olan Dadaş bəyin oğlu idi. Deməli, Rza xanın Pəhləvilərlə heç bir milli genetik əlaqəsi

yox idi, ancaq bu fərziyyəni irəli sürməklə o, öz hakimiyyətini qoruyub saxlamaq və daha da möhkəmləndirmək istəyirdi (13, s.287).

Rza xan əmək fəaliyyətinə İranda əvvəllər şahın rusların köməyi ilə yaratdığı kazak briqadasında pulemyotçu kimi başlayıb. Sonralar ölkədə şah rejiminə qarşı başlamış, davamlı ixtişaşların amansızlıqla yatırılmasında iştirak etmişdir və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Rza xanın fəaliyyəti ingilislərin diqqətini cəlb etmiş, onların əli və köməyi ilə baş vəzir, müdafiə naziri, silahlı qüvvələr baş komandanı vəzifəsinə və sonralar isə İran şahlığına gətirilmişdir.

Rza şahın apardığı islahatların içərisində əsas yeri təhsil tuturdu. Çünki İranda yaşayan insanların 80%-dən çoxu savadsız idi. Ona görə də o, İranda məktəblər açdırır, kurslar təşkil edir, digər tərəfdən Təhsil Nazirliyinə göstəriş verir ki, Azərbaycan məktəblərində ana dilində tədris qadağan edilsin və eyni zamanda türk dilində də danışmaq qadağan edilsin.

İranda Azərbaycan türklərinin ana dilinə hüquq verilməsi ilə əlaqədar davamlı tələblərin irəli sürüldüyü bir vaxtda xalqın bu haqlı istəyini heç olmasa qismən həll etmək əvəzinə Rza şah Azərbaycanlıları alçaldıcı şəkildə yüksək rütbəli məmurlarına belə bir göstəriş vermişdir: - Elə edin ki, Azərbaycan kişiləri fars qadınları ilə daha çox ailə qursunlar və nəticədə onların övladları türklərin hər zaman tələb etdiyi kimi “ana dilində” danışsınlar (fars dili nəzərdə tutulur). Təhsilin yalnız fars dilində həyata keçirilməsi həmçinin bu dili bilməyən milyonlarla Azərbaycan türklərini savadsızlıqda saxlayırdı. Bu cür təcrübəyə malik olan Rza şah Pəhləvinin farsların ariya “irqindən olduğu, ona görə də bütün ölkə farslaşdırılmalı və fars dili yeganə dil olaraq İran” millətinin vəhdətinə xidmət etməli, digər millətlər və onların dilləri və mədəniyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Beləliklə, Rza şahın apardığı siyasi mübarizə İran tarixşünaslığında zaman keçdikcə bir qərəzli milli metod formalaşdırır (23 s.).

İranda yaşayan qeyri millətləri və xalqları əsasən də türkləri, onların dillərini və mədəniyyətlərini qəbuledilməz formaya salmaq, bu xalqların gəlmə olduqlarını, dillərinin də fars dilindən törəmə olduğunu “elmi şəkildə əsaslandırmaq şahlıq siyasətinə xidmət edən bir sıra ideoloqların meydana çıxmasına rəvac verdi. Bu cür qərəzli yanaşma xətti 1979-cu ildə Rza şahın şahlıq rejimi devrilənə qədər davam etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərdə İranda Azərbaycan xalqının minilliklərlə ölçülən tarixinə – bu xalqın dilinə, mədəniyyətinə qarşı farsların millətçi ideoloqlarının, tarixçilərinin hücumları daha geniş vüsət aldı. Bu zaman fars millətçilərinin əsas məqsədi vahid millət şüarı altında İranda (İranın işğal etdiyi Azərbaycan nəzərdə tutulur) yaşayan qeyri-fars olan millətlərin əsasən də sayca ölkənin ikinci əhalisi hesab olunan Azərbaycan türklərinin mədəniyyətini və milli dillərini

(danışıq dillərini) farslaşdırmaq idi. Pəhləvilər öz istəklərinə çatmaq üçün Azərbaycanlı əhalini öz ata-baba torpaqlarından deportasiya edərək İranın daxili ələyətərində yerləşdirmək və ölkə daxilində fars dilindən başqa digər dillərdə danışmağı qadağan etmək idi. Hətta bütün tədris ocaqlarında fars dilindən istifadə olunmasına çalışırdılar. Bu yolla da İranda yaşayan qeyri-millətlərin dillərinin sıradan çıxması baş verməli idi. Bu ideyanın əsas tərəfdarlarından biri Həsən Tağızadə olmuşdur (Rəhimzadə S. Nofuz-e İran dər Şərq. “Şəfəqə Sorx” jurnalı, №427/1302, 1924).

Bir çox yazarlar H.Tağızadə, Şəfəq Rzazadə, Mahmud Orfan, Rəhimzadə Səfəvi, Mirzə Mahmudxan və başqaları “Soxən, Daneş, Pərcəm və İranşəhr” kimi mürtəcə qəzet və jurnallarda məqalələr yazıb çıxış edərək Azərbaycan dilini, onun tarixini saxtalaşdırır, Azərbaycanlıları qədim farsdilli xalq hesab edərək, guya onlar əvvəllər fars azəri ləhcələrində danışdıqlarını lakin monqol-tatar yürüşlərindən sonra türk dilini qəbul etdiklərini iddia edirlər. Azərbaycanlılara qarşı təhqiramiz məqalələrlə daha çox çıxış edən Şəfəq Rzazadə 1924-cü ildə “Nameyi-təcəddad” jurnalında yazırdı ki, Azərbaycanlıların mənşəyi ari irqindən olub və qədim fars dilində danışmışlar (4, s.114-120).

Müasir İran tarixşünaslığında və ədəbiyyatşünaslığında, Azərbaycanın qədim sakinlərinin danışığı dili haqqında İran tarixi yazarları bu günə qədər heç bir obyektiv əsər yazmamışlar.

İranın xalqımıza qarşı qərəzli siyasi mövqeyi özünü Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdə də özünü göstərirdi. Belə ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra İran uzun müddət Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımasına belə münasibəti 1919-cu ilin yayına kimi davam etmişdir. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi Cənubi Azərbaycanda da milli muxtariyyət əldə etmək ideyasının inkişafına təsir etməsindən İran hakim dairələrinin ehtiyatlanmasından irəli gəlirdi. Əlbəttə ki, bu, Azərbaycan xalqı üçün təbii bir proses idi. Çünki bu xalq Rusiya-İran dövlətləri tərəfindən işğala məruz qalmış və parçalanmışdır. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Rus-İran müharibəsi başa çatdıqdan sonra bu iki dövlət arasında Türkmənçay müqaviləsi imzalanmışdır (1828, fevral). Bu müqavilə bağlanarkən tərəflər belə qərar və razılığa gəlmişlər ki, parçalanmış Azərbaycan xalqı yalnız 150 ildən sonra birləşə bilərlər. Müqavilənin şərtlərində belə qeyd edilib. Həmin müqavilənin şərtləri bu gün də BMT-nin arxivində saxlanılır və 150 il 1978-ci ildə başa çatmışdır, ancaq dünya ictimaiyyəti bağlanmış müqavilənin aradan qaldırılması və iki qardaş xalqın birləşməsi heç yada da salınmadı (10, s.39-41).

Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəniyyətinə və dilinə qərəzli yanaşma bu gün də İran İslam Respublikasının hakim

təbəqələri tərəfindən davam etdirilir.

“Yeni rejim” 80-ci illərin əvvəlindən etibarən Xomeyninin siyasi baxışlarına zidd olan çevrələrə qarşı repressiyalara başladı. İran-İraq müharibəsi İran rejiminə bu siyasəti həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Ana dili uğrunda Azərbaycan açıq-siyasi ideoloji səbəbləri 1996-cı ilin baharından Məclisə seçkilər zamanı M.Çöhrəqanlı tərəfindən açıq şəkildə qoyuldu və güclü müqavimətlə üzləşdi. Bundan sonra M.Çöhrəqaniyə qarşı siyasi təzyiqlər genişləndi və nəticədə o, mühacir həyat yaşamağa məcbur oldu. Lakin milli hüquq məsələləri əsas məsələ olaraq qaldı. Beləliklə, milli hüquqlar uğrunda mübarizə açıq siyasi müstəviyə keçdi, milli özünüdərk prosesi intensivləşdi.

İran tarixşünaslığının və onun ideoloqlarının anti-Azərbaycan və anti-türk mövqeyi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasını, dövlətçilik tarixi, Azərbaycan xalqının dilinin mənşəyinin saxtalaşdırılmasını bu gün millətçi-şovinst ölkə hesab edilən Ermənistan tərəfindən də davam etdirilir. Bəyan edirəm ki, xalqımıza qarşı aparılan qərəzli siyasi mübarizənin qarşısı vətənpərvər xalqımız tərəfindən alınacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Atabəyi T.* Azərbaycanlıların etnik mənsubiyyəti və İranda qüdrət uğrunda mübarizəsi (ingilis dilindən tərcüməsi E.Mədətlinindir). Bakı: Təhsil, 2002, 248 s.
2. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən – Xiyabani hərəkatı. Bakı, 2011, 230 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2002, 793 s.
4. Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı: Elm, 1978, 219 s.
5. *Bayramzadə S.* Azərbaycan demokratik Fırqəsinin yaranması və fəaliyyəti barədə bəzi mülahizələr. 21-Azər hərəkatı – 70 / Elmi konfransın materialları. Bakı: Araz, 2015, 229 s.
6. *Əliyev M.* Bəzi İran mətbuat orqanlarının səhifələrində Azərbaycan xalqı və onun mənşəyi məsələləri. Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjua saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978, 219 s.
7. *Əliyeva N.* Azərbaycan Yaqut Əl-Həməfinin əsərlərində. Bakı, 1999, 242 s.
8. *Əliyeva N.* Möcəm Əl-Buldan əsərində Azərbaycan və Qafqaz. Bakı: Elm və təhsil, 2002, 383 s.
9. İskəndər bəy Müni Türkman “Tarixi-aləməra-yi Abbasi (Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi). Bakı: Təhsil, 2009, 790 s.
10. *Fazili A.* Azərbaycanın qədim tarixi Müasir İran tarixşünaslığında. Bakı: E.A., 1970, 136 s.

11. *Fazili A.* Azərbaycanın qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. Bakı: Elm, 1984, 191 s.
12. *Hacıyeva Y.* İran islam inqilabında sonra Cənubi Azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-2005-ci illər). Bakı: Aqiloğlu, 2017, 306 s.
13. *Mədətli E.* Azərbaycan tarixi məsələləri İran tarixşünaslığında. Bakı, 2017, 284 s.
14. *Mirzəyeva C.* Pəhləvilər dövründə güney Azərbaycanda həyata keçirilən inzibati-ərazi bölgüsü və yer-yurd adlarının dəyişdirilməsi siyasəti: 21-Azər hərəkəti – 70 / Elmi konfransın materialları. Bakı: Araz, 2015, 229 s.
15. *Mustafazadə T.* Erməni məsələsindən – erməni terroruna. Bakı: Turxan NPB, 2016, 139 s.
16. *Şarden J.* Səyahətnamə: Cənab Kovaler Şardenin Səfəvilərə Şərqi digər yerlərinə səyatəti (Fransızcadan tərcümə Vaqif Aslaninindir). Bakı, 1994, 96 s.
17. *Piriyev V.* Azərbaycanın XIII-XIV əsrlər tarixinin İran burjuva tarixşünaslığında təhrifinə dair: Azərbaycanın tarix və mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı: Elm, 1978, 219 s.
18. *Pirpiran N.* On iki əsr sükut. Tərcümə G.Cavanşir. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopedik nəşriyyatı, 2002, 280 s.
19. *Övliyə Çələbi.* Səyahətnamə. Bakı, 1997, 92 s.
20. *Алиев С.* История Ирана. XX век. М., 2004, 539 с.
21. *Бурнашев Д.У.* Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Россия: Курск, 1793, 786 с.
22. *Похомов Е.* Пехлевинские надписи Дербента // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1929, №8, вып.V, с.26-32

Redaksiyaya daxil olub 02.06.2023

UOT 94(479.24)

S.V.Mehrəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
saidamehraliyeva.v@bsu.edu.az

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İSTİQLALİYYƏTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Mirzə Bala Məmmədzadə, mühacirət, Azərbaycan Milli Mərkəzi, milli dərgilər, istiqlalçılıq

Mirzə Bala Məmmədzadə bütün həyatını Azərbaycan xalqının milli azadlığı uğrunda fəda edən, milli istiqlal hərəkatımızın unudulmaz və böyük qəhrəmanlarından biri olmuşdur. O, XX əsr Azərbaycan tarixində xalqın azad yaşamaq hüquqları uğrunda mübarizə aparən istiqlal çarçısı olaraq tanınır. 1920-ci il 27 aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərک etmək məcburiyyətində qalan M.B.Məmmədzadə əvvəlcə Türkiyədə, İranda daha sonra Avropa ölkələrində mühacirətdə olmuşdur. İstər siyasi, istərsə də elmi-ədəbi, publisistik fəaliyyətində Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində çox mühüm işlər görmüşdür. Avropa ölkələrində olarkən də Mirzə Bala Azərbaycan cəmiyyətləri ilə sıx təmasda olmuş, onların bir amal uğrunda təşkilatlanması işində aparıcı qüvvə kimi çıxış etmişdir. Avropada mühacirətdə olduğu illərdə bu ölkələrdə nəşr olunan müxtəlif mətbuat orqanlarında Sovet Azərbaycanında baş verən hadisələr, bolşevik rejiminin milli ayrı-seçkilik və işğal siyasətini ifşa etmiş və Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında aparıcı rol oynamışdır. Məqalədə xalqımızın istiqlalçılıq yolunda ömrünü fəda edən M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində keçən mühacirət illərində milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs olunur.

C.B.Мехралиева

БОРЬБА МИРЗЫ БАЛА МАМЕДЗАДЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В СТРАНАХ ЕВРОПЫ

Ключевые слова: Мирза Бала Мамедзаде, эмиграция, Национальный центр Азербайджана, национальная пресса, независимость

Мирза Бала Мамедзаде, отдавший всю свою жизнь за национальную свободу азербайджанского народа, был одним из незабвенных и великих героев нашего движения за национальную независимость. Он известен как провозвестник независимости, боровшийся за право народа жить свободно в истории Азербайджана 20-го века. М.Б.Мамедзаде, который был вынужден покинуть Азербайджан после оккупации 27 апреля 1920 года, эмигрировал сначала в Турцию, Иран, а затем в страны Европы. Он продолжил борьбу азербайджанского народа за национальную свободу в своей политической,

научно-литературной и публицистической деятельности и проделал очень важную работу в направлении доведения ее до мировой общественности. Находясь в европейских странах, Мирза Бала поддерживал тесные контакты с азербайджанскими обществами и выступал в качестве ведущей силы в их организации для достижения цели. В годы его эмиграции в Европу он разоблачал события в Советском Азербайджане, национальную дискриминационную и оккупационную политику большевистского режима в различных средствах массовой информации, издававшихся в этих странах, и сыграл ведущую роль в донесении до мира истинного голоса Азербайджана. В статье рассказывается о борьбе М.Б.Мамедзаде, отдавшего свою жизнь за независимость нашего народа, за национальную свободу в годы эмиграции в европейские страны.

S.V.Mehrəliyeva

MIRZA BALA MAMMADZADE'S STRUGGLE FOR THE INDEPENDENCE OF AZERBAIJAN IN EUROPEAN COUNTRIES

Keywords: Mirza Bala Mammadzadeh, emigration, Azerbaijan National Center, national press, independence

Mirza Bala Mammadzadeh sacrificed his whole life for the national freedom of the Azerbaijani people and was one of the unforgettable and great heroes of our national independence movement. He is known as the harbinger of independence who fought for the rights of the people to live freely in the history of Azerbaijan in the 20th century. M. B. Mammadzade, who was forced to leave Azerbaijan after the occupation of April 27, 1920, first emigrated to Turkey, Iran, and then to European countries. He continued the struggle of the Azerbaijani people for national freedom in his political, scientific-literary and journalistic activities and did very important work in the direction of bringing it to the world community. While in European countries, Mirza Bala was in close contact with Azerbaijani societies and acted as a leading force in organizing them for a cause. During the years of his emigration in Europe, the events that took place in Soviet Azerbaijan in various media outlets published in these countries exposed the national discrimination and occupation policy of the Bolshevik regime and played a leading role in conveying the right voice of Azerbaijan to the world, it is about his struggle for freedom.

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan milli ruhlu ziyalı Mirzə Bala Məmmədzadə 1898-ci ildə Abşeron rayonunun Zirə kəndində baliqçı ailəsində dünyaya gəlib. O, Azərbaycan xalqının yaddaşında uzaqgörən ictimai-siyasi xadim, jurnalist, publisist, cəsarətli, böyük vətənpərvər olaraq xatırlanır. Onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin əsas qayəsini Azərbaycanın istiqlalına inam, sovet rejimi və ideologiyasına qarşı qətiyyətli mübarizə təşkil edirdi. O, Azərbaycanın istiqlala qovuşacağına inanırdı və

ətrafındakıları da inandırır və ruhlandırır. Dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə aktiv şəkildə münasibət bildiren M.B.Məmməd zadə öz ideyalarını mütəmadi olaraq mətbuat orqanlarında bədii, siyasi və publisistik məqalələr yazaraq təbliğ edirdi. Aprel işğalından sonra Bakıda gizli “Müsavət” təşkilatının rəhbəri olan Mirzə Bala 1924-cü ildə İrana, 1927-ci ildə Türkiyəyə mühacirət edir. 1931-ci ildə Sovet hökumətinin tələbi ilə “Müsavət” partiyasının Türkiyədə xarici bürosunun fəaliyyəti qadağan edildikdən sonra M.Ə.Rəsulzadə və onun silahdaşları Türkiyədən ayrılaraq Polşaya mühacirət edirlər. M.B.Məmməd zadə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədən getmək məcburiyyətində qalmasından sonra İstanbulda Azərbaycan Milli Mərkəzinə liderlik etmişdir. Mirzə Bala fikirlərinə uyğun və Sovet rejiminin əleyhinə olan hər cür qəzet və məcmuədə bu rejimin iç üzünü bütün dünyaya izah etməyə çalışmışdır. M.B.Məmməd zadə “Kommunizmlə mücadilə”, “Milliyyət”, “Cümhuriyyət”, “Türk yurdu” və digər məcmuələrdə bir-birindən dəyərli məqalələr yazmışdır. Azərbaycan milli nəşrlərinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması mühacirlərin əzmini qıra bilməmiş, milli azadlıq hərəkatını bütün çətinliklərə baxmayaraq davam etdirmişlər. 1932-ci ildə Mirzə Bala Məmməd zadə M.Ə.Rəsulzadənin dəvəti ilə Türkiyədən ayrılaraq Polşaya gəlir. O, Varşava şəhərinə yerləşərək siyasi mücadiləsini burada davam etdirir. O, burada M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə “İstiqlal” qəzetini və “Qurtuluş” dərgisini nəşr etdirir. M.B.Məmməd zadə Polşada olduğu illərdə bu mətbu orqanlarında yüzlərlə elmi və siyasi məqalələr yazmışdır. O, “Qurtuluş” dərgisinin ən qüvvətli yazarlarından idi. Bu dərginin mücadilə ruhu onun yazılarında ən açıq şəkildə ifadə olunurdu. “Qurtuluş” məcmuəsi Berlində Çarlottenburq-2 ünvanında dərc olunurdu. Mirzə Balanın Polşaya gəlməsi Azərbaycan Milli Mərkəzinin fəaliyyətinin daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Avropada mühacirət illərindəki ictimai-siyasi və publisistik fəaliyyəti. Türkiyədə “Yeni Qafqasya”, “Azəri-türk”, “Odlu yurd” qəzetlərinin bağlanmasıdan sonra 1932-ci ildə Azərbaycan milli nəşrlərinin yeni dönəmi başladı [8, s.135]. 1932-ci ildə Bakıda keçirilən Sovetlərin konfransında Polonski və Ağa Sultanovun raportunda bu ifadələr yer alırdı. Müsavatçılar xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar... onlara yeni zərbə vurulmuşdur. Lakin bütün bu kiçik zərbələrə baxmayaraq, Azərbaycan milli mühacirəti milli müstəqillik mücadiləsinin məhdudlaşmayacağını sübuta yetirirdi. Sovet rejimi hər vəchlə onları bu mücadilədən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna nail ola bilmədilər. 1932-ci il yanvarın 10-da “Azəri-türk”, “Odlu yurd”, “Yeni Qafqasya”, “Bildiriş” qəzetlərinin heyətində yer alan komandanın iştirakı ilə eyni məramla M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən “İstiqlal” qəzeti nəşr olunmağa başlandı.

M.B.Məmməd zadənin mücadilə ruhu və hadisələrə inamla yanaşması

bir cəsarət və ümid simvolu idi. O, “İstiqlal” qəzetinin fəal yazarlarından olmuşdur. Bu, eyni zamanda azərbaycanlıların Avropada nəşr etdikləri ilk siyasi qəzet idi. O, bu qəzətdə bir-birindən dəyərli, Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr nəşr etdirmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstiqlal bəyannaməsi mühacirətdə qələmə aldığı əsərlərin əvvəlində yer alırdı. Eyni ənənə Varşavada nəşr olunan “İstiqlal” qəzetində də davam etdirilirdi. Onun məqalələrində yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, Sovet rejiminin əsarətindəki müsəlmanların və türklərin milli müstəqillik davasına da yer ayrılmışdır. Bu qəzet 1934-cü ilə qədər nəşr olunmuşdur. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, mücadilənin ana xətti Azərbaycan yenidən müstəqilliyinə qovuşana qədər rus imperializminə qarşı bu davanı yürütmək idi. M.B.Məmmədzadə bu qəzətdə “Məmləkətdən xəbərlər” adlı bölmədə dünya ictimaiyyətini Sovet Azərbaycanındakı hadisələrlə bağlı məlumatlandırmışdı. “İstiqlal” qəzeti Azərbaycanın milli azadlığının səsi idi. Qəzet Almaniyada yaşayan türk camaatı tərəfindən böyük diqqətlə qarşılanmışdı. Onların Azərbaycan məsələsi ilə maraqlanmasını təmin etmişdir. Almaniya və Polşa Sovet əleyhdarları olan güclərə bir müddət maddi olaraq dəstək vermişdir. Lakin azərbaycanlı mühacirlərin əsas gəlir qaynağı Azərbaycan və Türkiyə türkləri idi. “İstiqlal” qəzeti Azərbaycan türklərinin və mühacirlərinin olduğu fərqli ölkələrə göndərilirdi. Azərbaycan türklərinin və mühacirlərinin çoxluqla olduğu ölkə isə Türkiyə idi. “İstiqlal” qəzetinin ən çox satıldığı və oxunduğu ölkə də Türkiyə idi. Bu qəzetin sərt mövqeyi və hər sayında Azərbaycan xalqına Sovet rejiminə qarşı çıxmaq çağırışı olduğundan qəzetə qarşı ciddi diplomatik və dövlət səviyyəsində mübarizə cəbhəsinin yaradılmasını gündəmə gətirmişdir.

Bu qəzet Sovet rejimini olduqca narahat edirdi. Sovet hökuməti diplomatik qüvvələri hərəkətə keçirdi və qəzetin bağlanması istiqamətində işlər həyata keçirdi. Azərbaycan mühacirləri qəzetin nəşrini dayandıraraq aylıq “Qurtuluş” məcmuəsini nəşr etdirdilər. M.B.Məmmədzadə yazır ki, Sovet hökuməti artıq dəli olmaq dərəcəsinə gəlib. O , bütün fitnə-fəsad aparatı ilə birlikdə diplomatik gücünü də hərəkətə keçirib. “İstiqlal” qəzetinin çap olunmasından 3 il sonra onun Türkiyəyə girişinin qadağan olunmasına nail oldu. Mühacirlərin mühüm hissəsinin yaşadığı Türkiyədə milli nəşrlərin oxunması milli davamız üçün önəmli rol oynayır. 1934-cü ildə “İstiqlal” qəzetinin Türkiyəyə girişi və oxunması qadağan edildi. Bütün bunlara baxmayaraq , M.Ə.Rəsulzadə “İstiqlal” qəzetində “Kəsilməyən səs” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsi olduğu kimi davam edir. Bu gündən etibarən yayınladığımız qəzet kəsilməyən səsin ifadəsidir.

1934-cü ildə Polşa xarici işlər nazirinin yardımı ilə gələcəkdə Qafqazın konfederasiya quruluşunu təmin edəcək Brüssel anlaşması imzalandı.

Anlaşmanı Azərbaycandan M.Ə.Rəsulzadə imzalamışdır. Brüssel anlaşması azərbaycanlı mühacirlərin üç əsas mərkəzindən Varşava, Paris və İstanbuldan tam dəstək almışdır. Gürcülər və Qafqaz dağlılarının da bu anlaşmaya səs verməsi mühacirətdəki qafqazlılara böyük ruh yüksəkliyi vermişdir.

21 fevral 1936-cı ildə M.B.Məmmədzadə tərəfindən Varşava şəhərində konfrans keçirilmişdir. Şark İnstitutunda Şərq tarixini öyrənmək üçün Krım və Edil-Uraldan olan gənclər də bu konfransda iştirak edirdilər. Bir saatdan artıq davam edən konfransda Mirzə Balanın dedikləri diqqətlə dinlənmiş və alqışlanmışdır. Polşada Azərbaycan mühacirətinin gördüyü işlər Azərbaycan Milli Mərkəzinin güclənməsini, azərbaycanlı mühacirlər arasında problemlərin həll olunmasını və təkrar bir araya gəlməsini təmin etmişdir. Vətən sevgisi onları bir araya gətirmişdir. Qürbət el, vətən həsrəti və çətin həyat şərtləri onları Azərbaycana yenidən müstəqil görmək yolundakı mücadilələrindən ayırmadı.

1936-cı ilin avqustunda Varşavada Müsavat partiyasının konfransı keçirilmişdir. Konfransda M.B.Məmmədzadəyə Müsavat partiyasının tarixinin yazılması həvalə olunur. O, “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərini yazır [10,s.6]. Mirzə Bala əsərdə XIX əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının Azərbaycana işğal etməsindən tutmuş 1936-cı ilə qədər Azərbaycanın siyasi tarixini əks etdirmiş və əsas ağırlığı Müsavat partiyasının fəaliyyətinə və Azərbaycanın milli azadlığına vermişdir. Giriş və 12 bölmədən ibarət olan əsərdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq idealları, istiqlal mücadiləsində Müsavat partiyasının yerindən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və fəaliyyəti, dövlət quruculuğunda Müsavat partiyasının yeri, 27 aprel işğalı, Müsavatçıların bolşeviklərə qarşı mübarizəsi, Müsavat partiyasının mühacirətdəki fəaliyyəti kimi məsələlər geniş araşdırılmışdır.

İkinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Polşa hökumətinin məlumatlarına görə, Müsavat partiyasının İranda və Türkiyədə 150 nəfərdən çox aktiv üzvü var idi. M.Ə.Rəsulzadə 1936-cı ilin sentyabrında Polşada “Müsavat” bülletenini çap etdirir. Bülletəndə daha çox nəzəri məsələlərə, sosial problemlərə, ideoloji araşdırmalara üstünlük verilirdi. Bülletenin 1937-ci ildə çap olunmuş ikinci sayında M.Ə.Rəsulzadənin “Milli mücadilədə sosial şüarlar”, M.B.Məmmədzadənin “əski və yeni proqramlarımız” adlı yazıları dərc olunurdu. Bülletenin sonuncu, dördüncü sayı 1962-ci ildə Almaniyada çap olunmuşdur.

1934-1938-ci illərdə Almanyanın Berlin şəhərində “Qurtuluş” dərgisi nəşr olunur. Dərginin ilk sayı 1934-cü ilin noyabr ayında çap olunmuşdur. Bu dərgi “insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” şüarı ilə nəşr olunurdu. Dərginin arxa səhifəsində bu cümlələr yer alırdı: Azərbaycanlılar... Qurtuluş milli istiqlal davamızın biricik məcmuasıdır. Bu dərgini oxumaq və oxutdurmaq yurdunu düşməndən qurtulmuş, bayrağını yenə göylərdə görmək istəyən

vətənsəvərlərin borcudur. M.B.Məmmədşadə bu dərgidə Azərbaycanın uzaq və yaxın tarixi ilə bağlı çoxsaylı məqalələr yazmışdır. Sovet rejiminin Azərbaycandakı siyasəti onun tərəfindən dəyərləndirilərək dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

“Qurtuluş” məcmuəsinin nəşr prinsipləri əvvəlki nəşrlərin milli istiqlal fikirlərini davam etdirirdi. Bu prinsiplər aşağıdakı formada ictimai rəyin diqqətinə çatdırılırdı. Hər şeydən öncə azərbaycanlılara, azərbaycanlı jurnalistlərə, yəni xarici istila altında əsir millətə və bu istila üzündən vətəndən ayrı düşənlərə xitab edirik. Siz onlara “Qurtuluş”dan bəhs edin. Bu, onların gecə-gündüz gözlədikləri şeydir. Rus istilasından qurtulmaq üçün can atənlərə “Qurtuluş”dan bəhs etmək istiqlaldan bəhs etmək deməkdir. Çünki bir millət yalnız müstəqil olan zaman özünü qurtulmuş hesab edər. Məcmuə hər şeydən əvvəl 28 may 1918-ci ildə istiqlaliyyəti elan olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurtuluşunu gözə alır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 27 aprel 1920-ci ildə istila olmuş və bu məcmuə istiladan qurtulmaq istəyən milli qurtuluş qüvvələrini, onların fikirlərini təşviq və təbliğ edər.

M.B.Məmmədşadənin “Qurtuluş” dərgisində yazmış olduğu “On beş il əvvəl”, “27 aprel”, “Azərbaycan istiqlalı və oktyabr inqilabı”, “Yenə maarif cəbhəsində”, “SSRİ milli rus dövləti”, “Dil və şivə bəlası”, “Azərbaycan kommunist firqəsində”, “Pedaqoji məktəblərdə dözülməz vəziyyət davam edir”, “Mavera i Qafqaz federasiyası nədən dağıldı?”, “Sabir yaşasaydı”, “Bakı məsələsi”, “Mavera i Qafqaz federasiyası dağıldıqdan sonra” və s. adlı məqalələri Azərbaycan siyasi və sosial düşüncə tarixinin öyrənilməsi ilə bağlı önəmli qaynaqlardandır [8, s.145]. M.B.Məmmədşadə “Qurtuluş” məcmuəsində nəşr olunan “Dövlət quşu”, “Babək və Afşin” adlı məqalələrində Azərbaycan türklərinin ortaq istək və diləklərini, yurd və vətən məsələləri ilə bağlı fikirlərini bildirir. M.B.Məmmədşadənin dərginin demək olar ki, bütün saylarında məqalələri çap olunurdu. Mirzə Bala “Qurtuluş” dərgisinin 19 may 1936-cı il 19-cu sayında çıxan buraxılışında “Leninin 07.07.1918 tarixli telyazısı münasibətilə” adlı məqaləsində sənədli faktlarla bolşeviklərin Azərbaycan siyasətini aydınlatmışdır. O, bu məqalədə qeyd edir ki, ruslaşdırma siyasəti bütün sürəti ilə davam edir. Sovet idarə üsulunun əsas məqsədinin Rusiya əsarəti altında olan müsəlman və türklərin ortaq dillərinin aradan qaldırılması, latın əlifbasının aradan qaldırılaraq kiril əlifbasına keçilməsi, “sovet sosializm terminologiyasını” rus hərfləri yazmaq qərarının ruslaşdırma siyasətinin bir parçası olduğunu qeyd edirdi.

1943-cü ilin noyabr ayında Almaniyada Milli Birlik Azərbaycan Məclisi quruldu. Lideri isə Azərbaycan mühacir hökuməti ilə heç bir əlaqəsi olmayan, bolşevik sovet təhsili görmüş, sovetlərə xəyanət edərək qaçan Fətəli bəy Dündənginski idi. Alman hökuməti 1945-ci ilə qədər Azərbaycan Məclisini tanımışdır. Azərbaycan məsələləri və Sovet birliyindəki hadisələr

M.B.Məmmədzađənin qələmindən Almaniya mətbuatında yer alırdı. M.B.Məmmədzađə Almaniya “Qurtuluş” dərgisində nəşr olunan məqalələri ilə oradakı türklər və digər çevrələr tərəfindən tanınırdı. M.B.Məmmədzađə Azərbaycan milli davası üçün 1955-ci ildə İstanbuldan Almaniya getmiş və Münhendə “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutun”da işləmiş və bir müddət sonra İnstitutun elm şurasının rəhbəri seçilmişdir. İki il müddətində bu vəzifəni uğurla icra edən M.B.Məmmədzađə eyni zamanda institutun türkçə mətbu orqanı olan “Dərgi” məcmuəsinin baş yazarlığını etmişdir. Bu institutda çalışdığı illərdə M.B.Məmmədzađə Sovetlər Birliyi xalqlarının tarix və mədəniyyətini araşdırmaq və təbliğ etməklə məşğul olmuşdur. “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu” Sovetləri tərk etmiş mühacir elm adamları tərəfindən onların sərbəst araşdırma institutu olaraq 8 iyul 1950-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində qurulmuşdur. Bu institutun yaradılmasında məqsəd sovet rejimini obyektiv araşdırmaq və araşdırmanın nəticələrini dünyaya yaymaq olmuşdur. M.B.Məmmədzađə Türkiyədə olduğu vaxtlarda Almaniya “Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu” tərəfindən nəşr olunan “Dərgi” məcmuəsinə məqalələr göndərmişdir. Yazıları İnstitut tərəfindən böyük diqqət görmüşdür. Ruhən və fikrən ömrünün son nəfəsinə qədər inanmış bir demokrat və yorulmaq bilməyən bir istiqlal mücahidi olaraq qaldığı üçün M.B.Məmmədzađə ikinci dünya müharibəsi əsnasında Almaniya ilə heç bir işbirliyi etməmişdir. Qısa zaman kəsiyində bu institut dünyanın elm və siyasət çevrələrində tanınmağa nail oldu. İnstitutun fəaliyyət çevrəsinin genişləndirilməsində “Amerikan Qurtuluş Komitəsi” maddi dəstək göstərmişdir. Mühacirətdə Said Şamil M.B.Məmmədzađə ilə bağlı xatirəsində yazır ki, “...uzun illər Varşavada çalışdım. Münhen ziyarətim vaxtı Amerikan komitəsində baş verən mənasızlıqları M.B.Məmmədzađə ilə müzakirə etdik. M.B.Məmmədzađə: - Nə edək? Gözləməkdən başqa marəməz yoxdur. Ümidimizi kəsməyə. Bəlkə bir gün davamızın önəmini anlayan çıxar”, - dedi və güldü.

M.B.Məmmədzađə Azərbaycan milli davasını sürdürmək məqsədilə diyar-diyar dolaşmış və bütün çətinliklərə qatlaşaraq fərqli mövzularda araşdırmalar aparmışdır. Vəfatına qədər Münhendə “Dərgi” məcmuəsinə idarə etmişdir. 1958-ci ildə 25-26 iyulda Münhen şəhərində Sovetlər Birliyi öyrənmə İnstitutu tərəfindən konfrans keçirilmişdir. İnstitutun elm şurasının başqanı M.B.Məmmədzađəyə söz verilir. Konfrans iştirakçılarını salamlayaraq konfransın mövzusu barədə bu cümlələri ifadə edir: “Sovetlər birliyində cərəyan edən hadisələri müzakirə etmək üçün hər il buraya toplaşırıq. Hər il əsərlərlə Sovetlərin bir çox iddialarını rədd etməyə çalışırıq. Bu səfər qarşımızda duran məsələ Sovet cəmiyyətinin təşkilidir. Bu cəmiyyətin dünyadakı digər cəmiyyətlərdən fərqi nədir? 40 ildir ki, Sovet birliyində sözdə sosializm cəmiyyəti qurulur. Xalqın məhrumiyyət və

iztirabları fərdlərin və millətlərin köləlik və əsarəti, fikir və vicdanların boğulması barədə davam edə bilən 40 illik icraatın faydası nədir? M.B.Məmmədşadəyə görə, davamız bizim hür və müstəqil demokratik həyatımıza ara verən işğala son verməkdir.

M.B.Məmmədşadənin “Dərgi” məcmuəsində yazdığı məqalələri bütün mühacirət mühitinin böyük diqqət və rəğbətində səbəb olmuşdu. Onun bu məcmuədə yazdığı “Azərbaycanda Sovet Koloniya siyasəti” adlı məqaləsində bu siyasətin XIX əsrin ilk illərindən etibarən başladığını yazır. “Dərgi” məcmuəsində nəşr olunan “Azərbaycanda Sovet imha siyasəti” adlı məqalədə o, Sovet birliyinin məqsədini belə ifadə etmişdir: “Bütün millətləri qarışdırmaq surətilə tək bir dil və tək bir mədəniyyət ətrafında sosialist sovet milləti formalaşdırmaq. Said Şamil M.B.Məmmədşadə barədə yazırdı ki, Münhendə olduğum zaman O, xəstə idi. Həkimlər ona yalnız istirahət etməyi tövsiyə etmişdilər. Yaxın dostlarına da artıq ömrünün sonuna az qaldığını bildirmişdilər. Bundan ötrü bu acı aqibəti hamımız dərinləndən hiss etdik və onun İstanbula dönməsi üçün israr etdik. Həyatını iztirablar içində yaşayan və buna baxmayaraq mücadiləsinə ara verməyən M.B.Məmmədşadəyə bu israr xoş gəlmirdi. Sağlıq problemlərinə baxmayaraq, milli azadlıq uğrunda mübarizəsinə davam etmişdir. O, dostlarını görmək üçün Türkiyəyə gəlir.

Qafqaz siyasi mühacirləri 1951-ci ilin avqustundan 1952-ci ilin dekabrına kimi Münhendə türk, ingilis və rus dillərində jurnal çap etdirmişlər. Jurnal vahid konfederativ Qafqaz dövləti yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi. M.B.Məmmədşadənin bu jurnalda 1952-ci il iyun-iyul 11-12-ci sayında “Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti” adlı məqaləsində Qafqazın tarixi coğrafiyası, işğalçılara qarşı mübarizəsindən bəhs olunurdu [1, s.101]. M.B.Məmmədşadənin 1952-ci il avqustunda 13-cü sayında “Milli istiqlal davamızın bugünkü səhifəsi” adlı yazısında milli istiqlal davamızı ruslarla bazarlıq mövzusu halına gətirən qeyri-rus, həmçinin Azərbaycan mühacirətinin yanlış mövqeləri tənqid olunur. “Qafqasya” jurnalı 1953-cü ilin yanvarından mayına kimi “ Birləşik Qafqasya” adı ilə nəşr olunmuşdu. Əsasən Azərbaycan, Gürcüstan, Şimali Qafqaz nümayəndələrinin təmsil olunduğu “Qafqasya” Qafqaz konfederasiyası yaradılması uğrunda ardıcıl mübarizə aparırdı. Jurnal milli istiqlal mübarizəmizə əngəl olmaq istəyən qüvvələrə sərt cavablar verirdi. Bu jurnalda nəşr olunan məqalələr onu göstərir ki, sovet rejiminin şiddət və təzyiqlik siyasətinə baxmayaraq, onlar Azərbaycanı yalnız maddən işğal etmiş, Vətən mənən azaddır. Bu jurnal Azərbaycan istiqlal fədailərinin həyatında və mətbuat tarixində iz buraxmış, SSRİ-də istila olunmuş millətlərin bolşevizmə qarşı mübarizə proqramının tərkib hissəsinə çevrilməsində xüsusi rol oynamışdır.

Qafqazlı olmayıb, eyni zamanda Rusiyaya qarşı mühacir mərkəzlərini tək bayraq altında birləşdirmək çabaları “Prometey” təşkilatının yaradılmasına

səbəb oldu. SSRİ-dən olan milli mühacir təşkilatları 1926-cı ildə “Prometey” adlı siyasi birlik yaratdılar. Promete hərəkatı azərbaycanlı, gürcü, türkmən, ukraynalı, volqa tatarları, qafqaz dağlılarını ətrafında birləşdirsə də, Qafqazdan sadəcə ermənilər bu hərəkata qatılmamışlar. M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü, Polşa hökumətinin yardımı ilə bu birlik Parisdə yaradılmışdı [2, s.145]. Təşkilatın “Prometey gəncliyi” şöbəsi də yaradılmışdı. 1926-cı ildən Polşa hökumətinin təklifi ilə fəaliyyət göstərən bu təşkilatda Azərbaycan İstiqlal Komitəsi və Azərbaycan Milli Mərkəzi təmsil olunmağa başlamışdır. 1936-cı ildə bu şöbənin “Gənc Prometey” adlı toplusu nəşrə başlamışdı. Topulun ilk sayında M.B.Məmməd zadə yazırdı: kommunist firqələri və komitern yeni kadrosunu gənc kommunistlər birliyindən alır. Buna qarşı məhrum olmuş xalqların gəncləri “Prometey gənclər” təşkilatını yaradıb istiqlal davasını davam etdirəcək kadr və nəsilər yetişdirirlər. “Prometey” təşkilatı mühacir təşkilatların bolşeviklərə qarşı fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə hərəkatə keçirlər. SSRİ-də gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlara sənəd və materiallar göndərirlər.

Tədqiqatçıların fikrincə, Prometey təşkilatının yaradılmasında ilk təşəbbüs M.Ə.Rəsulzadəyə aid olmuşdur. 1926-cı ildə marşal Jozef Plisudskinin rəhbərliyi ilə qurulan və Parisdə Polşa hökumətinin yardımı ilə fəaliyyətə başlayan bu təşkilat 1928-ci ildə Polşada tam təşəkkül tapdıqdan sonra Rusiyanı bölmək üçün fəaliyyətə başladı. M.B.Məmməd zadə “Prometey” dərgisində məqalələr dərc etdirirdi.

1936-cı il 31 may-1 iyunda Prometey təşkilatında təmsil olunan millətlərin qurultayı keçirildi. Promete millətlərinin qurultayı ilə bağlı yazıda məlumat verilir ki, qurultayın keçirildiyi tarix rus əsiri millətlərinin istiqlal savaşının yaddaqalan və əlamətdar günlərindəndir. Bu günlərdə keçirilmiş iki günlük qurultay bu millətlərin ortaq düşməyə qarşı həmrəyliyini, əlbir olduqlarını bir daha bəyan etdi. Azərbaycanın qurultaydakı yerini qiymətləndirən M.B.Məmməd zadə bu faktı xüsusi olaraq qeyd edir ki, qurultayda başda Azərbaycan nümayəndə heyəti əyləşirdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti adından çıxış edən Mirzə Bala qeyd edir ki, millətlərin oyanış, yüksəliş və düşüş tarixləri onu göstərir ki, milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olan hər bir millət gec-tez müstəqil milli dövlət qurmağa namizəddir. Milli xüsusiyyətlərini və milli mədəniyyətini itirmiş millətlər isə milli mənliklərini və ilham alacaq milli qaynaqlarını belə itirmişlər deməkdir [7, s.175]. Bu kimi millətlərin gələcəyinin olmadığını bildirir. Qurultayın ikinci günü məruzələrin müzakirəsinə həsr olunmuş və müzakirələrin nəticəsi olaraq Millətlər Cəmiyyətinə müraciət mətni hazırlanmışdır. Azərbaycan nümayəndələrinin təqdimatında belə bir fikir xüsusi vurğulanmışdır ki, millətimizi, millətlərimizi və onların dil və mədəniyyətlərini yalnız milli istiqlal xilas edəcəkdir. Qurultayda SSRİ-də

həyata keçirilən ruslaşdırma siyasətinə etiraz olundu. 1939-cu ildə Almaniyanın Polşanı işğal etməsi ilə bu birlik əsasən dağıldı. Təşkilat 1939-cu ildə əsasən dağılsa da, 1960-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Lakin təşkilat üzvlərinin aralarında yaxşı əlaqə olmadığı üçün beynəlxalq aləmdə gözə çarpmamışdır. Bu təşkilat SSRİ-nin milli ayrı-seçkilik siyasətinin dünyaya çatdırılmasında xeyli işlər görmüş və mühacirətdə milli azadlıq ideyalarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. 1959-cu il 8 martda Türkiyədə vəfat edən M.B.Məmmədzadə özünü mühacirətdəki Azərbaycan yazarlarının ən güclü nümayəndəsi kimi tanıtmışdı.

Nəticə

Vətəni Azərbaycanı tərk etməyə məcbur qalan M.B.Məmmədzadə yaşadığı ölkələrdə Sovet hakimiyyətinin daim təzyiqi altında olmuş və olduğu ölkələri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Həyatı boyunca əldə etdiklərini Azərbaycanda saxlamış və sadəcə bir amal üçün Azərbaycanın istiqlalı uğrunda uzun və şərəfli yolçuluğa başlamışdır. Başda İran, Türkiyə, Almaniya, Fransa, Polşa olmaq üzrə bir çox ölkələrdə mətbuat yaratmış və siyasi mücadiləsini burada davam etdirmişdir. Məqalədə M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində mühacirətdə olduğu zaman müxtəlif mətbu orqanlarında dərc etdirdiyi müxtəlif məzmunlu məqalələr araşdırılmış, Berlində olarkən yazdığı “Milli Azərbaycan hərəkatı” əsəri, eləcə də onun zəngin elmi və publisistik irsini araşdıran Azərbaycan və türk tarixçi alimlərinin tədqiqat əsərlərinə geniş nəzər salınmışdır. İranda və Türkiyədə mühacirətdə olduğu illərdəki kimi, Avropa ölkələrində olan fəaliyyəti xalqımızın istiqlal hərəkatına əsas istiqamət vermiş, istiqlal mücadiləsini burada da həm publisistik əsərləri vasitəsilə, həm də mühacir azərbaycanlıların təşkilatlanmasına rəhbərlik etməsilə davam etdirmişdir. Onun qələmindən çıxan bütün əsərlər Azərbaycan xalqının milli istiqlal uğrunda hərəkatını dünyaya təqdim edirdi. Avropanın müxtəlif şəhərlərində mühacirətdə olarkən iştirak etdiyi bütün konfranslarda Azərbaycan məsələsini daim gündəmdə saxlamış və bu ölkələrdə yaşayan tələbələr daxil hər kəsi Azərbaycanın haqlı savaşında bir olmağa səsləyirdi. M.B.Məmmədzadənin ictimai-siyasi fəaliyyətini araşdırdıqda məlum olur ki, bütün həyatı boyu bir arzusu olmuşdur, o da Azərbaycanı azad və müstəqil görmək idi. Ömrünün sonuna kimi yalnız bu amalla yaşayan M.B.Məmmədzadənin Avropa ölkələrində mühacirət illərində keçən həyatı yalnız Azərbaycanın istiqlalı ilə bağlı olmuşdur. Avropanın iri şəhərlərində təhsil alan gənclərin təşkilatlanmasında, onların Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə tərbiyə olunmasında Mirzə Balanın böyük xidmətləri olmuşdur. O, istiqlal uğrunda savaşını bütün sferalarda cəsarətlə davam etdirirdi. Onun Avropada olarkən yazdığı əsərləri xalqımızın aprel istilasından sonra milli azadlıq uğrunda apardığı mücadilə tarixini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. M.B.Məmmədzadə

Polşada, Almaniyada mühacirətdə ikən təşkil olunmuş bütün konfrans və qurultaylarda Azərbaycan xalqının haqq səsinin carçısı olmuşdur. Yorulmaz ideoloq, cəsarətli ictimai-siyasi xadim Mirzə Bala ömrünün sonuna kimi istiqlal savaşı uğrunda əzmlə mübarizə aparmışdır. O, mühacirət etdiyi bütün ölkələrdə mənsub olduğu xalqın azad yaşamaq arzularını dilə gətirir və bu ölkələrdə yaratdığı mətbuat orqanları vasitəsilə geniş oxucu kütləsini Sovet Azərbaycanında cərəyan edən hadisələrlə yaxından tanış edirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2005, 479 s.
2. Əhmədli R. Mirzə Bala Məmməd zadənin ictimai-siyasi görüşləri. Bakı: Ozan, 2017, 448 s.
3. Hüseyin B. Azərbaycan istiklal mücadelesi tarixi. İstanbul: Genclik Yayım Evi, 1975, 343 s.
4. Məmməd zadə M. Milli dil və kimlik // Qurtuluş, 1935, №3, s.78
5. Məmməd zadə M. "Promete" millətlərinin qurultayı // Kurtuluş, №20, 1936, s.269
6. Məmməd zadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
7. Süleymanlı M. "Mirza Bala Mehmetzadenin "Kurtuluş" mecmuasındakı yazıları hakkında" // Türk dünyası incələmələri. İzmir, 2008, VIII c., №1, s.171-178
8. Vəliyev Ə. Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzade. İstanbul: Çetin, 2006, 394 s.
9. Yaqublu N. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 308 s.
10. Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, 1999, 90 s.

Redaksiyaya daxil olub 15.08.2023

UOT 94(479.24)

Ə.Ş.Nəcəfov, A.T.Kərimli
ADPU-nun Ağcabədi filialı
elizade.necefov@bk.ru, kerimli_anar@mail.ru

QARABAĞIN TARIXİ-DİNİ ABİDƏLƏRİ VƏ ERMƏNİ VANDALİZMİ

Açar sözlər: mədəni irs, mədəni abidələr, dini abidələr, vandalizm

Məqalədə Qarabağda olan tarixi-dini abidələrimizin erməni işğalı dövründə vandalizmə məruz qalması, işğaldan azad olunan ərazilərimizdə bərpa-quruculuq işlərinin aparılması, abidələrimizin bərpa olunaraq yenidən həyata qaytarılmasından bəhs edilmişdir.

Məqalədə işğal dövründə ermənilərin mənfur məqsədlərinin işğal altında saxladıqları ərazilərdən Azərbaycan tarixini silməklə özlərini guya bu torpaqların qanuni sahibləri kimi təqdim etmək istəmələri vurğulanmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, iki əsrdən çox Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları təkcə minlərlə günahsız soydaşlarımız deyil, həm də yaşı min illərlə ölçülən tarixi-dini abidələrimiz, müqəddəs ocaqlarımız – məscidlər, dini ibadət yerləri, ziyarətgahlar, tarixən xalqımıza məxsus olan kilsələr, sinaqoqlar, pirlər, ziyarətgahlar, azərbaycanlılara məxsus yüzlərlə qəbiristanlıqlar və digər tarixi-mədəni abidələrimiz bihudə yerə erməni vandalizminə məruz qalmış və məhv edilərək yer üzündən silinmişdir.

А.Ш.Наджафов, А.Т.Керимли

ИСТОРИКО-РЕЛИГИОЗНЫЕ ПАМЯТНИКИ КАРАБАХА И АРМЯНСКИЙ ВАНДАЛИЗМ

Ключевые слова: культурное наследие, памятники культуры, религиозные памятники, вандализм

В статье было упомянуто, что наши исторические и религиозные памятники в Карабахе подверглись вандализму во время армянской оккупации, на наших освобожденных от оккупации территориях проводились реставрационные и строительные работы, наши памятники были восстановлены и возвращены к жизни.

В статье подчеркивается, что во время оккупации армяне хотели представить себя законными владельцами этих земель, стирая историю Азербайджана с оккупированных территорий. Было отмечено, что жертвами агрессии Армении против азербайджанского народа на протяжении более двух столетий являются не только тысячи наших ни в чем не повинных соотечественников, но и наши исторические и религиозные памятники, святыни – мечети, места религиозного культа, святылища, церкви. и синагоги,

исторически принадлежащие нашему народу, костры, святилища, сотни кладбищ, принадлежащих азербайджанцам, и другие наши историко-культурные памятники без всякой причины подверглись армянскому вандализму и были уничтожены и стерты с лица земли.

A.Sh.Najafov, A.T.Karimli

HISTORICAL-RELIGIOUS MONUMENTS OF KARABAKH AND ARMENIAN VANDALISM

Keywords: *cultural heritage, cultural monuments, religious monuments, vandalism*

In the article, it was mentioned that our historical and religious monuments in Karabakh were subjected to vandalism during the Armenian occupation, restoration and construction works were carried out in our territories freed from occupation, and our monuments were restored and brought back to life.

In the article, it is emphasized that during the occupation, Armenians wanted to present themselves as the legal owners of these lands by erasing the history of Azerbaijan from the occupied territories. It was noted that the victims of the Armenian aggression against the people of Azerbaijan for more than two centuries are not only thousands of our innocent compatriots, but also our historic and religious monuments, holy places - mosques, places of religious worship, sanctuaries, churches and synagogues that historically belong to our people. , pyres, sanctuaries, hundreds of cemeteries belonging to Azerbaijanis and other historical and cultural monuments of ours were subjected to Armenian vandalism for no reason and were destroyed and wiped off the face of the earth.

Müstəqillik illərində respublikamızda başqa sahələrdə olduğu kimi, tarixi-dini və mədəniyyət abidələrinin qorunması, mühafizəsi və inkişafı da ciddi sahələrdən birinə çevrilmişdir. Xüsusilə, Qərbi Azərbaycanda və Qarabağın işğal altındakı ərazilərində, erməni vandalizminin qarşısını almaq üçün beynəlxalq təşkilatların vasitəsi ilə abidələrin mühafizə edilməsinə nəzarət işləri mümkün qədər dövlət səviyyəsində daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və dəfələrlə bu məsələ beynəlxalq təşkilatlar qarşısında qaldırılmışdır.

Erməni silahlı birləşmələri Qarabağı işğal edəndə “Hərbi münaqişələr zamanı mədəni sərvətlərin qorunması haqqında” (1954-cü il) Haaqa Konvensiyasının, “Mədəni sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında” (1970-ci il) Paris Konvensiyasının, YUNESKO-nun “Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında (1972-ci il) Konvensiyasının və “Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında” (1992-ci il) Avropa Konvensiyasının müddəalarını kobudcasına pozaraq Azərbaycanın mədəni sərvətlərini talamaqla məşğul olmuşdur (6, s.65).

Bununla da ermənilərin mənfur məqsədləri işğal altında saxladıkları ərazilərdən Azərbaycan tarixini silməklə özlərini guya bu torpaqların qanuni sahibləri kimi təqdim etmək idi. Bu mənada iki əsrdən çox Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları tək-cə minlərlə günahsız soydaşlarımız deyil, həm də yaşı min illərlə ölçülən tarixi-dini abidələrimiz, müqəddəs ocaqlarımız – məscidlər, dini ibadət yerləri, tarixən xalqımıza məxsus olan kilsələr, sinaqoqlar, pirlər, azərbaycanlılara məxsus yüzlərlə qəbiristanlıqlar və digər tarixi-mədəni abidələrimiz bihudə yerə erməni vandalizminə məruz qalmış və məhv edilərək yer üzündən silinmişdir.

Unutmayaq ki, tarixi-dini abidələr hər xalqın tək-cə tarixi deyil, həm də mənəvi, ruhani yaddaşını hifz edən müqəddəs məkanlardır. Bu baxımdan ermənilərin tarixi-mədəni abidələrimizi, o cümlədən məbədlərimizi məhv etmələri başadüşüləndir. Onlar bu yolla bizim minilliklər ərzində yaşadığımız Qarabağdakı tarixi ərazilərimizdən həm tarixi keçmişimizi, həm də mənəvi yaddaşımızı məhv etmək istəyirdilər.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı”, “Ölkə əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı” və “Yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı”na əsasən 30 il ərzində işğal altında qalmış ərazilərdə dövlət qeydiyyatında olan tarix və mədəniyyət abidələrinin ümumi sayı 900-dən çoxdur (3, s.4).

Şübhəsiz ki, bu siyahıya alınmayan, lakin əzəli torpağımız Qarabağdakı varlığımızın, milli kimliyimizin maddi sübutları olan minlərlə tarixi abidəmiz, dəyərümüz vardır. Bəzi məlumatlara görə, dövlət qeydiyyatında olmayan abidələrin sayı 1500-dən artıqdır, bunlardan beynəlxalq əhəmiyyətli abidələrin sayı isə onlardır.

İşğal altındakı torpaqlarımızda təsbit olunmuş tarixi-dini abidələrin təqribi sayı 403-dür. Onlardan 67-si məscidlər, 144-ü məbədlər, 192-i ziyarətgahlar, 714-ü isə pirlərdir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdəki 67 məsciddən (Şuşada 13, Ağdamda 5, Füzulidə 16, Zəngilanda 12, Cəbrayılda 5, Qubadlıda 8, Laçında 8) 65-i tamamilə, 2-i isə qismən dağıdılaraq yararsız hala salınmışdır (6, s.5).

Dinşünasların da qeyd etdikləri kimi, ilahi dinlərin hər birində, onların müqəddəs kitablarında müqəddəs yerləri dağıdanlar barədə açıq-aşkar yazılır ki, kim Allahın məscidlərini və məbədlərini məhv edirsə, Allah da onları məhv edəcək. Qurani-Kərimin Bəqərə surəsinin 114-cü ayəsində bu barədə buyrulur: “Allahın məscidlərində Onun (Allahın) adının çəkilməsinə maneçilik törədənlərdən və onların xarab edilməsinə (dağıdılmasına) çalışanlardan daha zalım kim ola bilər? Halbuki, onlar oraya

(məscidlərə) ancaq qorxa-qorxa girməli idilər. Onları dünyada rüsvayçılıq, axirətdə isə böyük əzab gözləyir” (2, s.17)

İncildə isə bu barədə deyilir: “Kim Allahın məbədini məhv edirsə, Allah onu məhv edəcək, çünki Allahın məbədi müqəddəsdir” (5, s.5).

Araşdırmalardan aydın olur ki, ermənilərin tarixi-dini abidələrimizə qarşı vandal təcavüzü müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Milli mənsubiyyəti və qədim tarixi-millî, dini ənənəni özündə ehtiva edən abidələr tamamilə uçurulmuşdur. Bu abidələrin erməniləşdirilməsinə, özgələşdirilib dəyişdirilməsinə cəhd edilmiş, işğal altındakı müsəlman dini kimliyinə aid olan abidələr, o cümlədən digər mədəniyyət nümunələri dağıdılmış, hətta təhqir olunmuşdur. Son illərdə məscidlərimizdə donuz, mal-qara və digər heyvanların saxlanması faktı Qərb ölkələrinin fotomüxbirləri tərəfindən də lentə alınmış və bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərini “özününkü” hesab edən Ermənistanın siyasi dairələri, artıq bu əraziləri tarixi və mədəni baxımdan da erməniləşdirmək üçün işğal dövründə ardıcıl olaraq vandallıq həyata keçirmişlər. Həmin vandallıq fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılmışdır.

İslam dini abidələri, o cümlədən məscidlər, ziyarətgahlar, pirlər, ocaqlar, qəbiristanlıqlar, qəbirüstü abidələr, qəbir daşları tamamilə dağıdılaraq yerlə-yeksan edilmişdir. Memarlıq abidələri üzərindən Azərbaycan və ərəb əlifbası ilə yazılmış bütün mətnlər silinmiş və ya götürülərək ərazidən çıxarılmış, tarix diyarşünaslıq muzeyləri, şəkil qalereyaları və fondlarında olan yüz minlərlə əlyazmalar və eksponatlar, monumental abidələrin və xatirə nişanlarının, Azərbaycanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı olan məşhurların həyatlarını əks etdirən lövhələrin, heykəltəraşlıq əsərlərinin sökülərək erməni mədəniyyətinin nümunələri və heykəlləri ilə əvəzlənməsinə cəhd edilmişdir.

Toponimlərin, yer-yurd və inzibati yaşayış mərkəzlərinin adlarının dəyişdirilməsi, tarixi şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət xadimlərinin, hərbi xadimlərin, keçmiş Sovet İttifaqı və Milli Qəhrəmanların, görkəmli elm və incəsənət xadimlərinin həyatı ilə bağlı şəxsi muzeylər və mənzillər üzərindən azərbaycanlıların adlarının ləğv edilərək milliyyətə erməni vətəndaşlarının adları ilə əvəz edilməsi və digər çoxsaylı vandalizm nümunələri mövcuddur (4, s.3).

Ermənilərin işğalçılıq faktından istifadə edərək çoxsaylı abidələrə qarşı məqsədli şəkildə tətbiq etdikləri vandalizm aktları nəticəsində milli abidələrimizin forma cəhətdən görünüşü tamamilə dəyişdirilərək mövcudluğu şübhə altına alınmışdır. Buna misal olaraq, Şuşa şəhərindəki böyük tarixi əhəmiyyətə malik bina və qurğuları, M.P.Vaqifin xatirə kompleksini, Laçın rayonunun Güləbird kəndindəki Sarı Aşığın və Laçın

şəhərinin mərkəzində tikilmiş İkinci Dünya Müharibəsi iştirakçılarının xatirə abidələrini göstərmək olar. Bütün bunların əvəzində isə ermənilər Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Xankəndi, Hadrut, Xocavənd, Qubadlı ərazilərində, birinci Qarabağ döyüşlərində Azərbaycan oğulları tərəfindən məhv edilmiş erməni terrorçularından bəzilərinin xatirələrini əbədiləşdirmək üçün onların heykəlləri ucaldılmışdır.

Hərbi təcavüz nəticəsində işğala məruz qalmış ərazilərdə tarixən mövcud olmuş mədəni dəyərlərin qorunması və eləcə də memarlıq, incəsənət, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni dəyərlərin müdafiə edilməsi və onlara dəymiş zərərlərin qiymətləndirilməsi hazırda Azərbaycan dövlətinin qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi durur. Belə ki, 2012-ci ildə Parisdə keçirilmiş YUNESKO-nun Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması üzrə Komitəsinin 8-ci sessiyası çərçivəsində işğal edilmiş ərazilərdə mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında qəbul edilən sənəd imkan verir ki, Azərbaycan dövləti törətdiyi cinayətlərə görə Ermənistanla qarşı Beynəlxalq təşkilatlar vasitəsi ilə sanksiyaların tətbiq edilməsini tələb etsin (1, s.7).

Müasir şəraitdə Qarabağ abidələrinin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, işğal altındakı abidələrin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin vacibliyi indi daha çox hiss olunur. Qarabağ abidələrinin bütün Azərbaycan xalqının həyat fəlsəfəsində müsbət keyfiyyət müəyyən edən bədii-образların tədqiqinin zəruriliyi də xüsusi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin davamlı və təkidli tələbləri nəticəsində Beynəlxalq təşkilatlar Ağdam cümə məscidinin, Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhər ağa, Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını dağılmaqdan saxlamağa nail olmuşdur.

İşğal dövründə ermənilər daha bir əxlaqsızlıq nümayiş etdirərək, Ağdam cümə məscidinin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirirdilər. Onlar qəbiristanlıqların mərmər daşlarını söküb formalarını dəyişərək Xankəndi, Hadrut, Əsgəran, Laçın və Xocavənd qəsəbələrində inşa etdikləri bağ və parklarda bəzək daşları kimi istifadə etmişdilər. Bunun da nəticəsində yüzlərlə qəbiristanlıqlar dağıdılmış və minlərlə qəbirlər tanınmaz hala salınmışdır.

Məlumdur ki, işğal edilmiş Qarabağdakı tarixi-dini abidələrimiz milli mədəniyyətimizin bir hissəsini təşkil edir. Bununla yanaşı, erməni işğalçıları tərəfindən talan edilmiş regionun muzeylərində Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli əşyalar, rəssamlıq və mədəniyyət əsərləri, dünya şöhrətli xalçalar, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyaları və digər qiymətli materiallar toplanmışdı. İşğal olunmuş ərazilərdə

Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektləri xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdir. Ələ keçirdikləri ərazilərdə 12 muzey, 6 rəsm qalereyası, 9 saray qarət edilmiş və yandırılmışdır. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı talan olunmuşdur. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdi (6, s.66).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, düşmən tarixi-dini abidələrə qarşı vandallığı təkcə Qarabağda deyil, həmçinin Qərbi Azərbaycanda yaşamış soydaşlarımıza qarşı da törətmiş, azərbaycanlıların varlığını özündə əks etdirən bütün tarixi-memarlıq abidələri yer üzündən silinmiş, qəbiristanlıqlar dağıdılmışdır. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alındığı halda, bu gün Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid – Göy məscid qismən salamat qalmışdır ki, onu da xarici qonaqlara “fars” məscidi kimi təqdim edirlər. 1988-1989-cu illərdə Ermənistanın 22 rayonundan (170 sırf azərbaycanlı və 94 ermənilərlə qarışıq yaşayış məntəqələrindən) 250 minə yaxın azərbaycanlı deportasiya edildi. Bununla da tarixi Azərbaycan torpaqlarında monoetnik erməni dövlətinin əsası qoyuldu. Azərbaycanlıların Ermənistanda qoyub gəldikləri yaşayış məntəqələrindəki 234 məktəb, 214 kitabxana, 268 mədəniyyət müəssisəsi, 235 səhiyyə ocağı, 112 uşaq bağçası, 152 məişət evi ermənilərin əlinə keçdi. Azərbaycanlılara məxsus 223 qəbiristanlıq, 49 məscid, 68 tarixi-memarlıq abidəsi tədricən erməni vandalları tərəfindən səssiz-səmirsiz dağıdılmışdır. (1, s.1).

Əvvəldə qeyd etdiklərimizdən bəlli olduğu kimi, erməni işğalçıları tarixi Qarabağda tarixi-dini və digər mədəni irsimizi məhv etməklə, dünyaya daş dövründən bəri məlum olan tarixi irsimizi itirmək istəsələr də, buna nail ola bilmədilər. Çünki tarixi dəyişmək heç kəsə nəsbil olmadığı kimi, erməni faşistlərinə də qismət olmadı.

Böyük qürur və iftixar hissi ilə qeyd etməliyik ki, üç ildən artıqdır ki, Qarabağ Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli ordumuz tərəfindən düşməndən tam azad edilmiş və ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmuşdur. Qarabağdakı “oyuncaq dövlət” məhv edilmiş və 30 ilə yaxın bir zaman kəsiyində qanunsuz qondarma rejimə rəhbərlik etmiş cinayətkar rəhbərlər həbs olunaraq Azərbaycanın paytaxtı Bakıya gətirilmiş və barələrində həbs qəti imkan tədbiri seçilmişdir.

Artıq Qarabağda həyat yenidən öz axarına düşüb, hər tərəfdə geniş abadlıq quruculuq işləri vüsət alıb, məcburi köçkünlər öz dədə-baba yurdlarına qayıdırlar. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdən Şuşa, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Ləcin, Ağdamda yeni tikiləcək məscidlərin təməli qoyulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundova S.* Xalqımızın dünya əhəmiyyətli tarixi və mədəniyyət abidələri erməni vandalizminə məruz qalıb / “İki sahil” qəz., Bakı, 2023, 6 oktyabr
2. *Qurani-Kərim, B.:* Tuna, 2022, 640 s.
3. *Məmmədov N.* İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Nurlar, 2015, 96 s.
4. *Rüstəmov T.* Erməni işğalçıları Qarabağda maddi-mədəni irsimizi məhv etməklə dünyaya çoxdan məlum olan tarixin izlərini itirmək istəyirlər / “Xalq” qəz., Bakı, 2015, 30 mart
5. *Süleymanov E., Süleymanov V.* Ermənistanın Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü və işğalın ağır nəticələri. Bakı, 2012, 181 s.

Redaksiyaya daxil olub 05.08.2023

UOT 32

N.F.Şirinova

Azərbaycan Texniki Universiteti

nailashirinova59@gmail.com

MULTİKULTURAL ETNİK-MİLLİ MÜXTƏLİFLİK MÖVZUSUNUN OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: mədəni müxtəliflik, fraqmentasiya, tolerantlıq, postmodernizm, mədəni müxtəliflik

Cənab İlham Əliyevin “Mədəniyyəti ortaq təhlükəsizlik naminə paylaşaq” mövzusunda III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında vurğuladığı fikirlər də multikulturalizm ideyalarını cəmiyyətin inkişafını yaşam fəlsəfəsi kimi qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə qazanılmış tarixi və müasir nailiyyətləri ifadə etmişdir. Multikulturalizm Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin prioritet konsepsiyası kimi qəbul edilməklə davamlı yaşam fəlsəfəsi məzmununda addımlamaqdadır. Bu gerçəklik Azərbaycan multikulturalizm modelinin təntənəsi kimi tarix və müasirlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan multikulturalizm modeli cəmiyyətin tərəqqi məsələsini həll etməklə bərabər, həm də elmi fikir, metodologiya olaraq inkişaf etməkdədir. Eyni zamanda tarix boyu siyasi sülalələr, dövlətlər bir-birini əvəz etdikcə Azərbaycan siyasi müstəvidə multikultural dəyərləri layiqincə öyrənmək üçün şərait yaradır.

Beləliklə, pərakəndə şəkildə bu günümüze gəlib çıxan multikultural siyasi dəyərlərin mövcudluğu zaman-zaman onların sistemli və bütöv olması ideyasının reallaşmasını labüd edir.

Н.Ф.Ширинова

СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕМАТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНОГО РАЗНООБРАЗИЯ

Ключевые слова: культурное различие, фрагментация, толерантность, постмодернизм, культурное разнообразие

Идеи, озвученные господином Ильхамом Алиевым на официальном открытии III Всемирного форума межкультурного диалога на тему «Давайте поделимся культурой ради общей безопасности», отражают исторические и современные достижения в этом направлении в Азербайджанской Республике, принявшей идеи мультикультурализма как жизненную философию для развития общества. Мультикультурализм, будучи принятой в качестве приоритетной концепции государственной политики в Азербайджанской Республике, продвигается в фабуле стойкой жизненной

философии. Эта реальность имеет большую значимость с точки зрения истории и современности, как торжество азербайджанской модели мультикультурализма. Азербайджанская модель мультикультурализма развивается как научная идея и методология наряду с решением вопроса прогресса общества. В то же время, поскольку на протяжении истории политические династии и государства сменяли друг друга, в Азербайджане создаются условия для правильного усвоения мультикультурных ценностей на политическом уровне.

Таким образом, существование мультикультурных политических ценностей, дошедших до наших дней в разрозненной форме, временами зарождает неизбежность реализации идеи об их систематизации и целостности.

N.F.Shirinova

SIMILAR AND DIFFERENT ASPECTS OF THE SUBJECT OF MULTICULTURAL ETHNO-NATIONAL DIVERSITY

Keywords: *cultural difference, fragmentation, tolerance, postmodernism, cultural diversity*

The ideas voiced by Mr. İlham Aliyev at the official opening of the III World Forum of Intercultural Dialogue on the theme “Let’s share culture for the sake of common security” reflect historical and modern achievements in this direction in the Republic of Azerbaijan, which has adopted the ideas of multiculturalism as a life philosophy for development of the society. Multiculturalism, being accepted as a priority concept of state policy in the Republic of Azerbaijan, advances in the plot of steady life philosophy. This reality is of great significance from the point of view of history and modernity, as triumph of the Azerbaijani model of multiculturalism. The model of modernization of Azerbaijan society in solving both the enhancing and scientific thought methodology is in progress. At the same time all period of the khalife the political heritages, states inserted one another Azerbaijan makes the condition of teaching multicultural values.

Thus, the existence of multicultural political values, having reached these days in a scattered form, makes inevitable the realization of the idea of their systematization and integrity from time to time.

Çoxmədəniyyətlik hər bir cəmiyyətin inkişafının təməlidir. Bu baxımdan multikulturalizm bir siyasi fəlsəfə mövzusu olub fərqli dərəcədə dəyişərək inkişaf edən ideologiyaları və siyasətləri əhatə edir, cəmiyyətin inkişafına təsir göstərir. Multikulturalizmin yaşam tərzini kimi beynəlxalq əhəmiyyəti müasir dünyamızda xüsusi diqqətdə olan məsələdir. Humanist olmaqla yanaşı, demokratik dəyərləri özündə ehtiva edən ideologiya kimi multikulturalizm tolerantlığın göstəricisidir.

Multikulturalizmsiz humanizm, beynəlxalq münasibətlər mədəniyyəti, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma əsasında formalaşacaq dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri mümkünsüzdür. Mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri göstəricisi məhz multikulturalizmdir. Təbii ki, digər mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini və tarixini öyrənmədən həmin mədəniyyətə tolerant yanaşmaq mümkün deyil. Bu münasibətlərin öyrənilməməsi mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun qurulmasına mane olacaq mühüm bir məsələdir. Bu baxımdan multikulturalizm ölkədə yaşayan müxtəlif millətlərin mədəniyyət dəyərlərini tanıyan bir siyasətdir (4, s.229-262).

Bir dövlətin müxtəlif fərqli mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan etnomədəni qrupları və dini konfessiyaları özündə ehtiva etməsi hər zaman multikultural adlandırılır. Multikulturalizmin formalaşması üçün mövcud prinsiplər və tələblər əsas götürülməlidir. Dövlətin çoxkonfessiyalı bir cəmiyyətə sahib olması multikulturalizm siyasətinin yürüdülməsi fonunda ölkənin gələcək inkişafına təhlükə formalaşdırmır, tam əksinə, buna dəstək olmaqla çoxşaxəli inteqrasiyanın təmin olunmasında böyük rol oynayır. Müasir mədəni cəmiyyətlərin düşünülmüş multikulturalizm siyasəti olmadan sabit inkişafı da mümkün deyil. Azərbaycan milli mədəniyyətinə inteqrasiya olunan müxtəlif xalqların mədəni zənginlikləri ölkənin inkişafının təcəssümüdür ki, bu da qeyd olunan fikrin sübutudur. Multikultural ənənələrdən imtina etmək siyasi qarşıdurmalara bünövrə qoymaq deməkdir. Azərbaycan dövləti multikultural ənənələr əsasında inkişaf edən zəngin milli-mədəni dəyərlərə malik bir ölkədir. Multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat təzi olaraq uzun illər ölkənin inkişafının stimullaşdırıcı siyasətidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin bərpasından sonra multikulturalizmin inkişafı üçün xüsusi dövlət dəstəyi gücləndirilib. Bu güclü dəstəyin yekun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda müxtəlif xalqların nümayəndələri qarşılıqlı dostluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşayır, ölkənin inkişafında rol alırlar. Azərbaycandakı fərqli etnik qrupların münaqişə olmadan, qarşılıqlı anlaşma və dostluq şəraitində yaşaya bilməsi faktı dövlət başçısının Azərbaycan multikultural cəmiyyətindəki inteqrasiya və idarəetmə siyasətinin uğurlu nəticəsidir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın multikulturalizm modelinin digər ölkələrlə müqayisədə müsbət mənada kəskin fərqlənməsinin əsas səbəbi ilk növbədə onun dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, həm də xalqın həyat təzinin bir parçası kimi mövcudluğudur. Dünyada dəhşətli hadisələrin baş verməsi, Yaxın Şərq, Ön Asiya, Avropa böhranları fonunda Azərbaycanın sabitlik, inkişaf, rifah, təhlükəsizlik şəraitinin başlıca səbəblərindən biri də məhz respublikada multikultural dəyərlərin və ənənələrin mövcudluğu, müxtəlif xalqların birgə firavan yaşayışıdır (5, s.103-112).

Bir ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafı daim qarşılıqlı əlaqədədir. Bu baxımdan multikulturalizm dövlət siyasətinin, iqtisadi inkişafın özülündən kənar ola bilməz. Bu gün Azərbaycan sosial-iqtisadi və digər sahələrdə dünyada qabaqcıl mövqeləri tutursa, bu, həm də onun müxtəlif mədəni, etnik qrupları birləşdirərək qorumasının, dəyərlərin qiymətləndirilməsinin göstəricisidir. İnkişafımızın təməlinə olan Azərbaycanın multikulturalizm modeli bütün dünyaya müasir inkişaf nümunəsi göstərmiş və artıq özünü sübut etmişdir. Hazırda ölkəmizin bu sahədə təcrübəsi bir örnək kimi öyrənilir. Azərbaycan xalqı birgəyaşayış təcrübəsi, həyat tərzi, müxtəlif cəmiyyətlərə tolerant münasibətilə multikulturalizmi yaşadır və onun gələcəyini müəyyən etməklə ölkənin inkişafını gücləndirir (1, s.37-80).

Heydər Əliyevin siyasi və eyni zamanda həqiqi varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev öz sələfinin bu yeni məzmunlu maarifçilik konsepsiyası – Azərbaycançılıq ideologiyasını multikulturalizm, milli mədəniyyətlərə arası dialoq fəlsəfəsi kimi elmi-nəzəri və təcrübi-tətbiqi baxımdan inkişaf etdirməyə nail olmuşdur ki, bunun bariz nəticəsi ölkəmizin dünyada ən qabaqcıl multikultural, eyni zamanda tolerant bir ölkə kimi şöhrət qazanması reallıqlarıdır.

İnamla deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasından qaynaqlanan multikulturalizm, mədəniyyətlərə arası dialoq, habelə tolerantlıq hadisəsi cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi dövlət idarəçilik siyasətində əsas prioritet sahə, proqram layihə cəmiyyətin yaşam fəlsəfəsi mahiyyətində dərk edilir və bu ideologiya son 20 ilə yaxın tarixi mərhələdə Azərbaycan Respublikasında dünyəvi və bəşəri dəyərlərə, millətlərə arası dialoqa ciddi önəm verən bərabər hüquqlu birgə yaşayış konsepsiyasına çevrilmişdir.

Bunu ilk növbədə etnik dinindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların bərabərliyini təmin edən Azərbaycan Konstitusiyası, həmçinin respublikamızın qoşulduğu hüquqi aktlar – BMT-nin “İnsan haqları ümumi deklarasiyası”, Avropa Şurasının “Əsas azadlıqların və hüquqların qorunmasına dair” Konvensiyası, BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”, “Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə İclasın Yekun Aktı”, “ATƏT-in insan meyarları üzrə Konfransının Kopenhagen sənədi”, Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası”, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş “Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi üzrə Konvensiyası”, bundan başqa Azərbaycan Respublikasının milli siyasətinə həsr olunmuş dövlət sənədi – “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dilinin və mədəniyyətinin

inkişafına dövlət qayğısı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı dolğun surətdə əks etdirir.

Artıq təsdiqlənib qəbul edilmiş həqiqətdir ki, qədim tarixə malik Azərbaycan müstəqil, hüquqi respublika kimi 30 ilə yaxın inkişaf tarixində çoxmədəniyyətliliyə, tolerantlıq ənənələrinə sadıq qalaraq müxtəlif millətlərin və etnik birliklərin ana dilinə, dini inanclarına hörmətlə yanaşma prinsiplərini uca tutmuş, xalqların bir-birlərinin adət-ənənəsinə, mədəniyyətinə hörmət ruhunda yaşamasının qarantı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının qlobal demoqrafiya, miqrasiya problemləri ilə üz-üzə qaldığı, 1 milyon qaçqının qayğısını həll etdiyi dövəmdə də çoxmədəniyyətliliyə hörmət və məsuliyyət hissini unutmamış, ermənilərin xalqımıza yüzillər boyu qəddar düşmən münasibətdə olmasına baxmayaraq, erməni əsilli kütlənin təhlükəsizliyini təmin etmiş, onların dini-mənəvi ənənəsinə bağlı maraqlarını belə diqqətdə saxlamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin multikulturalizm ideyalarına yüksək qiymət verərək, bəşərin qlobal mədəniyyət problemlərinin həllində bu həyati mədəniyyət proqramına əsaslanması və onu öz peşəkar siyasətçi, səriştəli lider qüdrəti ilə dayanaqlı inkişaf modelinə çevirməsi indi bütün planetə məlum faktdır.

Azərbaycanın dövlət rəhbəri cənab İlham Əliyevin aşağıdakı iqtibasda öz ifadəsini tapmış dərin məzmunlu fikirləri müstəqil Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm modelinin məzmun və mahiyyətini dolğunluqla canlandırır: “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzidir. Düzdür, bu termin nisbətən yenidir. Ancaq əsrlər boyu Azərbaycanda multimədəniyyətli cəmiyyətlər mövcud olub. Xalqlar arasındakı dostluq və həmrəylik bunun bariz nümunəsidir. Biz bu gün də çalışırıq ki, öz təşəbbüsümüzlə regionda və dünyada gedən proseslərə müsbət təsirimizi göstərək”.

Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində, eləcə də elmi sahələrdə multikulturalizm aktual sahə və mövzu kimi ciddi araşdırma obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda multikulturalizm, mədəniyyətlərarası dialoq mövzusunda təşkil olunan beynəlxalq forumlar, onların nəticəsi olaraq ölkəmizin qoşulduğu konvensiyaların müddəalarından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi ölkəmizin dünyaya inteqrasiyasını reallaşdırmaqla bərabər, xalqımızın qonaqpərvərlik, qonşuluq, dostluq, qardaşlıq, beləcə ümumbəşəri humanizm hissələrinə bağlı olduğunu əyani surətdə təsdiq edir.

Cənab İlham Əliyevin “Mədəniyyəti ortaq təhlükəsizlik naminə paylaşaq” mövzusunda III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun rəsmi açılışında xüsusi olaraq vurğuladığı aşağıdakı fikirlər də multikulturalizm ideyalarını cəmiyyətin inkişafının yaşam fəlsəfəsi kimi qəbul etmiş Azərbaycan Respublikasında bu istiqamətdə qazanılmış tarixi və müasir nai-

liyyətləri aydın ifadə edir: “Bu gün Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətin nüfuzlu üzvüdür, regional müstəvidə çox müsbət rol oynayır. Bizim təşəbbüslərimiz regional əməkdaşlığın gücləndirilməsinə istiqamətləndirilib. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı siyasi və iqtisadi məsələlər diqqət mərkəzindədir. İrəli sürdüyümüz təşəbbüs və layihələr regionun hüdudlarını aşıb. Bu layihələr ölkələri və qitələri birləşdirir. Enerji təhlükəsizliyi məsələsinə nəzər saldıqda aydın görünür ki, Azərbaycan burada artıq Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün mühüm rol oynayır. Nəqliyyat infrastrukturuna gəldikdə, biz bu gün tarixi İpək Yolunu bərpa edirik. Asiya və Avropa arasında yeni dəmir yolu əlaqəsini yaradıırıq. Biz təkcə iqtisadi inkişafa və daha təkmil nəqliyyat infrastrukturuna deyil, xalqlararası təmaslara sərmayə yatırırıq. Tarixi İpək Yolu Azərbaycandan keçmişdir. Biz bu gün onu müasir texnologiyaların tətbiqi və qonşu dövlətlərin iştirakı ilə bərpa edirik. İqtisadi və sosial inkişafıla bağlı bütün layihələrimiz regional əməkdaşlığı, xalqlar və ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir” (7).

Azərbaycan vətəndaşlarının məhz İslam dini, İslam əxlaqı və mədəniyyətinə güclü sahiblik hissi uzun əsrlər boyu qonşuluq, digər xalqların, millətlərin, etnik qrupların vətəndaş hüquqlarına, mənəvi hissələrinə, adət-ənənələrinə qarşılıqlı hörmət şəraitində yaşamasına şərait yaratmışdır. Ümummillə lider Heydər Əliyev öz çıxışında “Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq” söyləyirdi. Bu baxımdan İslam dininin təlqin etdiyi həmrəylik, birlik, sülh, sevgi, dostluq kimi əxlaqi dəyərlər Azərbaycanda hakim hissələr kimi şüurlarda daimi yerə malik olduqlarından hazırkı qloballaşma mərhələsində, ənənəvi dəyərlərin qeyri-ənənəvi dəyərlərlə əvəzlənməsi şəraitində mədəni müxtəliflik probleminin həlli istiqamətində heç bir anlaşılmazlıq, gərginlik müşahidə olunmur (6).

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, bir ümumi səma altında birləşən millətlər və xalqların çoxmədəniyyətlilik hadisəsi – multikulturalizm Azərbaycan Respublikasında dövlət siyasətinin prioritet konsepsiyası kimi qəbul edilməklə davamlı yaşam fəlsəfəsi məzmununda irəliyə doğru inamla addımlamaqdadır ki, bu gerçəklik Azərbaycan multikulturalizm modelinin tən-tənəsi kimi tarix və müasirlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda Azərbaycan multikulturalizm modeli cəmiyyətin tərəqqi məsələsini həll etməklə bərabər, həm də elmi fikir, metodologiya olaraq gündəndən inkişaf etdirilməkdədir. Bu isə dünya ictimai fikrinin ideoloji cəhətdən maraq çəkən, dünya nizamını şərtləndirən multikulturalizm fəlsəfəsinin, fəlsəfi-etikasının elm kimi dəyərlənməsinin təsadüfi olmadığını təsdiqləyir, həmçinin də dünya “Dialog fəlsəfəsi”nin qapılarını bu aktual və fənlərarası kontekstdə ciddi maraq doğuran elmi sahə tədqiqatlarına inamla açır.

Bu baxımdan AMEA-nın həqiqi üzvü Kamal Abdullayevin, professor Etibar Nəcəfov və digər alimlərimizin Azərbaycan multikulturalizminin elm kimi inkişafına böyük təkan verən məruzə və çıxışları aktualıq kəsb edir.

Kamal Abdullayevin aşağıdakı iqtibasda cəmlənmiş fikirləri multikulturalizmin Azərbaycan modelinin mahiyyətini və ölkəmizin bu mədəniyyət proqramının həyata keçirilməsində sabit mövqeyini ifadə edir: “Azərbaycan ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, publisistik təfəkkürünün tarix boyu ortaya qoyduğu nümunələr dünya tolerantlıq və multikulturalizm xəzinəsinə əsl töhfədir. Bunu hamının bilməsində fayda var. Eyni zamanda tarix boyu siyasi sülalələr, dövlətlər bir-birini əvəz etdikcə Azərbaycan siyasi müstəvisində baş verən multikultural reflekslər bu dəyərləri layiqincə qiymətləndirib öyrənmək üçün münbit şərait yaradır. Əsasən, pərakəndə şəkildə bu günümüzdə gəlib çıxan multikultural siyasi dəyərlərin mövcudluğu zaman-zaman onların sistemli və bütöv olması ideyasının reallaşmasını da qaçılmaz edir” (2, s.504-517).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı, 2017, 417 s.
2. *Abdullayev K.M.* Azərbaycan müstəqilliyi illərində multikulturalizm və tolerantlıq. Bakı, 2016, 586 s.
3. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, 135 s.
4. Multikulturalizmə giriş. Bakı, 2019, 432 s.
5. *Nəcəfov E.* Multikulturalizmin mahiyyətinə dair. Dövlət idarəçiliyi // Nəzəriyyə və təcrübə, 2015, №3 (51), 140 s.
6. İ.Əliyevin III Ümumdünya Millətlərarası Dialoq Formunda çıxışı. Bakı, 7-9 aprel 2011 / <https://www.youtube.com/watch?v=uai1UabgBgk>
7. https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e25367_az.html

Redaksiyaya daxil olub 20.08.2023

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 378

M.V.Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
azeriteacher@yahoo.com

TƏHSİLDƏ TƏLƏBƏ FƏALİYYƏTİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: təhsildə planlaşdırma, tələbə, vaxt, fəaliyyət, peşəkar inkişaf, uğurlu nəticə

Məqalə təhsildə tələbələrin peşəkar inkişafının təmin edilməsində fəaliyyətin planlaşdırılmasından bəhs edir.

Yaşadığımız dördüncü sənaye inqilabı dövrü insanlardan biliklə yanaşı, bacarıq və səriştələr tələb edir. Güclü kompetensiyalara malik insanların yetişdirilməsində təhsilin rolu böyükdür. Bu gün təhsil alan tələbə yaxın gələcəyin mütəxəssisidir. Yeni dövrün tələbləri hər bir insanı, o cümlədən tələbələrini öz işlərini necə qurmaq, bilik və bacarıqlarını necə formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək kimi problemlərlə qarşılaşdırır. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşmasında yaradıcı potensialın müəyyənəşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi də vacib məsələlərdəndir. Bəs tələbələrımız öz təhsil fəaliyyətlərini necə təşkil edirlər?

Araşdırmanın məqsədi təhsildə tələbələrin peşəkar inkişafının təmin edilməsinə fəaliyyətin planlaşdırılmasının təsirinin müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə aparılan tədqiqatda universitet tələbələrinin fikirləri öyrənilmiş və toplanan məlumatlar əsasında müəyyən nəticə əldə edilmişdir. Tədqiqat təsvir xarakteri daşımaqla kəmiyyət yanaşması metodu ilə aparılmışdır.

M.В.Абдуллаева

ПЛАНИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАНИИ

Ключевые слова: планирование в образовании, студент, время, деятельность, профессиональное развитие, успешный результат

В статье говорится о планировании мероприятий по обеспечению профессионального развития обучающихся в сфере образования.

Эпоха четвертой промышленной революции, в которой мы живем, требует от людей навыков и компетенций, а также знаний. Велика роль образования в подготовке людей с сильными компетенциями. Учащийся сегодня – это специалист ближайшего будущего. Требования новой эпохи ставят перед каждым человеком, в том числе и перед учащимся, такие проблемы, как построение собственной работы, формирование и развитие

своих знаний и умений. Выявление и развитие творческого потенциала в формировании личности школьника также является важным вопросом. Как наши студенты организуют свою учебную деятельность?

Цель исследования – определить влияние планирования деятельности на обеспечение профессионального развития обучающихся в сфере образования. В проведенном с этой целью исследовании было изучено мнение студентов вузов и на основе собранных данных сделаны определенные выводы. Исследование проводилось с использованием описательно-количественного метода.

M.V.Abdullayeva

PLANNING STUDENT ACTIVITY IN EDUCATION

Keywords: *planning in education, student, time, activity, professional development, successful outcome*

The article deals with the planning of activities to ensure the professional development of students in education.

The era of the fourth industrial revolution in which we live requires not only knowledge but also skills and competencies. The role of education in the development of people with strong competencies is great. Today's student is a specialist of the near future. The requirements of the new era confront everyone, including students, with problems such as how to build their own business, and how to shape and develop their knowledge and skills. Identifying and developing creative potential while shaping student personality is also important. How do our students organize their educational activities?

The purpose of the study is to determine the impact of activity planning on ensuring the professional development of students in education. In this research, the opinions of university students were examined, and certain results were obtained based on the collected data. The research was carried out by the method of quantitative approach with a descriptive design.

Giriş

Bütün dünyada elmi-texniki tərəqqinin inkişafında təhsil əsas rol oynayır. Təhsil gələcəyi idarə etməyi bacaran elə mütəxəssislər hazırlamalıdır ki, onlar təxəyyül, təfəkkür və intuisiyanın köməyiylə hadisələri proqnozlaşdıra və problemlərin həlli yolunu qabaqcadan görə bilməli və onları həll etməyi bacarmalıdırlar. Deməli, təhsil gələcəyin insanını yetişdirməlidir, həm də elə insanı ki, ABŞ-ın keçmiş prezidenti Con Kennedinin dediyi kimi, “...heç vaxt olmayanı arzu edən insanları...”.

Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununda da yüksək dəyərlərə malik şəxsiyyətin yetişdirilməsi ön planda durur. Təhsilin əsas məqsədi:

“– Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və Azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

– milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabətqabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaq;

– sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq”dır [2].

Bu gün texnologiya və elm sahəsindəki inkişaf və bu inkişafdan yaranan tələblər digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də yeniliklər edilməsini zəruri edir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr bu inkişafı izləməklə inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatmaq üçün yüksək səviyyəli insan gücünə ehtiyac duyurlar. Təhsil dövrünün tələblərinə uyğun insan gücünün artırılmasında ən vacib amillərdən biridir. Hər bir ölkənin inkişafında yaxşı təhsil görmüş insan gücünün çox önəmli olduğunu bilən ölkələr təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün böyük səy göstərirlər.

Təhsilin inkişafı naminə göstərilən səylər gələcək insanın yetişdirilməsində mühüm yer tutan müəllim təhsilinə yönəlməkdədir. Bu gün ali məktəblərdə təhsil alan tələbə – yaxın gələcəyin müəllimi hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirmək məsuliyyətini dərk edərək sürətlə dəyişən və inkişaf edən şərtlər qarşısında peşə fəaliyyətlərinə başlamazdan öncə özünü inkişaf etdirməlidir. Gələcəyin şəxsiyyətini yetişdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayacaq bu günün tələbəsi intellektual və mədəni səviyyəsini artırmaq üçün daim axtarışda olmalı, araşdırma aparmalı, mütaliə etməli, bilik və bacarıqlarını artırmalı və inteqrasiya etməyi bacarmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” [4] adlı sənədin təsdiq edilməsi güclü Azərbaycan dövlətinin davamlı inkişafının təmin edilməsinə xidmət edir. Sənədin beş strateji prioritetlərindən biri “Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adı altında müəyyən edilib.

Dünya iqtisadiyyatında baş verən inqilabi texnoloji dəyişikliklər zəminində ölkələrarası rəqabət son illərdə xeyli artmışdır. Dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün ölkəmizin prioriteti yüksək rəqabətə davamlı, əmək bazarında öz bacarıqları ilə fərqlənən şəxsiyyət yetişdirmək, insan kapitalını formalaşdırmaqdır. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa

dair Milli Prioritetlər” sənədinin “XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil”, “Yaradıcı və innovativ cəmiyyətin formalaşması” [4] istiqamətləri cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunun mühüm olduğunu göstərir.

Bəs bugünkü təhsilimiz gələcəyin insanını yetişdirə bilirmi? Ali pedaqoji məktəblərdə müəllimlik ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr – yaxın gələcəyin müəllimləri gələcəyin insanını yetişdirməyə hazırdırlarmı? Onlar təhsil fəaliyyətlərində hansı problemlərlə qarşılaşırlar?

Hazırda yaşadığımız dördüncü sənaye inqilabı dövründə insanlara lazım olan bacarıqları formalaşdırmaq üçün müxtəlif dövlət-özəl platformalar yaradılır, layihələr həyata keçirilir. Dünya İqtisadi Forumunun 2020-ci ildə keçirilən iclasında təhsil sahəsi geniş müzakirə edilib, yaxın 10 il ərzində təhsil sahəsində bacarıq və səriştələrin təkmilləşdirilməsi məqsədilə təlimdə yenidən ixtisaslaşmanın tətbiqini nəzərdə tutan innovativ platformanın yaradılması qərara alınıb. “Yenidən ixtisaslaşma inqilabı” (Reskilling Revolution Platform) adlandırılan yeni platformanın hədəfi 2030-cu ilə qədər dünyada 1 milyard insanın yenidən hazırlanması əsasında yeni bacarıq və səriştələr qazanmasını təmin etməkdir [7].

Bütün dünyanı sarsıdan koronavirus təhlükəsi yenidən hazırlanma inqilabını daha da tezləşdirdi. Pandemiya dövründə bütün təhsil müəssisələrində, o cümlədən ali təhsil müəssisələrində təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə müxtəlif təlimlər, vebinarlar və s. təşkil olundu. Tələbələr, müəllimlər həm gündəlik təlim prosesində iştirak etməli, həm də öz bilik və bacarıqlarını artırmaq məqsədilə mütaliə ilə məşğul olmalı, müxtəlif layihələrdə iştirak etməli, gündəlik məişət qayğılarını həll etməli, müasir texniki vasitələrdən istifadəni öyrənməli və s. Əlbəttə, belə fəaliyyət nəticəsində müəyyən səviyyədə bacarıq və səriştələrə yiyələnməklə peşəkar inkişafımızı təmin etmiş olarıq. Digər tərəfdən nəzərə alsaq ki, gələcəyin insanının formalaşdırılması bu gün təhsil alan tələbələrimizin peşəkarlığından asılıdır, o halda başqa suallarla qarşılaşırıq. Bəs biz peşəkar inkişafımız üçün faydalı olacaq müxtəlif tədbirlərdə, layihələrdə kifayət qədər iştirak edə bilirikmi? Təhsil fəaliyyətimizi yetərinə inkişaf etdirə bilirikmi? və s. Digər tərəfdən texnoloji transformasiya təhsilə yeni yanaşmalar gətirdi. Bu dövrdə yaranan həyati situasiyalarla bağlı problemlər yüksək keyfiyyətli kompetensiyalı insan faktoru ilə həllini tapdı.

Beləliklə, dövrün tələbləri bizi müxtəlif suallarla qarşılaşdırır. Bu suallara cavab tapmaq məqsədilə tələbələr arasında araşdırma apardım.

Araşdırma

Araşdırmanın məqsədi təhsildə tələbələrin peşəkar inkişafının təmin edilməsinə fəaliyyətin planlaşdırılmasının təsirinin müəyyən edilməsidir. Bu

məqsədlə aparılan tədqiqatda ali pedaqoji məktəb tələbələrinin fikirləri öyrənilmiş və toplanan məlumatlar əsasında müəyyən nəticə əldə edilmişdir. Tədqiqat təsvir xarakteri daşımaqla kəmiyyət yanaşması metodu ilə aparılmışdır.

Problem

Tədqiqat sualı: Tələbələr təhsildə öz peşəkar inkişaflarını necə təmin edirlər?

Tədqiqat məqsədilə 130 tələbə arasında anket sorğusu keçirildi. Sorğuda 19 oğlan və 111 qız tələbə iştirak etdi. Anket üç sual əsasında tələbələrə təqdim edildi:

Sual 1: Sillabus üzrə nəzərdə tutulan tapşırıqları vaxtında yerinə yetirə bilərsinizmi?

- 1) Çətinliklə yerinə yetirirəm
- 2) Qismən yerinə yetirirəm
- 3) Müəyyən qədər yerinə yetirirəm
- 4) Tam yerinə yetirirəm

Sual 2: Təhsillə əlaqəli layihələrdə iştirak edirsinizmi?

- 1) Vaxtım çatmır
- 2) Təsadüfən iştirak edirəm
- 3) Çalışırım vaxt tapıb iştirak edirəm
- 4) Həmişə iştirak edirəm

Sual 3: Təhsil aldığınız universitetin sosial həyatında iştirak edirsinizmi?

- 1) Vaxtım çatmır
- 2) Təsadüfi hallarda iştirak edirəm
- 3) Vaxtım olduqda iştirak edirəm
- 4) Həmişə iştirak edirəm

Sorğunun nəticələri cədvəldə qeyd edilmişdir.

№	Suallar	Cavablar			
		1 tələbə sayı ədədlə (faizlə)	2 tələbə sayı ədədlə (faizlə)	3 tələbə sayı ədədlə (faizlə)	4 tələbə sayı ədədlə (faizlə)
1	Sillabus üzrə nəzərdə tutulan tapşırıqları vaxtında yerinə yetirə bilərsinizmi?	10 (7,7%)	71 (54,7%)	30 (23%)	19 (14,6%)

2	Təhsillə əlaqəli layihələrdə iştirak edirsizmi?	39 (30%)	54 (41,6%)	25 (19,2%)	12 (9,2%)
3	Təhsil aldığınız universitetin sosial həyatında iştirak edirsizmi?	27 (20,8%)	53 (40,8%)	34 (26,1%)	16 (12,3%)

Sorğu nəticəsində müəyyən edildi ki, tələbələrin 7,7%-i sillabus üzrə verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirə bilmir, 30%-i təhsillə əlaqəli layihələrdə, 20,8%-i isə təhsil aldıkları universitetin sosial həyatında iştirak edə bilmirlər. Cəmi 14,5% tələbə sillabus üzrə verilən tapşırıqları vaxtında yerinə yetirir; 9,2% tələbə təhsillə əlaqəli layihələrdə və 12,3% tələbə isə universitetin sosial həyatında iştirak etməyə vaxt tapırlar. Deməli, tələbələr öz peşəkarlıqlarını inkişaf etdirməkdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Tələbələr bunun bir neçə səbəbi olduğunu qeyd etdilər. Əsas səbəb isə təhsil fəaliyyətləri ilə bağlı işlərini düzgün planlaşdırmadıklarını vurğuladılar.

Nəticə və tövsiyələr

Tələbələri ali məktəblərdə təhsil aldıkları dövrdə bilmədikləri, heç vaxt icra etmədikləri peşəyə hazırlayırıq. Onlar təlim prosesində eşitdikləri fikirləri anlamalı və yeni, yaradıcı fikirlər irəli sürməyi öyrənməlidirlər. Dərslərimiz onların ehtiyaclarını təmin etməli, imkanlarını üzə çıxarmalıdır. Eşitdikləri, gördükləri fikirləri necə qəbul etmələri, anlamaları və necə yaradıcı fikirlər irəli sürmələri tələbələrimizin gələcəkdə hansı səviyyədə mütəxəssis olmasından xəbər verir. Təlim prosesində onların düşünməsi və müzakirələrə qatılması üçün vaxt ayırmaq lazımdır. Bu dərslərin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır, əks halda tələbələrin eşitdikləri, gördükləri heç bir əhəmiyyət kəsb etməyəcək. Deməli, müasir strategiyalardan istifadə edərək planlaşdırma aparmaq lazımdır. Əgər müəllim bunu edirsə, tələbə də fəal olmaq üçün özünü inkişaf etdirməyə çalışacaq və bunun üçün yollar axtaracaq. Tələbə aktiv fəaliyyətə başladıda bilmədiklərinin daha çox olduğunu müəyyən edəcək, bu isə onu məqsədyönlü, planlı fəaliyyətə sövq edər.

Planlaşdırma nədir?

Planlaşdırma məqsədin formalaşdırılması prosesidir. Planlaşdırma məqsədə nail olmaq üçün vasitə, metod və tədbirlərin konkretləşməsidir. Planlaşdırmanın nəticəsi plan, konkret fəaliyyət modelidir. Planın tərtibindən əvvəl isə proqnoz aparılmalıdır (buna forsayt da deyilir). Uzaq perspektiv üçün proqnozlaşdırılma elmi öncə görmə üsulu olub, sosial

planlaşdırmanın əsasını təşkil edir. Lakin bu gün dünyanın sürətli və sinergetik xarakterli inkişafı real proqnoz verməyə mane olur.

Planlaşdırmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, strateji məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir, bunlara dair strateji və operativ qərarlar qəbul olunur, məqsədə çatma üsulları, müddəti, resurslar (maddi, maliyyə, əmək və s. resurslar), icraçı və məsul şəxslər təyin edilir. Planlaşdırma prosesi müəssisənin indiki vəziyyəti ilə gələcək (arzu olunan) vəziyyəti arasında əlaqə yaratmalı, "nə etməli, nə zaman etməli, kim etməli" kimi suallara konkret cavab verməlidir [3].

Belə nəticəyə gəldik ki, tələbələr təhsildə peşəkar inkişaflarını təmin etmək üçün vaxtlarını düzgün planlaşdırmalıdırlar. Hər bir iş vaxtında görülməlidir. Vaxtdan səmərəli istifadə məqsədə çatmaq üçün ən yaxşı yoldur. Fəaliyyəti zənginləşdirmədən gələcəyin keyfiyyətli müəllimi, həkimi, mühəndisi və s., ümumiyyətlə gələcəyin insanı olmaq mümkün deyil.

Yazıçı, futurist Alvin Toffler yaxın gələcəyin idarə olunmasında təhsilin yerinə yetirəcəyi funksiyaların dəyişdiyini diqqətə çatdırmaqla dördüncü sənaye inqilabı dövrünün "savadsız" anlayışını belə şərh etmişdir: "21-ci əsrin savadsızları oxumağı və yazmağı bacarmayanlar deyil, öyrənməyi, bildiklərini bir kənara qoymağı və yenidən öyrənməyi bacarmayan kəslərdir" [6].

Təkliflər

Bu istiqamətdə tələbələrimizin peşəkar inkişafı üçün faydalı olacaq təlimlər təşkil edilməli, metodik vəsaitlər hazırlanmalı, müxtəlif tədqiqatlara cəlb edilməlidirlər. Digər tərəfdən hər bir tələbə müstəqil olaraq öz fəaliyyətinə nəzarət etməyi bacarmalı və bu hesabat xarakterli olmalıdır.

Tələbələrimiz öz təhsil fəaliyyətlərini aşağıdakıları nəzərə almaqla planlaşdırma bilərlər:

- Öyrənmə hədəflərinizi müəyyənləşdirin
- Öyrənməyə başladığınız hər bir iş üçün plan qurun;
- Nəyi öyrənmək istəyirəm;
- Vaxtını müəyyənləşdir;
- Marağını artırmaq, özünü düşünməyə təşviq etmək üçün xəyallar qur;
- Xüsusi öyrənmə fəaliyyətini planlaşdır;
- Planını ehtiyaclarınla uyğunlaşdır;
- Strategiyanı hazırla, nə etmək istədiyini, necə etmək istədiyini müəyyənləşdir;

- Problemlə bağlı araşdırma et, kitablar oxu, video kliplər izlə, başqa sözlə desək, məlumat bazası yarat;
- Effektiv olmaq üçün planını nəzərdən keçir;
- Sənin üçün əhəmiyyətli olan nədir;
- Vacib olanı seç və işə başla;
- Uğursuzluqla rastlaşa bilərsən – səbirli, inamlı, iradəli ol, əzmkarlıq göstər;
- Zəhmət, çalışqanlıq – nəhayət, hədəfinə doğru addımlayırsan.

Yekun

Planlaşdırma görülməyəcək işin düşünərək şüurlu şəkildə öncədən hazırlanmasıdır. Görülən işin planlaşdırılması insanların anadangəlmə deyil, təhsilə dövründə formalaşan sosial ehtiyacdır.

Tələbə öz təhsil hədəfini müəyyənləşdirməlidir. Dərsdə nəyi öyrənməliyəm, dərsdən sonra nəyi öyrənə bilərəm, hansı iş daha vacibdir və ya hansı iş daha əhəmiyyətlidir – düşünərək qərar verməli və vaxtı təyin etməlidir. Vaxtı idarə etmək üçün stratejiyalı planlaşdırmanın aparılması vacibdir. Fəaliyyət planlaşdırması olan tələbə daha mükəmməldir, tapşırıqları həll etmədə etibarlıdır. Planlaşdırma hazırlamaqla hədəflənmiş məqsədlərə necə nail olmaq yollarını rəasional müəyyənləşdirmək və hədəfə çatmaq mümkündür.

Dünyanın ikinci ən zəngin adamı İlon Maskın anası Mey Mask öz uğur təcrübəsində belə yazır: “Həyatdakı döngələrdən uğurla çıxmaq üçün plan lazımdır. Əgər siz məyus qalmaq istəmirsinizsə, plan qurmalısınız. Bir plan baş tutmursa, planı dəyişmək lazımdır. Bu həyatın tələbidir”.

Həyatımızın bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində də yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan hər bir işi planlaşdırmaqla uğurlu nəticə əldə etmək olar. Təhsildə fəaliyyətin düzgün planlaşdırılması məqsədə çatmaq üçün ən effektiv yoldur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Azərbaycan məktəbi, 2013, №5 (658)
2. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu. Bakı: Qanun, 2012, 13 s.
3. Əhmədov İ. Təhsilin keyfiyyətinin planlaşdırılması, idarə edilməsi və ölçülməsində yeni tendensiyalar // Təhsildə İKT, Bakı: ADPU, 2013, №1, s.7-14
4. <https://president.az/articles/50474>

5. <https://www.peoplesmattersglobal.com/news/skilling/world-economic-forum-to-skill-1-billion-people-with-new-initiative-24445>
<https://aztehsil.com/news/7225-elm-yrnmk-he-zaman-gec-deyilbs-ahl-ahl-yada-tlb-olman-anlam-ndir-aiqlama.html>
7. <https://qafqazinfo.az/news/detail/davos-2020-ve-azerbaycan-275376> [29.07.2020]).
8. <https://azedu.az/az/news/25241>
9. https://www.tesol.org/docs/default-source/books/14002_lesson-planning_ch-1
10. <https://www.twinkl.com/teaching-wiki/weekly-planning>
11. https://crlt.umich.edu/gsis/p2_5
12. <https://modern.az/az/news/249747>

Redaksiyaya daxil olub 05.08.2023

UOT 376

S.R.Aslanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sabina-aslanova@bk.ru

PSIXOSOMATİK POZULMALAR VƏ ONLARIN MƏNŞƏİNƏ DAİR NƏZƏRİYYƏLƏR

Açar sözlər: *psixosomatika, aleksitimiya, desomatizasiya, resomatizasiya, neyrohumoral nəzəriyyə*

Psixika və somatika arasındakı əlaqə insan fəaliyyətinin təbii inteqrasiya mexanizmidir. İnsan şəxsiyyət kimi daim fəaliyyətdədir və ona daim psixososial amillər təsir göstərir. Psixososial amillər psixikaya, psixika vasitəsilə isə somatikaya müxtəlif səviyədə təsir göstərir. Hər bir psixi prosesin əsasında fizioloji dəyişikliklər durur. Patoloji psixi dəyişikliklər somatik sahədə də uyğun pozulma yaradır. Fizioloji dəyişikliklər öz növbəsində sinir və humoral yolla tənzimlənir. Psixosomatik və somatopsixi münasibətlər ən çox xəstəliyin təzahürləri, yəni patoloji hadisələrlə əlaqəli olduqda diqqəti cəlb edir.

С.Р.Асланова

ПСИХОСОМАТИЧЕСКИЕ РАССТРОЙСТВА И ТЕОРИИ ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Ключевые слова: *психосоматика, алекситимия, десоматизация, ресоматизация, нейрогуморальная теория*

Связь психики с соматикой (физической) является естественным интегративным механизмом деятельности человека. Как личность человек постоянно активен и постоянно находится под влиянием психосоциальных факторов. Психосоциальные факторы воздействуют на психику, а через психику – на соматику на разных уровнях. В основе любого психического процесса лежат физиологические изменения. Патологические психические изменения также вызывают соответствующие нарушения в соматической сфере. Физиологические изменения, в свою очередь, регулируются нервными и гуморальными путями. Психосоматические и соматопсихические отношения чаще всего обращают на себя внимание, когда они связаны с проявлениями болезни, т. е. с патологическими явлениями.

PSYCHOSOMATIC DISORDERS AND THEORIES OF THEIR ORIGIN

Keywords: *psychosomatics, alexithymia, desomatization, resomatization, neurohumoral theory*

The relationship between psyche and somatics (physical) is a natural integration mechanism of human activity. As a person, a person is constantly active and is constantly influenced by psychosocial factors. Psychosocial factors affect the psyche, and through the psyche, the somatics at different levels. Physiological changes are the basis of every mental process. Pathological mental changes also cause a corresponding disturbance in the somatic field. Physiological changes, in turn, are regulated by nervous and humoral pathways. Psychosomatic and somatopsychic relationships attract attention most often when they are related to disease manifestations, that is, pathological events.

Psixosomatik pozulmalar, insanın fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə və onun davranışının stereotipləri, stresə reaksiyalar və şəxsiyyətdaxili münaqişənin həlli üsulları ilə əlaqəli somatik sferanın (müxtəlif orqan və sistemlərin) pozulmalarının simptomları və sindromları kimi başa düşülür. Psixosomatik münasibətlər problemi müasir təbabətin ən çətin problemlərindən biri hesab edilir. Psixik və somatik münasibətlər Hippokrat və Aristotel dövründən başlayaraq bir çox əsrlər ərzində tədqiq edilmişdir [3]. Lakin "psixosomatika" termini yalnız 1818-ci ildə İ.Heinrot tərəfindən elmə daxil edilmiş və təxminən 1934-1936-cı illərdə Danbar, Geliffe, Aleksandr, Volff və başqalarının əsərlərindən sonra istifadə edilməyə başlanılmışdır.

Müasir tibdə "psixosomatika" termini həm dar mənada, həm də müəyyən bir qrup xəstəliklərə (esensial hipertoniya, bronxial astma, neyrodermatit, mədə və onikibarmaq bağırsağın peptik xorası, şəkərli diabet və s.) münasibətdə istifadə olunur. Bütöv elm kimi geniş mənada, çoxsaylı etioloji faktorlar əsasında formalaşan xəstəliklərin biopsixososial konsepsiyası nöqteyi-nəzərindən xəstəliklərin vahid tədqiqi və şərh çərçivəsində hər hansı bir patologiya növü ilə bağlı həyata keçirilən praktiki yanaşma kimi nəzərdən keçirilir. A.R.Luria yazırdı ki, mahiyyət etibarını ilə "bütün tibb psixosomatikdir". Burada o, psixoloji, psixososial amillərin hər hansı bir xəstəliyin etiopatogenezinə az-çox, somatik və ya neyropsixiyatrik gedişatına bu və ya digər şəkildə təsir göstərdiyinə işarə edirdi. Onun fikrincə, təkcə psixi və yalnız somatik xəstəliklər yoxdur, canlı orqanizmdə ancaq canlı proses var; onun canlılığı ondadır ki, o, xəstəliyin həm psixi, həm də somatik tərəfini özündə birləşdirir[1, s.6].

Psixosomatik xəstəliklər və somatoform pozulmalarda da oxşar simptomlar müşahidə olunur. XBT-10 əsasən somatoform pozulmaların somatik xəstəliyə bənzər simptomları şəklində özünü göstərir, lakin insanın fiziki sağlamlığı üçün həddindən artıq narahatçılığın məcburi iştirakı ilə psixosomatik xəstəliklərdən fərqlənir [4, s.84-90].

Somatoform pozulmalar psixosomatik pozulmalardan fərqlənir, belə ki, onlar instrumental metodlarla diaqnostika və müayinələrin nəticələri ilə təsdiq olunmur, psixosomatik pozulmalar isə ölçülə bilən simptomlara səbəb olur.

Psixosomatik xəstəliklərin meydana gəlməsi ilə bağlı bir neçə nəzəriyyə mövcuddur. Ziqmund Freyding psixanalitik nəzəriyyəsinə görə, müxtəlif orqanların simptomları və xəstəlikləri bədənin repressiya edilmiş psixi münəqişələri çatdırmaq istədiyi simvolik "dildir". Bu xəstəliklərə daxildir:

1. ürək və qan damarları (arterial hipertenziya, hipertoniya, revmatizm, vegetativ distoniya, koronar ürək xəstəliyi, ürək aritmiyaları, infarkt);
2. mədə-bağırsaq traktının xəstəlikləri (mədə və onikibarmaq bağırsaq xorası, xoralı kolit, öd yollarının diskineziyası);
3. sinir sistemi (xroniki baş ağrıları, gərginlik ağrıları, başgicəllənmə);
4. dəri (neyrodermatit, sedef xəstəliyinin residivləri);
5. ginekoloji ("premenstrüel gərginlik" sindromu, preeklampsia, doğuşdan sonrakı depressiya);
6. endokrin.

Kortiko-visseral nəzəriyyəyə əsasən orqanizmin xarici və daxili mühiti arasındakı əlaqə bütün xəstəliklərin əsasını qoyur. Bədəndəki bütün proseslərə beyin qabığı vasitəsilə xarici amillərin təsirini açıqlayan bu nəzəriyyə, İ.P.Pavlovun təlimlərini əsasında K.M.Bykov tərəfindən hazırlanmışdır. O, hər hansı bir daxili orqanın fəaliyyətinin şərti refleks tənzimlənməsinə tabe olduğunu, bunun sayəsində xarici mühitin bədənin daxili mühiti ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olduğunu irəli sürmüşdür. Daxili orqanlardan impulslar daim beyinə daxil olur, daxili mühitin hadisələri haqqında xüsusi məlumat yaradır. Bu siqnallar beyinin funksional vəziyyətinə refleksiv təsir göstərir. Daxili orqanların qıcıqlanması şərti siqnallara çevrilə bilər. İnteroseptiv şərtli reflekslər xarici reflekslərlə eynidir və onlardan yalnız istehsal və sönmə sürətinə görə fərqlənir. Belə nəticəyə gəldi ki, əksər hallarda psixosomatik pozulmaların daşıyıcıları zəif və balanssız güclü sinir sistemi tipinə malik olan şəxslərdir. Xəstəlik prosesinin seçiciliyi orqanın funksional vəziyyəti, artan reaktivliyi və müqavimətinin azalması ilə əlaqələndirilir. Hər hansı fizioloji sistem (orqan) zəiflədikdə, konfliktin konkret psixoloji məzmunundan asılı olmayaraq, o, patoloji prosesdə iştirak edir.

“Desomatizasiya və resomatizasiya” nəzəriyyəsi H.Şur tərəfindən 1955-ci ildə irəli sürülmüşdür. Erkən uşaqlıq dövründə insan böyüdükcə zəifləyən somatik və psixoloji (emosional) proseslər arasında qırılmaz əlaqə ideyasına əsaslanır. "Desomatizasiya" normal inkişafdır. "Resomatizasiya" – dəyişdirilmiş inkişaf variantları mənasını verir. Psixosomatik xəstəliklərə meyilli infantil insanlarda emosional və somatik təzahürlər kifayət qədər fərqlənmir, buna görə də onların emosional pozulmaları asanlıqla somatika çevrilir. Müəllifin fikrincə, psixosomatik xəstəliklərin səbəbləri "Eqo"-nun fəaliyyətindəki uğursuzluqlar və psixosomatik fəaliyyətin daha aşağı səviyyəsinə geriləmə ilə əlaqələndirilir. Yetkin "eqo" impulsların və emosiyaların adekvat idarə edilməsini təmin edir. Eqonun inkişafı ilə reaksiyalar daha zehni olur, onların zehni əks olunması, impulsların, duyğuların idarə edilməsi yaranır. Stressin təsiri altında qoruyucu mexanizmlər məhv olarsa, reaksiyanın fizioloji səviyyəsinə geriləmə baş verir və ürək-damar, həzm və digər pozulmaların əmələ gəlməsi üçün şərait yaranır. Əgər hissin yaranmasında fizioloji dəyişiklik baş verirsə, onun psixoloji dərk edilməsi baş vermir.

N.Nemiah 1967-ci ildə psixodomatik xəstəliklərin səbəbi kimi **aleksitimiya** terminini təqdim etmişdir. Aleksitimiya psixosomatik pozulmalar üçün risk faktoru hesab edilmişdir. Şiddətli aleksitimiya ilə aşağıdakılar qeyd olunur:

1. emosiya və hissləri tanımaq, təsvir etmək və ifadə etməkdə çətinliklər;
2. hisslər və bədən hissləri arasında fərq qoymaqda çətinliklər, emosiyaları bədən hissləri və davranış reaksiyaları baxımından təsvir etmək meyli;
3. təxəyyül pozulması ilə özünü göstərən simvollaşdırma qabiliyyətinin pozulması;
4. daxili təcrübələrə deyil, xarici hadisələrə diqqət yetirmək.

Sonradan aleksitimiya sosial-mədəni, koqnitiv-psixoloji, neyropsixoloji, psixofizioloji səviyyələrdə tədqiqat obyektinə çevrildi. Yüksək səviyyədə aleksitimi olan şəxslərin bəzi neyroanatomik və neyrofizioloji xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir ki, bu da onların emosional tənzimləmə və emosional rəngli məlumatların işlənməsi ilə bağlı xarakterik çətinliklərini izah edir. Əksər tədqiqatçılar aleksitimiyanın nisbətən sabit, qismən genetik cəhətdən müəyyən edilmiş bir xüsusiyyət olduğuna dair fikirlərə meyillidirlər. Bir çox müəlliflər psixi pozulmalarda ikincili aleksitimiyanın inkişaf ehtimalını da qeyd edirlər.

Obyektiv münasibətlər nəzəriyyəsinə əsasən xəstəliyin psixobiotik modeli. Bu konsepsiyaya görə, fiziki sağlamlıq mürəkkəb fizioloji və biokimyəvi prosesləri tənzimləmək qabiliyyətindən asılıdır.

Neyrohumoral nəzəriyyə V.B.Cannon tərəfindən 1932-ci ildə irəli sürülmüşdür və “duyğuların avtonom müşayiəti nəzəriyyəsi” də adlandırılır. Nəzəriyyədə duyğuların təkamül yolu ilə stresli hadisəyə psixo-fizioloji reaksiyalar olduğu və orqanizmi iki reaksiya növündən birinə hazırladığı: mübarizə (qəzəb) və ya qaçmaq (qorxu) qeyd edilmişdir. Müasir şəraitdə fizioloji olaraq bu reaksiyalar dəyişikliklərə məruz qalmır. Q.Selyəyə görə isə psixodomatik xəstəliklərin əsası stresin inkişafının birinci mərhələsinə – narahatlıq mərhələsində qoyulmuş olur. G.Selye stressi ümumi uyğunlaşma sindromu – orqanizmin hər hansı əhəmiyyətli stimula qeyri-spesifik reaksiyası hesab etmiş və üç mərhələni qeyd etmişdir:

1. Narahatlıq mərhələsi (məruzə dərhal reaksiya).
2. Müqavimət mərhələsi (stressə qarşı effektiv müqavimət və/və ya onun təsirlərinə uyğunlaşma).
3. Tükənmə mərhələsi (adaptiv-kompensasiya resurslarının tükənməsi ilə əlaqədar adaptasiya pozulmaları).

G.Selye mərhələlərin hər biri üçün xarakterik olan neyroendokrin dəyişiklikləri təsvir etmişdir. Hal-hazırda stres vəziyyətinin əsasən aşağıdakı qarşılıqlı sistemlər tərəfindən təmin edildiyinə inanılır: Hipotalamus-hipofiz-adrenokortikal ox (hipotalamus-hipofiz-adrenal korteks). Daha uzun stressə məruz qaldıqda aktivləşir və daha mürəkkəb neyrohormonal dəyişiklikləri müəyyən edir. Bu ox boyunca reaksiyaların son məhsulları qlükokortikoidlər və mineralokortikoidlərdir. Stres reaksiyasının inkişafında ən mühüm rolü qlükokortikoid kortizol (“stress hormonu”) oynayır. Kortizol katabolik təsir göstərir, zülalların karbohidratlara çevrilməsini stimullaşdırır, qanda qlükoza konsentrasiyasının artmasına səbəb olur, yağların əmələ gəlməsini və paylanmasını tənzimləyir, hiperlipidemiya və hiperkolesterolemiyaya kömək edir, hüceyrə və humoral toxunulmazlığın qarşısını alır. Xroniki stres bədən funksiyalarına, əsasən, mənfi təsir göstərir, bu da somatik xəstəliklərin inkişaf ehtimalını artırır.

Psixodinamika nəzəriyyəsinə əsasən xəstəlik ətraf mühitə uyğunlaşmanın bioloji və sosial mexanizmlərinin pozulmasının nəticəsidir. “Mən”in inkişafında psixoloji müdafiə mexanizmlərinin rolu böyükdür. Müəyyən bir sistemin və ya orqanın disfunksiyası şüuraltı konfliktin (konversiya) məzmunundan asılıdır. “Orqanların simvolik uyğunluğu” nəzəriyyəsinə görə, fərdin özü və dünya haqqında təsəvvürlərinə zidd olan antisosial fikirlər, istəklər, fantaziyalar, xatirələr, təcrübələr repressiya mexanizmlərinin köməyi ilə şüur sferasından silinərək, hələ də mövcud olmaqda davam edir. Bu da orqanizmə əhəmiyyətli təsir göstərir və daxili orqanların pozulmalarında özünü göstərir.

F.Dunbarın “**Şəxsiyyət xüsusiyyətləri nəzəriyyəsi**”nə əsasən, konfliktlərin məzmunu yalnız xəstəliyi müəyyən etmir, həm də insanın şəxsi

keyfiyyətlərinin məzmununa, xüsusən də duyğularına və düşüncəsinə təsir göstərdiyini müdafiə edir. Müəyyən bir xəstəlik üçün müəyyən şəxsiyyət faktorlarının və emosional münəqişələrin qarşılıqlı təsiri spesifikdir. Emosional reaksiyalar xəstənin şəxsiyyətindən irəli gəlir ki, bu da şəxsiyyət profilindən asılı olaraq müəyyən somatik xəstəliklərin inkişafını ehtimal etməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. “Koronar şəxsiyyət tipi”, “xoralı şəxsiyyət tipi”, “hipertonik”, “zədələnməyə meyilli şəxsiyyət tipi” və s.

Y.Reykovski bu fikri belə ifadə etmişdir: “Şəxsiyyət emosional reaksiyanın xarakterik növlərini və bununla da orqanizmdə fizioloji dəyişikliklərin təkrarlanmasını müəyyən edir”, bunun nəticəsində bir sıra aralıq vegetativ vasitə ilə somatik xəstəlik inkişaf edir. Somatik xəstəliyi spesifik bir şəxsiyyət strukturunun ifadəsi kimi şərh edən tədqiqatçıların əksəriyyəti iddialılıq, rəqabətqabiliyyəti, ətrafdakı hər şeyə hakim olmaq və nəzarət etmək meylli, daimi özünü idarə etmək meylli ilə "A" tipli (intensiv fəaliyyətə motivasiya – ürək-damar sisteminin psixosomatik xəstəlikləri üçün risk faktorlarından biri olan şəxsiyyət növü) psixosomatik davranış olması ilə razılaşıır.

F.Aleksandrın “Spesifiklik nəzəriyyəsi” əsasən, simptom repressiya edilmiş münəqişədən yaranmır, xroniki emosional vəziyyətlərin normal fizioloji müşayiətidir. F.Aleksandrın nəzəriyyəsinin əsas müddəaları:

1. Somatik xəstəliyə səbəb olan psixoloji amillər xəstənin özünə və ya ətraf aləmə münasibətidir.

2. Somatik simptomların baş verməsində şüurlu psixi proseslərin rolu var. Yatırılmış tendensiyalar daxili orqanların xroniki disfunksiyasına səbəb olur.

3. Mövcud həyat vəziyyəti xəstəliyi sürətləndirir.

Psixosomatik xəstəliklərin əsasını fərdin öz hiss və emosiyalarını qavramaq qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması, onların adekvat verbalizasiyası və ifadəli ötürülməsi **“Aleksitimiya nəzəriyyəsi”ni** əhatə edir [2, s.31]. Aleksitimik şəxsiyyətlər üçün xarakterikdir:

1. öz hisslərini müəyyən etmək və təsvir etməkdə çətinlik;
2. hisslər və bədən duyğuları arasında fərq qoymaqda çətinlik;
3. simvollaşdırma qabiliyyətinin azalması (təsəvvürlərin və təxəyyülün yoxsulluğu);
4. daxili təcrübələrdən daha çox xarici hadisələrə diqqət yetirmək;
5. yuxunun görülməməsi.

Sosial-mədəni bir fenomen olaraq aleksitimiya aşağı sosial status, aşağı təhsil səviyyəsi və ünsiyyət mədəniyyətinin olmaması ilə əlaqələndirilir.

Üç milli məktəb psixosomatik təbabət probleminin inkişafına böyük töhfəni vermişdir: psixoanalitik konsepsiyalar əsasında psixosomatikanın nəzəri

əsaslarını inkişaf etdirən Amerika məktəbi (F.Aleksandr, H. Dunbar, İ. Veys və G. Engel); psixosomatikanın fəlsəfi əsaslarının inkişafına üstünlük verən alman məktəbi (W. von Krehl, von Weizsacker, von Bergman) və məişət məktəbi. Müasir məişət təbabətində A.B.Smuleviçin mövqeyi tanınır. Onun fikrincə, psixosomatik pozulmalar somatik patologiyanın kəskinləşməsi, somatik və psixi faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan ümumi simptom komplekslərinin – somatik xəstəliyə qarşı reaksiyanı əks etdirən somatizasiya olunmuş psixi pozulmalar, psixi pozulmaların əmələ gəlməsi ilə təzahür edən ağırlı hallar qrupudur. Psixosomatik pozulmalar çərçivəsində psixosomatik münasibətlərin strukturuna uyğun olaraq patoloji vəziyyətin davamı ayırd edilir. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti psixosomatik reaksiyaları və psixosomatik xəstəlikləri fərqləndirirlər. Əvvəlki, mahiyyət etibarilə, hələ dəqiq delinasiya olunmuş patologiya deyil və sağlam insanlarda bədənin müəyyən stresli anlara tək, təcrid olunmuş reaksiyaları kimi rast gəlinir. Bu reaksiyalara misal olaraq, çətin imtahanlardan əvvəl şagirdlərdə urinasiya və ishalın artmasıdır. Eyni zamanda müəyyən şərtlər daxilində bu tək psixosomatik reaksiyalar psixosomatik xəstəliyin başlanğıcı ola bilər.

Müasir psixosomatik təbabətdə müxtəlif bədən sistemlərinin somatik funksiyalarının pozulmaları tədqiq olunur. Burada müşahidə olunan pozulmalar müxtəlif dərəcədə ağırlığa malikdirlər. Gündəlik emosional təsirlərin mənşəyinə zidd olan ən həlim insanlar kimi, elə görünür ki, xəstəlik klinik fakt deyil. Daha dərin emosional təsirlə, xüsusilə də fərdlər tərəfindən uzun müddət davam edən və sıxışdırılan psixosomatik simptomlar funksional pozulmalar şəklində özünü büruzə verir.

Bu pozulmaların səviyyəsi və burada müşahidə olunan psixi fonun xüsusiyyəti belə pozulmaları nevrozlarla, xüsusilə də histerial nevrozla əlaqədar qoyur. Lakin belə bir fikir var ki, nevrozla psixosomatik pozulmalar arasında böyük fərqlər var. Adətən, nevrozlu xəstələr öz psixi münaqişələrini və psixi vəziyyətində baş verən dəyişiklikləri yaxşı dərk edirlər. Psixosomatik pozulmalar olan xəstələr adətən özlərini yalnız fiziki xəstə hesab edirlər. Nəhayət, uzunmüddətli və daim sıxışdırılmış emosional stresin hökm sürdüyü hallarda, onların xarici təzahürü subdepressiya şəklində davamlı əhval-ruhiyyə pozulmasıdır. Həmçinin bəzi xarakteroloji xüsusiyyətləri vurğulamağa və hətta üstün olmağa başlayır. Əsl psixosomatik xəstəliyin meydana gəlməsi üçün şərait yaranır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Собенников В.С., Белялов Ф.И.* Психосоматика. Иркутск: Издательство ИГУ, 2008, 170 с.

2. Стоименов *Й.А.*, Стоименова *М.Й.*, Коева *П.Й.* и др. Психиатрический энциклопедический словарь. К.: «МАУП», 2003, 1200 с.
3. Что такое психосоматика и как это лечить? / Отвечает Антон Родионов (канд. мед. наук) // Челленджер, 2018, декабрь, [Перепечатка на сайте Сеченовского университета].
4. Чутко *Л.С.* Соматоформные расстройства: [рус.] // Медицинский совет, 2011, № 1–2, с.84-90
5. *Almanza J., Holland JC, Breitbart WS.* Psychiatric Disorders in 620 Referrals to the Memorial Sloan-Kettering Counseling Center // *Psychosomatics*, 2000, 41:157-90.

Redaksiyaya daxil olub 10.07.2023

УДК 159.9

Х.Н.Везиров, М.А.Мамедова, Ф.Х.Везиров-Кенгерли
Институт физики, Бакинский филиал МГУ им. М.В.Ломоносова
Азербайджанская государственная морская академия
vezirov55@mail.ru, melek_m99@mail.ru, vezirovfikret@yahoo.com

ЮРИДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ

Ключевые слова: *право, вина, наказание, закон, взыскание, мера*

Статья посвящена юридическим проблемам известного в психологии явления «эмоциональное выгорание». Впервые установлено, что, если учитель с эмоциональным выгоранием не справляется со своими трудовыми обязанностями, то юридически к нему должны быть применены определенные санкции. В противном случае санкции могут быть применены к директору этого учебного заведения, который не воспрепятствует наступлению вреда обществу. Но ведь санкции можно применять лишь к виновному, т.к. без вины наказания быть не может. Поэтому в статье рассматриваются проблемы виновности или невиновности лиц с эмоциональным выгоранием. Проблема в том, что, если директор не примет меры в отношении учителя с эмоциональным выгоранием, то это будет признано преступным бездействием. Но вправе ли он с юридической точки зрения принимать меры? Этот вопрос – открытый гештальт.

H.N.Vəzirov, M.A.Məmmədova, F.H.Vəzirov-Kəngərli

EMOSIONAL TÜKƏNMƏNİN HÜQUQİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *hüquq, təqsir, cəza, qanun, tənbeh, tədbir*

Məqalə psixologiyada emosional tükənmə adı ilə məlum hadisənin hüquqi problemlərinə həsr olunub. İlk dəfə olaraq müəyyən edilib ki, əgər müəllim emosional tükənməyə məruz qalıbsa, ona müəyyən sanksiyalar tətbiq olunmalıdır. Əks təqdirdə cəmiyyətə vurulan ziyanın qarşısını almadığına görə sanksiyaları həmin tədris müəssisəsinin direktoruna tətbiq edə bilərlər. Lakin sanksiyaları yalnız təqsirli şəxsə tətbiq etmək olar. Çünki təqsirsiz cəza ola bilməz. Bu səbəbdən məqalədə emosional tükənməyə məruz qalmış şəxsin təqsirli olub-olmaması məsələsinə də baxılıb. Məsələ burasındadır ki, direktorun tədbir görməməsi cinayətkar hərəkətsizlik hesab olunacaqdır. Bəs hüquqi nöqteyi-nəzərdən direktorun sanksiya tətbiq etmək hüququ varmı? Bu sual açıq qalmış qeşaltıdır.

H.N. Vazirov, M.A.Mamedova, F.H.Vazirov-Kangarli

LEGAL PROBLEMS OF EMOTIONAL BURNOUT

Keywords: *law, guilt, punishment, law, penalty, measure*

The article is devoted to the legal problems of the well-known phenomenon in psychology “emotional burnout”. For the first time, it has been established that if a teacher with emotional burnout does not cope with his job duties, then legally certain sanctions should be applied to him. Otherwise, sanctions can be applied to the director of this educational institution, who will not prevent harm to society. But after all, sanctions can only be applied to the guilty, because without guilt there can be no punishment. Therefore, the article deals with the problems of guilt or innocence of persons with emotional burnout. The problem is that if the director does not take action against a teacher with emotional burnout, then this will be recognized as criminal inaction. But is he legally entitled to take action? This question is an open gestalt.

Мы уже писали о синдроме эмоционального выгорания (ЭВ), этических проблемах (психоэтике), и последствиях этого явления [1; 2; 3]. Учитывая то, что в состоянии ЭВ теряются жизненные установки и характер действий индивида, а стало быть, способность работать полноценно, приходим к выводу, что в этом процессе обязательно должен содержаться и юридический аспект проблемы. Именно поэтому впервые юридическим проблемам ЭВ и посвящено настоящее исследование. Действительно, если индивид с ЭВ не умеет справляться со своими обязательствами или обязанностями, то, например, у государства, общества или, скажем, у работодателя объективно возникают обязанности применения санкций в отношении этого работника. В противном случае к самому работодателю применяют санкции, предусмотренные законодательством, например, статьей 314 (халатность) Уголовного кодекса (УК) Азербайджанской Республики (АР) [8]: то есть, неисполнение или ненадлежащее исполнение должностным лицом своих обязанностей вследствие недобросовестного или небрежного отношения к службе, если это повлекло причинение существенного вреда правам и законным интересам физических или юридических лиц либо охраняемым законом интересам государства или общества. Действительно, если работник из-за синдрома ЭВ не выполняет или не может выполнять свои обязательства или трудовые функции, взятые на себя трудовым договором, то он может причинить, а возможно и причиняет существенный вред... Т.е. ЭВ работника приводит к его, своего рода, халатности, и поэтому к нему должно быть применено или

дисциплинарное взыскание по статье 70 Трудового кодекса (ТК), или же, если он должностное лицо, санкция по УК. Если же работодатель не применит санкции, то он сам будет наказан.

Но, и это известно, все санкции, наказания или взыскания преследуют же, в том числе, цель исправления человека. Однако, в отличие от обычных злостных нарушителей закона или трудовой дисциплины, люди с ЭВ совершают нарушения по совершенно другим причинам. Они нарушают не потому, что они злодеи, малограмотны или плохо воспитаны, а из-за «деградации социальной адаптации, приводящей к уменьшению или даже потере активности и собственной динамики личности» [1; 2; 3]. Т.е. при ЭВ индивид теряет жизненную необходимую потребность связей с психологическим полем. ЭВ синдромом потому и называют, что человек бывает неспособен самостоятельно изменить ситуацию.

Таким образом, мы видим открытый гештальт или экзистенцию юридической проблемы, а именно, что делать, если индивид не справляется с обязанностями, но при этом не виновен?.. Вообще-то юридический ответ такой: его нельзя наказывать! Действительно, закон не предусматривает наказание или взыскание для невиновных. Поэтому, если работодатель применит санкции, то сам нарушит абсолютное право на личную неприкосновенность этого «работника-нарушителя». Конечно же, работодатель может уволить его за систематическое неисполнение работником своих служебных функций (статья 70 ТК). Но, все равно, работник не виновен, да к тому же он был хорошим работником, и до ЭВ очень хорошо работал и даже получал премии, а сейчас уже не умеет, причем не по своей вине. Во всяком случае, он не виновен в том, что у него ЭВ.

Конечно же, как говорится, нет человека – нет и проблемы. Поэтому легче всего уволить этого работника с ЭВ. Но философская, моральная и, самое главное, юридическая сторона проблемы, все равно, остается же. Проблема в том, что если работодатель не примет меры в отношении работника с ЭВ, то это будет признано преступным бездействием, т.е. пассивным поведением, выраженным в несовершении полезного для общества действия, которое работодатель должен был совершить в силу обязанностей, возложенных на него законом. И если работодатель бездействует, то это означает, что он не воспрепятствует наступлению общественно опасных последствий за счет действий лица с ЭВ. Поэтому с этой стороны работодатель обязан был предотвратить эти последствия. Тут получаем вывод о том, что в данном случае бездействие – это одна из форм дрящегося

правонарушения, а может и преступления. И в любом случае, бездействие работодателя – это должностная халатность.

Но проблема осложняется также тем, что ЭВ юридически ни болезнью, ни травмой не признается же, и поэтому не может быть признано причиной временной нетрудоспособности. Поэтому работникам с ЭВ больничный листок (листок нетрудоспособности), т.е. официальный документ, удостоверяющий временную нетрудоспособность работника, не выдается, и с существующей системой законодательства сегодня пока еще выдан быть не может. Вообще-то при юридическом решении любой проблемы необходимо учитывать и следовать доминирующему нравственному правилу воздержания от нанесения вреда, причем не только людям, но и животным и природе тоже. С другой стороны, с философской точки зрения, юридические (правовые) начала и действия обязательно должны доставлять определенное как этическое, так и эстетическое удовлетворение, и удовольствие, т.к. они должны быть направлены на устранение отрицательных начал, связанных с противоречием между злом и добром. Именно этот философский тезис и наводит на мысль о том, что человек с ЭВ не должен наносить вред никому в том смысле, что юридически у него таких прав нет и быть не может, вернее, ему это должно быть запрещено. Однако экзистенция ЭВ проявляется через конкретные действия или, скорее, бездействие индивида. В этом философски и проявляется динамическая взаимосвязь между юридическим добром и злом, пусть даже злом неосознанным. И зло, порожденное ЭВ, хотя и было бессознательным, вернее было без умысла, но, возможно, произошло по неосторожности. Поэтому проблема вины все же остается открытой, и требует выяснения и разрешения хотя бы потому, что без вины наказания быть не может.

Становится понятным, что юридические проблемы ЭВ глубоко связаны с философией и, думается, без философии разрешены быть не могут в принципе [7]. Из сказанного выходит удивительный философский результат о том, что противоречие будет содержаться в любой деятельности или явлении, а не только в преподавательской. Противоречие существует, например, в любом благе и зле вообще, в принципе. Т.е. построить абсолютное благо или абсолютное зло без противоречий совершенно невозможно. Думаем, что и насильственное устранение этих противоречий невозможно тоже в принципе. И философские методы права дают возможность, во-первых, открывать новые аспекты и свойства ЭВ; во-вторых, ставят новые проблемы права, требующие незамедлительного разрешения; в-третьих, разрешение возникших проблем поднимает и философию, и мораль, и

право на качественно новый уровень. И именно глубокое осознание как законов мира, так и субъективного права, делает возможным разрешение возникающих проблем при ЭВ.

Конечно же, ЭВ легче всего обозначить и определить, как нечто бессознательное. Действительно, происходящее при ЭВ качественно отличается от явлений сознания. При ЭВ противоположные идеи или мысли вступают в противоречие, в которых побеждают более сильные. А более сильными для обычного человека являются те, которые связаны с самосохранением. Но, в то же время, ЭВ нельзя называть полностью бессознательным явлением. Отсюда и возникает юридическая сторона проблемы. Ведь если бы все происходило бессознательно, то очевидно, юридической стороны проблемы или не было бы, или же она приобрела бы совершенно другой аспект. Т.е. при ЭВ действительность отражается в переживаниях индивида: он понимает, что с ним что-то не так. Это и дает основание для вмешательства права и закона. Индивид с ЭВ вообще-то вроде бы контролирует свои действия. Именно рефлексия и дает ему знание о том, что все идет не так, как надо или должно. Однако, все же при ЭВ индивид теряет способность к внутренним усилиям, необходимым для осуществления цели. Да и саму цель выбрать становится невозможным, т.к. ценностная характеристика цели и действий для достижения этой цели бывают снижены до минимума. Обычно у здорового человека работает формула «надо», «необходимо». При ЭВ же работает формула «не хочу». Т.е. ЭВ изменяет закономерности приспособления человека к полю. Думаем, что при ЭВ теряется дискурсивная составляющая в познании, в связи с потерей желания индивида рассуждать. Отсюда и юридическая сторона вопроса, обязательно включающая дискурсивность. Индивид с ЭВ понимает свою дистанцированность от поля, но он даже не пытается уменьшить расстояние между собой и полем, вернее он даже желать этого не может, да и не хочет.

А теперь еще раз напомним, что взыскание или наказание как принудительная мера государственного воздействия предусмотрены не только в целях воспитания лица, совершившего правонарушение, а также вообще общего предупреждения правонарушений. И меру государственного воздействия не следует понимать только как заключение под стражу или в тюрьму. Эта мера может быть и устным замечанием, и предупреждением, и выговором, или, например, лишением персональных прав, т.е. прав, предоставленных персонально именно данному индивиду, таких, например, как право на вождение автомобиля, право на рыбалку, право на ношение оружия, а также,

скажем, право на преподавание. Для темы нашего исследования особое значение имеет именно мера воздействия в виде лишения специального права на преподавание. Обычно лишение специального права применяется или за систематическое, или за грубое нарушение порядка использования этого права, и обычно на срок до трех лет. Если же речь идет о работодателе, то по закону он должен наложить взыскание (а в общем-то, принять меры) не позднее двух месяцев со дня обнаружения правонарушения, а конкретно в случае преподавателя – обнаружения у него синдрома ЭВ. Конечно же, при этом должны учитываться как характер правонарушения, так и личность преподавателя, степень его вины (если вина была), а также обстоятельства (это очень важно) смягчающие или отягчающие ответственность. Сказанное приводит к известной мере государственного принуждения под названием «лишение права заниматься определенной деятельностью или занимать определенные должности». Однако, для применения жестких мер государственного принуждения обычно требуется решение суда. Работодатель самостоятельно не может лишать преподавателя его права на преподавание. Причем в некоторых случаях даже не допускается применение этого административного взыскания. Например, нельзя лишать права управлять автомашиной лица, для которого эта машина является средством передвижения (в связи с его инвалидностью). Так же нельзя лишать лица права ловить рыбу или охотиться, для которого охота или рыбалка являются основным источником существования. Но ведь и для учителя преподавание – это основной источник существования, и он в общем-то не виновен в том, что у него ЭВ. Снова возникла юридическая проблема, требующая из-за глобального характера или своей массовости незамедлительного юридического разрешения, т.к. если проверить, то можно будет убедиться в том, что многие преподаватели любой страны в той или иной степени подвержены ЭВ. Еще раз убеждаемся, насколько важна, актуальна, сложна и интересна тема нашего исследования.

Рассмотрение юридической стороны проблемы ЭВ приводит к еще одному аспекту, выражаемому понятием вменяемости, т.е. нормального состояния индивида, признаваемого психически здоровым. Опять же возникла еще одна нерешенная проблема: признавать ли человека с ЭВ психически здоровым. Это имеет важнейшее юридическое значение. Вменяемость вообще-то выражается способностью человека отдавать отчет своим действиям, а также руководить ими. Дело в том, что вменяемость – одно из условий признания человека виновным. Если человек способен руководить

своими действиями, ставить цели и устанавливать методы достижения этой цели, то, значит, он вменяем. Но ведь мы уже установили, что при ЭВ человек теряет жизненные установки, цели, характер своих действий, и необходимую потребность в своих связях с психологическим полем. Невменяемость же по закону – это состояние лица, обусловленное болезненным состоянием психики. И имеется только два критерия невменяемости, а именно, медицинский и юридический, который вообще-то можно было бы назвать и психологическим. Проблема в том, что лицо юридически может быть признано невменяемым только при наличном существовании или проявлении обоих критериев невменяемости одновременно. При этом под медицинским критерием понимается наличие хронической неизлечимой или трудноизлечимой душевной болезни, временное расстройство психической деятельности или иное болезненное состояние. Под временным расстройством в медицине понимается скоротечное психическое заболевание, заканчивающееся выздоровлением. Под иными же болезненными состояниями понимаем такие, которые психическими заболеваниями не признаются, но все же сопровождаются различными нарушениями психической деятельности, например, психопатии. Под юридическим критерием понимаем неспособность человека отдавать себе отчет в своих действиях (при ЭВ человек как раз-таки отдает себе отчет и все понимает, но ничего сделать не может). Отсюда приходим к юридическому выводу о том, что человека с ЭВ признавать вменяемым или нельзя, или не совсем правильно? Очень ответственный результат, требующий для доказательства вмешательства крупнейших психологов, психиатров, философов и юристов. Только доктринальные исследования выдающихся умов помогут решить проблему вменяемости или невменяемости при ЭВ, т.к. вообще-то изначально любой индивид юридически признается вменяемым. Если же есть обоснованные сомнения в том, является ли человек вменяемым или нет, то проблему должна решать судебно-психиатрическая экспертиза. Т.е. только суд решает вменяем ли человек или нет, и, в частности, признавать ли человека с ЭВ вменяемым или нет. Таким образом, работодатель не может утверждать, что данный педагог невменяем, и что у него ЭВ. И без установления факта вменяемости или невменяемости дальнейшие действия могут оказаться незаконными и нарушающими права человека (как преподавателя, так и директора учебного заведения).

Обычно, как правило, совершение противоправных действий или нарушение законов приводит к причинению вреда или ущерба. И за

причинение вреда или ущерба предусмотрены санкции в виде возмещения вреда или ущерба. И компенсировать или возмещать должно лицо, причинившее вред или ущерб. Однако, вред ученикам, нанесенный преподавателем с ЭВ, компенсировать никак не удастся. А лишить преподавателя права преподавать работодатель не может. Оставление же его на работе наносит вред и ученикам, и обществу, и государству. Как же быть? Или, используя классическое русское выражение, обозначим проблему так: что делать?

В то же время, если работодатель самовольно, волюнтаристски не допустит преподавателя к работе, то это будет признано вынужденным прогулом преподавателя, и за это работодателю придется отвечать по статье 322 УК АР (Самоуправство), «т.е. самовольное, вопреки установленному законом или иным нормативным правовым актом порядку совершение каких-либо действий, правомерность которых оспаривается физическим или юридическим лицом, если такими действиями причинен существенный вред, – наказывается ... лишением свободы на срок до шести месяцев».

Сразу следует понять, что в исследуемой проблеме дискреции места оставаться не должно, т.е. ни в коем случае нельзя основываться на концепции преобладания целесообразности над законностью. Ведь человек с ЭВ продолжает обладать диспозитивностью, т.е. возможностью распоряжаться своими правами и защищать их методами, средствами и способами, не запрещенными законом, а суд должен способствовать ему для реализации им своих прав. Конечно же, понятно, что преподаватель с ЭВ будет нарушать и трудовую дисциплину, которая в школе обеспечивается в первую очередь методами убеждений. Но, вообще-то, при недостаточности мер убеждения, работодатель может применять другие санкции. Придется повториться: в том то и дело, что на лицо с ЭВ убеждения могут не подействовать, т.к. он нарушает не по своей воле, а совсем по другим причинам. Нарушение произошло не из-за невоспитанности учителя и не из-за его неграмотности. Поэтому уговоры и санкции ни к чему не приведут. Точно так же, если ребенок не может (не умеет) решить задачу по физике, разве уговоры или наказание к чему-нибудь положительному приведут? Нет, конечно. С ЭВ происходит аналогичное: ни уговоры, ни взыскания, ни наказания ни к чему не приведут. Нужны совершенно другие, до сих пор не рассматривавшиеся в педагогической науке философские, психологические и юридические подходы.

Следует также отметить, что ЭВ преподавателя – это не только проблема работодателя и детей, а еще и третьих лиц. Ведь по так

называемому «договору в пользу третьего лица», исполнения обязанностей преподавателя может требовать не только работодатель, с которым он заключил трудовой договор, но и третье лицо, в пользу которого обусловлено исполнение трудовых функций. Этими третьими лицами, очевидно, являются как государство и народ, так и родители. Ведь в конечном итоге, все, что делает учитель, он делает не только для учеников, но также для народа и государства.

Думаем, что ЭВ можно юридически назвать пороком воли, а его проявление – казусом, т.е. действием, имеющим признаки правонарушения, но не содержащие элементы вины. Казусы не влекут юридической ответственности. Поэтому с этой точки зрения получается, что ЭВ тоже не должно повлечь юридической ответственности. Снова возникла проблема: ведь в ЭВ плохо не наличное существование или экзистенция этого явления, а только экзистенция его последствий. Поэтому, думается, какая-то ответственность за ЭВ у преподавателя наступить все же должна. Ведь учитель выполняет работу, которая обладает определенным качеством, т.е. совокупностью полезных или необходимых свойств, приводящих к удовлетворению каких-то потребностей. Значит, качество преподавания зависит от степени соответствия преподавания показателям его качества. И если качество преподавания полностью соответствует установленным нормам, то, значит, преподавание может быть признано доброкачественным. Опять же возникла юридическая проблема: когда учителя брали на работу, то никакими же нормативно-техническими документами, утвержденными Госстандартом страны, предусматривающими минимальные требования к качеству преподавания, не пользовались же. Но по общим юридическим правилам, выполнение работ для государства с недостатками влечет определенную ответственность обычно в форме или безвозмездного устранения недостатков, или замены непригодной вещи другой вещью надлежащего качества, или же возмещения убытков. Применительно к теме нашего исследования получается, что учитель должен безвозмездно устранить недостатки преподавания, в том числе, и пройденного уже материала. Но ведь в том-то и дело, что учитель с ЭВ не может это сделать. Если бы он мог, то и недостатков не было бы с самого начала. Если применить общие юридические правила ведения работ, то получается, что работодатель вправе в одностороннем порядке расторгнуть трудовой договор с преподавателем, у которого синдром ЭВ. А может ли?.. Вот эту проблему мы и пытаемся решить. И ЭВ – это свойство, которое может снизить квалификацию учителя? Как видим, налицо юридическая коллизия, т.е. расхождение двух или

более мнений об одном и том же явлении или вопросе, причем, часть которой регулируется нормами права, а другая – нет. Поэтому поставленные проблемы должен решать законодательный орган страны, и в этом вопросе необходимо создать государственный и общественный контроль.

Итак, более или менее подробное рассмотрение юридических проблем ЭВ приводит к тому, что состояние учителя с ЭВ, возможно, можно назвать нетрудоспособностью, т.е. состоянием невозможности выполнения своей трудовой функции? Юридическая наука говорит о двух видах утраты трудоспособности – временной и стойкой. Временная нетрудоспособность должна быть установлена врачами лечебно-профилактического учреждения, стойкая же, приводящая к необходимости прекращения трудовой деятельности вообще или на длительный срок, определяется врачебно-трудовыми экспертными комиссиями, которые устанавливают также причину утраты способности работать, т.е. выясняют также то, вызвана ли утрата способности работать с исполнением работником своих трудовых обязанностей на рабочем месте (для учителей это место – учебное заведение). Если выяснится, что работник стал нетрудоспособным по вине этого предприятия, то возникает еще одна юридическая проблема, связанная с необходимостью возмещения работнику ущерба, причиненного ему этим предприятием. Как видим, с ЭВ не все так просто: проблема на проблеме, целый комплекс неизученных проблем. Конечно же возникает еще один вопрос о том, что, если синдром ЭВ все же признать болезнью, то состоит ли это заболевание в прямой зависимости от профзаболевания, т.к. при обеспечении пособиями по временной нетрудоспособности под общим заболеванием не признаются те, которые возникли вследствие трудового увечья или профессионального заболевания. Опять же неизвестная и нерешенная проблема.

Получаем объективный юридический результат о том, что работники (в частности, преподаватели) с ЭВ представляют определенную общественную опасность, выражающуюся во вредности для общества или государства такого поведения, которое или наносит существенный ущерб, или представляет угрозу нанесения такого ущерба. Такой ущерб может быть нанесен, в частности, законным интересам учеников и их родителей. Поэтому ЭВ обуславливает потребность государства и народа в его запрещении под угрозой применения санкций. И поэтому ЭВ должно рассматриваться хотя бы как гражданско-правовое или трудовое правонарушение. Т.е. ЭВ учителя выражает онтологию действия или бездействия, нарушающих условия

функционирования учебного заведения. Поэтому и нужна фиксация оценки этой онтологии в законе. С другой стороны, если ЭВ хотя и содержит признаки преступления или вообще правонарушения, но в силу малозначительности может и не признаваться правонарушением. Остается только выяснить, малозначительны ли последствия ЭВ учителей. Также нужно повторить, что по общим правилам юриспруденции, лицо, совершившее правонарушение, может быть подвергнуто санкциям, предусмотренным законом, только в случае его виновности. Опять же проблема: виновен ли человек в том, что у него ЭВ? Таким образом, как ни крути, но получается, что юридическая ответственность за действия или бездействие, вызванные ЭВ, предусмотрена быть должна? Это может быть отстранение от работы или перевод на другую работу, но, опять же повторимся, эта мера должна быть законной.

Итак, правовое поведение при ЭВ может быть, как правомерным, так и неправомерным (т.е. противоправным). В обоих этих случаях правовое поведение определяется сознанием и волей человека. Однако, психологическая мотивация этих поступков и правовые характеристики могут отличаться. Нормальный здоровый человек даже на этапе мотивации правового поведения, как правило, должен оценивать не только социально-психологический смысл своего действия, но и его правовые значение и последствия. Поэтому правоотношение – это есть и форма упорядочения конкретных психологических отношений, и их осуществление. Т.е. следует понять, что, в любой деятельности, вообще-то, существует только одно общественное отношение, и это отношение – правовое.

Таким образом, из всего сказанного, возможно, предположительно, следует, что ЭВ в юридическом отношении – это событие, т.е. такой юридический факт, который протекает или возникает помимо воли человека. Поэтому рассматривая ЭВ юридически мы должны иметь в виду не причины его вызвавшие, а сам процесс воздействия ЭВ на, скажем, поле, т.е. этого события на конкретные отношения. Это имеет правовое значение, в частности, при решении вопроса о привлечении или освобождении от гражданско-правовой ответственности лица при ненадлежащем исполнении им своих обязательств по трудовому договору. Поэтому в ряде случаев должна устанавливаться специальная и профессиональная трудоспособность. Наличие трудоспособности в общем-то предполагается у каждого гражданина, достигшего 16 лет, и по закону в процессе работы, как правило, не требуется. Но неполную трудоспособность должна установить учебно-консультационная комиссия (при незначительной потере

трудоспособности), либо врачебно-трудовая экспертная комиссия (при значительной потере трудоспособности). В любом случае, ЭВ – это юридический факт, а юридические факты делятся на две группы: действия и события. События – это юридические факты, которые возникают независимо от воли людей, а действия – это такие факты, которые являются результатом волеизъявления. Действия, в свою очередь, делятся на юридические акты и поступки

Еще одна проблема, требующая разрешения: обладает ли индивид с ЭВ правосознанием [4; 5; 9]. Эту проблему необходимо решить тоже, т.к. в противном случае, к индивиду вряд ли можно будет применять принудительные меры, например, воспитательного или иного характера. Таким образом приходим к окончательному выводу о том, что по исследуемым юридическим вопросам требуются руководящие разъяснения, т.е. разъяснения высших юридических органов страны по вопросам применения законодательства.

И в заключение мы должны напомнить, что ни при каких обстоятельствах не можем игнорировать некоторые положения самого главного документа страны, а именно, Конституции АР [6], являющейся высшей формой проявления непосредственной воли народа Азербайджана, и имеющей непосредственное отношение к рассматриваемой теме исследования юридических проблем ЭВ.

Статья 12. Обеспечение прав и свобод человека и гражданина, достойного уровня жизни гражданам Азербайджанской Республики – высшая цель государства.

Статья 16. Азербайджанское государство заботится о повышении благосостояния народа и каждого гражданина, его социальной защите и достойном уровне жизни.

Статья 24. Человеческое достоинство защищается и уважается.

Статья 25. Лица с физическими и умственными недостатками пользуются всеми правами и несут обязанности, закрепленные в настоящей Конституции, за исключением прав и обязанностей, осуществление которых осложняется в силу их ограниченных возможностей.

Статья 26. Государство гарантирует защиту прав и свобод каждого.

Статья 32. Каждый имеет право на личную неприкосновенность.

Статья 46. Каждый имеет право защищать свои честь и достоинство.

Статья 60. Каждому гарантируются защита его прав и свобод в административном порядке и суде.

Статья 68. Каждый имеет право на достойное обращение в отношении себя со стороны государственных органов, исключаящее произвол. Каждый имеет право на возмещение государством вреда, причиненного незаконными действиями или бездействием государственных органов либо их должностных лиц. Государство вместе с государственными служащими несут гражданскую ответственность за ущерб, причиненный правам и свободам человека в результате противозаконных действий и бездействия государственных служащих, и нарушение их гарантии.

Статья 71. Никто не может ограничить осуществление прав и свобод человека и гражданина. Права и свободы каждого ограничиваются основаниями, установленными в настоящей Конституции и законах, а также правами и свободами других. Каждый может совершать действия, не запрещенные законом, и никто не может принуждаться к совершению действий, не предусмотренных законом.

Выводы

1. Эмоциональное выгорание – это, возможно, юридическое событие.

2. Эмоциональное выгорание работника и, в частности, преподавателя, приводит к последствиям, которые должны быть решены в юридическом поле.

3. Проблему вменяемости или невменяемости лица с ЭВ должна решать судебно-психиатрическая экспертиза.

4. Директор учебного заведения не может иметь права самовольно отстранить учителя с ЭВ от занимаемой должности.

5. Сегодня юридические проблемы ЭВ – это открытый гештальт.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х.* Онтология эмоционального выгорания // *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri*, 2022, с.70, №4, s.141-155
2. *Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х.* Психоэтика эмоционального выгорания // *Pedaqoji Universitetin Xəbərləri*, 2023, с.71, №1, s.205-222
3. *Везиров Х.Н., Мамедова М.А., Везиров-Кенгерли Ф.Х.* Онтология валидности и эффект когнитивной адаптации // *Sivilizasiya*, 2023, с.12, №1, s.79-88
4. *Гельгорн Э., Луфборроу Дж.* Эмоции и эмоциональные расстройства. М.: Мир, 1966, 671 с.
5. *Ильин И.А.* О сущности правосознания. М.: Парогь, 1993, 235 с.

6. Конституция Азербайджанской республики. Баку: Hüquq, 2018, 83 с.
7. *Перминов В.Я.* О влиянии философии на развитие науки // *Метафизика*, 2016, №2(20), с.40-51
8. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку: Hüquq, 2011, 299 с.
9. Энциклопедия юридической психологии / под ред. Проф. А.М.Столяренко. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003, с.64-65

Redaksiyaya daxil olub 26.05.2023

UOT 159.9

İ.H.Sultanova

*Bakı Dövlət Universiteti
ilhama.sultanova@mail.ru*

B.BLUM VƏ Ə.ƏLİZADƏNİN TAKSONOMİYA KONSEPSİYALARI: OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏR

Açar sözlər: Ə.Əlizadə, B.Blum, taksonomiya, təlim məqsədləri, konsepsiya

Məqalədə Ə.Əlizadə və B.Blum taksonomiyası müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Göstərilir ki, ilk dəfə B.Blum tərəfindən yaradılan taksonomiyaya istinadən bir çox yeni konsepsiyalar yaradılmışdır. Ə.Əlizadə də “Üç tərkibli” taksonomiyanı yaradarkən bir çox mövcud taksonomiyalara, o cümlədən B.Blum taksonomiyasına istinad etmişdi. Lakin “Üç tərkibli” taksonomiya orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə həm B.Blum, həm də digər koqnitiv, psixomotor, affektiv sferaları əks etdirən taksonomiyalardan fərqlənir. Əbdül Əlizadənin taksonomiya konsepsiyasının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətyönlü təhsil konsepsiyasına əsaslanaraq təlim məqsədi kimi mədəni dəyərlərə malik şəxsiyyətin formalaşması ön plana çəkilmiş, dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə olaraq üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası yaradılmışdır.

И.Г.Султанова

КОНЦЕПЦИИ ТАКСОНОМИИ Б.БЛЮМ И А.АЛИЗАДЕ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ

Ключевые слова: А.Ализаде, Б.Блюм, таксономия, цели обучения, концепция

В статье сравнивается таксономия А.Ализаде и Б.Блума. Показано, что многие новые таксономии были созданы на основе таксономии, созданной Б.Блумом. А.Ализаде при создании «Трёхкомпонентной» таксономии также ссылался на многие существующие таксономии, в том числе на таксономию Б.Блума. Однако своеобразием и уникальностью «Трёхкомпонентная» таксономия отличается от Б.Блюма и других таксономий, отражающих когнитивную, психомоторную и аффективную сферы. Основная особенность концепции таксономии Абдул Ализаде, ее оригинальность заключается в том, что он впервые в мировой психопедагогике создал концепцию трехкомпонентной таксономии, обращаясь к принципу современной теории образования, ставя формирование личности с культурными ценностями на первый план как образовательная цель.

**TAXONOMY CONCEPTS B. BLUM AND A.ALIZADE:
SIMILARITIES AND DIFFERENCES**

Keywords: *A.Alizade, B.Blum, taxonomy, learning objectives, concept*

The article compares the taxonomy of A.Alizadeh and B.Bloom. It is shown that many new taxonomies were created on the basis of the taxonomy created by B.Bloom, A.Alizade, when creating the "Three-component" taxonomy, also referred to many existing taxonomies, including B.Bloom's taxonomy. However, the originality and uniqueness of the "Three-component" taxonomy differs from B.Blum and other taxonomies that reflect the cognitive, psychomotor and affective spheres. The main feature of Abdul Alizadeh's concept of taxonomy, its originality lies in the fact that for the first time in world psychopedagogy he created the concept of a three-component taxonomy, referring to the principle of modern education theory, putting the formation of personality with cultural values to the fore as an educational goal.

Dünya pedaqoji psixologiyası təcrübəsində taksonomiya konsepsiyası Amerika psixoloqu B.Blumun adı ilə bağlıdır. 1956-cı ildə onun rəhbərliyi ilə psixoloqlar – Maks Enqlexart, Edvart Furst, Uolter Xill və David Krasvoll idrak bacarıqlarını təsnif etmək üçün üsullar müəyyənləşdirib, təhsil prosesində bütün təfəkkür səviyyələri üçün çox vacib olan fikri bacarıqlar şəbəkəsini yaradıblar. Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası kimi adlanan bu taksonomiya müxtəlif səviyyədə düşünmə və ya fikirləşmə bacarıqlarını əhatə edir, təlim prosesinin planlaşdırılmasında istifadə olunur. B.Blumun “Təlim məqsədlərinin taksonomiyası” adlı nəzəriyyəni inkişaf etdirən iki kitab (“İnsan xarakterinin stabilliyi və dəyişməsi”, “Təlim məqsədlərinin təsnifatı”) çap edilib (5). Hazırlanan nəzəriyyə ABŞ-nin təhsil müəssisələri tərəfindən qəbul edilmişdi. Bu taksonomiyalar sadədən mürəkkəbə doğru düşünmə bacarıqlarının altı səviyyədə təşkilini təmin edir. B.Blumun idraki taksonomiyasının ilkin variantında koqnitiv sahədə təlim məqsədlərinin bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə kimi altı səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir. Amerika mənbələrində göstəriləndiyi kimi, 1990-cı illərdə Lorin Anderson, Blumun tələbəsi və əməkdaşları tərəfindən B.Blumun taksonomiyası yenidən nəzərdən keçirilmiş, onun nəticələri bu və ya digər dərəcədə modifikasiya olunmuşdur. 2001-ci ildə Koqnitiv psixoloqlar qrupu, təhsil sahəsində nəzəriyyəçi tədqiqatçılar, həmçinin testləşdirmə və qiymətləndirmə üzrə mütəxəssislər “Təlim, tədris, qiymətləndirmə üçün taksonomiyalar haqqında” elmi-metodik vəsaitdə B.Blumun taksonomiyasının yeni variantını nəşr etdiriblər. Burada altı idraki bacarıq əsasında idrakda istifadə edilən biliyin

müxtəlif növlərinin taksonomiyasını işləmişlər. Həmin taksonlar bunlardır: xatırlamaq, anlamaq, tətbiq etmək, analiz etmək, qiymətləndirmək, yaratmaq. Son variantda xüsusi “*yaratma*” fenomeninin ayırd edilməsi taksonomiya konsepsiyasında önəmli hadisədir. Bu aydın şəkildə göstərir ki, taksonomiyanın ilk variantında ayırd edilmiş fenomenlər koqnitiv aspektdə işıqlandırıldığı halda, son variantda onlar artıq kreativ proseslər kimi nəzərdən keçirilir. B.Blumun taksonomiyası dünya psixologiyasında geniş yayılmış, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində qəbul edilmişdir. Onun müxtəlif modifikasiyaları vardır. Bir çox tədqiqatçılar bu taksonomiyaya istinad etmişlər. Belə tədqiqatçılardan biri də dünya təcrübəsində ilk dəfə üçtərkibli taksonomiya yaratmış Azərbaycan psixoloqu, professor Ə.Əlizadə olmuşdur. Ə.Əlizadə xarici ölkələrin pedaqoji psixologiyasına, o cümlədən B.Blum taksonomiyasına istinad edərək, 1996-cı ildən etibarən Azərbaycan pedaqoji psixologiyasında ilk dəfə təlim məqsədlərini sistemli şəkildə xarakterizə etmək üçün “taksonomiya” anlamından istifadə etmiş və müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan üçtərkibli taksonomiya yaratmışdı. Həmin taksonomiya üç bölmədən ibarətdir: Əsas taksonomik kateqoriyalar birinci bölmədə təhsil, ikinci bölmədə inkişafetdirici, üçüncü bölmədə tərbiyəedici təlim məqsədlərinə görə təsnif olunmuşdur. Əbdül Əlizadə məktəbinin yetirməsi olaraq, əvəzedilməz psixoloqla həmmüəllif olduğum “Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu” adlı kitabda (3) üçtərkibli taksonomiya təkmilləşdirilmiş, özünün, təkcə psixopedaqoji paradimaları ilə deyil, həm də ilk növbədə fəlsəfi psixoloji paradimaları ilə fərqlənən II (sonuncu) variant 2008-ci ildə formalaşmışdı. II variantda trilogiyanın nominasiyaları belədir: “Öyrənmə-İnkşaf-Mədəniyyət”. Bu trilogiyada “öyrənmə” “təhsil”in mahiyyətə ekvivalenti kimi açıqlanır. “Mədəniyyət” konsepsiyası isə istər Azərbaycan psixologiyasında, istərsə də Azərbaycan pedaqogikasında problemin yeni transformasiyasıdır. Professor Ə.Əlizadənin üç komponentli taksonomiyasının ilk və son variantları arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, ilk variantda təhsil və tərbiyə əsas məna kimi təqdim olunur. Orada təhsil məsələləri təlimlə, tərbiyə məsələləri isə mədəniyyət paradimaları ilə açılır.

Azərbaycan pedaqoji psixologiyasında ilk dəfə Ə.Əlizadə tərəfindən yaradılan üçtərkibli taksonomiya ilə məşhur B.Blum taksonomiyasının müqayisəli təhlili onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmaq imkanı verdi. İlk öncə qeyd edək ki, Ə.Əlizadə üçtərkibli taksonomiyanı yaradarkən bir çox mövcud taksonomiyalara, o cümlədən B.Blum taksonomiyasına istinad etmişdi. Ə.Əlizadə taksonomiyasının ilk variantının birinci bloku bəzi modifikasiyalarla B.Blumun taksonomiyasının əsas kateqoriyalarına söykənir. Ə.Əlizadə yazır ki, “müəllimlər dərslərin təhsil məqsədini çox vaxt ümumi şəkildə müəyyən edirlər: “...mövzunu öyrətmək” və “...məf-

humları mənimsətmək” kimi ümumi sözlərlə formulə edən müəllim, dərsi də bu “məntiq”, daha doğrusu, güzəran məntiqi çərçivəsində qurur. Halbuki dərsin təhsil məqsədləri çoxcəhətlidir və şagirdlərə ətraflı biliklər vermək üçün onlardan səmərəli istifadə olunmalıdır” (4, s.390.) Müəllif birinci blokda bunun epistemoloji açarını göstərir: “Şagirdlərdə nəzəri təfəkkürü formalaşdırmaq üçün tədris materialı müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmalıdır”. İkinci bölmə dərsin inkişafetdirici məqsədlərini əks etdirir. Bu bölmədə Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, B.Blumun taksonomiyasının bəzi kateqoriyalarından istifadə olunub, lakin müasir ölçülərlə açıqlanıb. İntellektin strukturu və inkişafı problemi sahəsində aparılmış tədqiqatların (G.Gilford, J.Piaje, L.S.Rubintşteyn, V.V.Davıdov və b.) nəticələrinə əsasən, ikinci bölmədə təfəkkür, təxəyyül və hafizənin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müasir təsəvvürlərə görə, hafizənin inkişafı məqsəd deyil, vasitədir. Təxəyyül isə yaradıcı təfəkkürün (Gilfordun termini ilə desək, *duvergent təfəkkürün*) formalaşmasının başlıca şərtidir. Ancaq təxəyyülün inkişaf etdirilməsinin ikinci, lakin son dərəcə mühüm bir istiqaməti də var: təxəyyül problemi yaradıcılıq problemidir. Ümumtəhsil məktəbi şəraitində şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafı müasir dövrdə önəmli əhəmiyyət kəsb edir. B.Blum taksonomiyasında analiz və sintez proseslərinin inkişafı əsas məqsədlərdən biri kimi qarşıya qoyulur və taksonomiyanın əsas taksonları kimi qeyd edilib. Lakin Ə.Əlizadə taksonomiyasında təhlil və tərkib (analiz və sintez) idrak fəaliyyətinin “ümumi məxrəci” kimi dəyərləndirilir, onların əsasında bütün fikri proseslərin (müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və s.), eləcə də tədris əməliyyatlarının və intellektual bacarıqların formalaşması nəzərdə tutulur. “Mahiyyətin anlaşılması nəzəri təfəkkürün inkişafında başlıca vasitə sayılmalıdır”, - deyən Əlizadə qeyd edir ki, “fikri proseslərin, tədris əməliyyatlarının, ağıln keyfiyyətlərinin, intellektual bacarıqların inkişaf səviyyəsini mahiyyətin anlaşılması səviyyəsinə görə qiymətləndirmək lazımdır (4, s.391) Blum taksonomiyasından fərqli olaraq Ə.Əlizadə taksonomiyasının inkişaf taksonunda ağıln keyfiyyətlərinin: ağıln dərinliyi, genişliyi çevikliyi sürətliliyi, qənaətciliyinin inkişafı da təlim məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Bu iki taksonomiyalar tərkibinə görə də fərqlənir. B.Blum taksonomiyasında təhsil problemləri sistemli işıqlandırılmayıb və iki tərkibli (təhsil+inkişaf) taksonomiyadır. Təlim və inkişaf taksonlarından ibarətdir. Bu taksonomiyada koqnitiv sferanın inkişafı məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Belə ki, B.Blum metodik problemləri sistemli öyrənməmiş, öz araşdırmalarında başlıca olaraq inkişaf konsepsiyasına söykənmişdir. Bu önəmli problem mahiyyətcə “analiz-sintez” dilemması əsasında araşdırılıb. Şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipini əks etdirmirdi. Lakin Ə.Əlizadənin üçəm taksonomiyasının ilkin variantında koqnitiv sfera ilə yanaşı, şagirdin bir

şəxsiyyət kimi formalaşması ilə bağlı bütün ölçüləri özündə əxz edən təlimin tərbiyəedici məqsədləri təsnif edilir. Taksonomiyanın II variantında isə tərbiyə məsələləri **mədəniyyət** paradıqmaları ilə açılır və mədəniyyət tərbiyənin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Bu kontekstdə mədəniyyət sadəcə olaraq əsrin estetik şüarı kimi deyil, ilk növbədə mənəvi-psixoloji şüarı kimi dəyərləndirilir. Təlim prosesində şagirdlər sadəcə öyrənmir, onlar öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Həmin prosesin son nəticəsində mədəniyyətə (hissi, ünsiyyət, kommunikatıv, əxlaqi, iradi, milli-mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşır. Bu, “Üç tərkibli” taksonomiyanın “Mədəniyyət” səviyyəsini təşkil edir.

Yuxarıda deyilənlər aşağıdakı cədvəldə əks edilib.

Benjamin Blum Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası		Əbdül Əlizadə Üç tərkibli taksonomiya	
Bilik	Xatırlamaq	Təhsil	Öyrənmə
Anlama	Anlamaq		
Tətbiq	Tətbiq etmək	İnkişaf	İnkişaf
Analiz	Analiz etmək		
Sintez	Qiymətləndirmək		
Qiymətləndirmə	Yaratma		
		Tərbiyə	Mədəniyyət
ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU		ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU	
<ul style="list-style-type: none"> • İki tərkibli (təhsil +inkişaf) • Şəxsiyyətyönümlü təlim prinsipini əks etdirmir • İnkişafyönümlü konsesiyaya əsaslanır. • “Analiz-sintez” dilemması əsasında araşdırılıb • I variantda əsas məqsəd koqnitiv sferanın inkişafıdır. • II variantda koqnitiv proseslərlə yanaşı kreativ proseslərin inkişafı da məqsəd kimi qoyulur. 		<ul style="list-style-type: none"> • Üç tərkibli (təhsil+inkişaf+mədəniyyət) • Şəxsiyyətyönümlü təhsil konsepsiyasına əsaslanır • Analiz və sintez idrak fəaliyyətinin «ümumi məxrəci» kimi dəyərləndirilir, onların əsasında bütün fikri proseslərin (müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və s.), eləcə də tədris əməliyyatlarının və intellektual bacarıqların formalaşması nəzərdə tutulur • Ağılın keyfiyyətlərinin: ağıl dərinliyi, genişliyi çevikliyi sürətliliyi, qənaətciliyinin 	

	<p>inkişafı da təlim məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur.</p> <ul style="list-style-type: none"> • I variantda koqnitiv, kreativ proseslərin inkişafı ilə yanaşı, şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması ilə bağlı bütün ölçüləri özündə əxz edən təlimin tərbiyəedici məqsədləri təsnif edilir • II variantda tərbiyə məsələləri mədəniyyət paradıqmaları ilə açılır və mədəniyyət tərbiyənin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.
--	---

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə əldə etmək olar ki, Ə.Əlizadənin “Üç tərkibli” taksonomiyası yaradılan zaman B.Blum taksonomiyasına istinad edilsə də, orijinallığı, özünəməxsusluğu ilə həm B.Blum, həm də digər koqnitiv, psixomotor, affektiv sferaları əks etdirən taksonomiyalardan fərqlənir. Əbdül Əlizadənin taksonomiya konsepsiyasının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, təlim məqsədi kimi mədəni dəyərlərə malik şəxsiyyətin formalaşması ön plana çəkilmiş, dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə olaraq üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əlizadə Ə.Ə.* Yeni pedaqoji təfəkkür: ideyalar, prinsiplər, problemlər. Psixopedaqoji araşdırmalar. Bakı: Adiloğlu, 2001, 162 s.
2. *Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H.* Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 172 s.
3. *Əlizadə Ə.Ə.* Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004, 432 s.
4. *Sultanova İ.H.* Əbdül Əlizadənin üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası. Şamaxı, 2021, 90 s.
5. *Bloom B.* Taxonomy of Educational Objectives, Handboor I: The Coqnitve Domain. New York: David McKay Copyright 1956, 111 p.

Redaksiyaya daxil olub 27.08.2023

UOT 372.8:004

S.C.Zeynalova, S.C.Zeynalova
ADPU-nun Ağcabədi filiali
zsebine02@gmail.com, zeynalova.s1971@gmail.com

IV SƏNAYE İNQİLABININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ NÜFUZU: VİRTUAL ÖYRƏTMƏ SİSTEMLƏRİ VƏ YENİ TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI

Açar sözlər: Sənaye 4.0, Təhsil 4.0, Təhsil 5.0, Web texnologiyaları, virtual öyrətmə sistemləri

Məqalədə Sənaye 4.0-in təhsil sahəsinə birbaşa təsirindən, yeni təhsil texnologiyalarından bəhs olunur. Dördüncü Sənaye İnkilabında proqram təminatı texnologiyalarının reallığa çevirdiyi rəqəmsal əlaqə cəmiyyəti köklü dəyişikliyə məruz qoyur.

Dördüncü Sənaye İnkilabının təhsil sistemində birbaşa nüfuzu sayəsində virtual öyrətmə sistemləri yaranmış və onlardan hazırda geniş istifadə olunur.

Təhsil sistemi rəqəmsallaşmağa doğru getdikcə sərişlərin əldə olunmasını daha da asanlaşdırmalı və çevik hala gətirməlidir.

Təhsil 4.0 IV Sənaye İnkilabının tələblərinə cavab verə biləcək təhsil sistemidir. Təhsil 5.0 modelində texnologiya və rəqəmsallaşma təməl ünsürlərdir.

Virtual öyrətmə sistemlərində Web texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Bu gün təhsildə tətbiq olunan Web 2.0 alətləri müxtəlif kateqoriyalara bölünür: poster hazırlamaq, videokonfrans, video hazırlamaq və redaktə etmək, söz buludu hazırlamaq, avatar hazırlamaq, tapmaca və bilik kartı hazırlamaq, qavrama xəritəsi hazırlamaq, tərbiyəedici oyun hazırlamaq, animasiya hazırlamaq və s.

С.Дж.Зейналова, С.Дж.Зейналова

ВЛИЯНИЕ IV ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ НА СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ: ВИРТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ И НОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Ключевые слова: Индустрия 4.0, Образование 4.0, Образование 5.0, Веб-технологии, системы виртуального обучения

В статье говорится о прямом влиянии Индустрии 4.0 на сферу образования, новых образовательных технологиях. В ходе четвертой промышленной революции цифровая связь, обеспечиваемая программными технологиями, радикально меняет общество.

Благодаря непосредственному проникновению четвертой промышленной революции, в систему образования возникли и сейчас широко используются виртуальные системы обучения.

Поскольку система образования движется в сторону цифровизации, она должна сделать приобретение компетенций еще более простым и гибким.

Образование 4.0 – образовательная система, отвечающая требованиям IV промышленной революции. Технологии и цифровизация являются фундаментальными элементами модели «Образование 5.0». Веб-технологии широко используются в системах виртуального образования. Инструменты Web 2.0, используемые сегодня в образовании, делятся на разные категории: создание плакатов, видеоконференций, создание и редактирование видео, создание облака слов, создание аватаров, создание головоломов и карточек знаний, создание карт понимания, создание образовательных игр, создание анимации и т. д.

S.J.Zeynalova, S.J.Zeynalova

INFLUENCE OF THE IV INDUSTRIAL REVOLUTION ON THE EDUCATION SYSTEM: VIRTUAL LEARNING SYSTEMS AND NEW EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Keywords: *Industry 4.0, Education 4.0, Education 5.0, Web technologies, virtual learning systems*

The article talks about the direct impact of Industry 4.0 on the field of education, new educational technologies. In the fourth industrial revolution, digital connectivity brought about by software technologies is radically changing society.

Due to the direct penetration of the fourth industrial revolution into the education system, virtual learning systems have emerged and are now widely used.

As the education system moves towards digitalization, it should make the acquisition of competencies even easier and more flexible.

Education 4.0 is an educational system that can meet the requirements of the IV Industrial Revolution. Technology and digitization are fundamental elements in the Education 5.0 model. Web technologies are widely used in virtual education systems. Web 2.0 tools used in education today are divided into different categories: poster making, video conferencing, video making and editing, word cloud making, avatar making, puzzle and knowledge card making, comprehension map making, educational game making, animation making, etc.

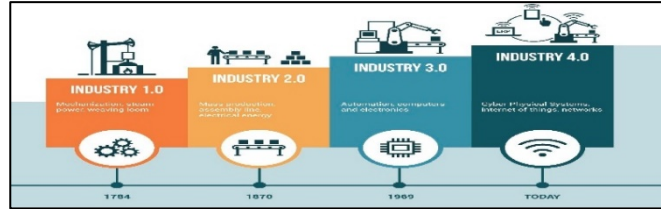
Sənaye İnqilabı – Avropada XVIII və XIX əsrlərdə, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində buxar gücü ilə işləyən maşınların istehsal prosesinə inteqrasiyası ilə avtomatlaşdırılmış sənayenin yaranmasını ifadə edən tarixi hadisədir.

1760-cı illərdə Böyük Britaniyada başlayan Birinci Sənaye İnqilabı 1800-cü illərdə Avropa və Şimali Amerikaya yayılmışdır. Birinci Sənaye İnqilabının əsas mahiyyəti su və buxar enerjisi ilə əl əməyinin mexanikləşdirilməsindən ibarət idi – bu dövrün əsas ixtirası da məhz buxar maşınıdır.

XIX əsrin sonlarından başlayan İkinci Sənaye İnqilabı polad, neft və elektrik kimi yeni sənaye sahələrinin yaranması ilə xarakterizə edilir. Telefon, ampul və daxili yanma mühərriki ən önəmli ixtiralar hesab edilir.

“Rəqəmsal inqilab” kimi də tanınan və XX əsrin ikinci yarısını əhatə edən Üçüncü Sənaye İnqilabı dövründə isə kompüter və İnternet ixtira edilmişdir.

Dördüncü Sənaye İnqilabı ifadəsini ilk dəfə Dünya İqtisadi

Forumunun təsisçisi Klaus Şvab işlədib. Klaus Şvab texnoloji inqilab haqqında belə yazır: “Hazırda bizim yaşama, çalışma və bir-birimizlə əlaqə qurma tərzimizi kökündən dəyişdirən bir inqilabın başlanğıcındaydıq. Mənim Dördüncü Sənaye İnqilabı hesab etdiyim bu inqilab, miqyası, əhatə dairəsi və mürəkkəbliyi baxımından bəşəriyyətin daha öncə yaşadıklarının heç birinə bənzəmir” [4, s.11].

Sənaye 4.0

Yeni sənaye inqilabını çox vaxt kompüter və telefon əməliyyatı sistemləri nümunəsində rəqəmsal göstərici əlavə etməklə "Sənaye 4.0" kimi adlandırırlar.

Sənaye 4.0 – Dördüncü Sənaye İnqilabı adlı konseptin sırf sənaye ilə bağlı olan alt hissəsidir. Sənaye 4.0 və Dördüncü Sənaye İnqilabı ifadələri tez-tez bir-birini əvəz etməsinə baxmayaraq, bunlar fərqli konseptlərdir. Sənaye 4.0 standartlarına cavab verən istehsal müəssisələri əsasən naqilsiz bağlantı və sensorlar ilə gücləndirilmiş, bütün istehsal xəttini görüntüləyə bilən və bu barədə qərar qəbul edə biləcək xüsusi bir sistemlə və bu sistemə qoşulmuş avadanlıqlarla təchiz olunur.

Dördüncü Sənaye İnqilabı isə dünyada ümumi olaraq fiziki, rəqəmsal və bioloji dünyalar arasındakı sərhədlərin qarışmasını təsvir edən bir yoldur. Bu, süni intellekt, robotexnika, Əşyaların İnterneti (IoT), 3D çap, gen mühəndisliyi, kvant hesablama və digər texnologiyalardakı inkişafların birləşməsidir və hər hansı bir sahədə tətbiq oluna bilər [5].

Sənaye 4.0 termini 2011-ci ildə Almaniya hökumətinin istehsalın kompüterləşdirilməsini təşviq edən yüksək texnologiya strategiyasının bir layihəsindən yaranmışdır [6].

Sənaye 4.0 termini həmin ildə Hannover sərgisində ictimaiyyətə təqdim edildi [7].

2012-ci ilin oktyabr ayında Sənaye 4.0 üzrə İşçi Qrup Alman federal hökumətinə Sənaye 4.0 tətbiqetmə tövsiyələrini təqdim etdi. Sənaye 4.0 işçi qrupunun üzvləri və tərəfdaşları Sənaye 4.0-in qurucu ataları və

hərəkətverici qüvvəsi kimi tanınırlar. 8 aprel 2013-cü ildə Hannover Sərgisində İşçi Qrup Sənaye 4.0-ın yekun hesabatını təqdim etdi. Bu işçi qrupuna Siegfried Dais (Robert Bosch GmbH) və Henning Kagermann (Alman Elm və Mühəndislik Akademiyası) rəhbərlik edirdi [8].

Dördüncü Sənaye İnqilabı artıq cəmiyyət həyatının bütün sahələrində sürətlə yayılır. Təsadüfi deyil ki, son dövrdə “ağıllı şəhər”, “ağıllı kənd”, “ağıllı hökumət”, “ağıllı fabrik”, “ağıllı evlər” kimi anlayışlara tez-tez rast gəlinir. Bu gün dünyada yüzlərlə "ağıllı" şəhər layihəsi var və onların sayı artmaqda davam edir.

Texnoloji inkişaf şübhəsiz ki, biznes sahələrinin inkişafına da təsir göstərir. Dronlar, süni intellekt, biomühəndislik, kvant kompüterlər və digər yeni texnologiyalar sahibkarlara xərcləri azaltmaqda, müştəriləri cəlb etməkdə və məhsuldarlığı artırmaqda kömək edir. Qarşıda bizi süni intellekt, robot-avtomobillər, nanotexnologiya, biotexnologiya və s. daxil olmaqla ən geniş sahələrdə heyrətamiz texnoloji sıçrayışlar gözləyir.

Klaus Şvab özünün “Dördüncü Sənaye İnqilabı” kitabında yazırdı:

“Başlıca texnoloji innovasiyalar bütün dünyada qaçılmaz şəkildə sürətli bir dəyişikliyi alovlandırmanın astanasındadır. Dəyişikliyin miqyası və əhatə dairəsi bu transformasiyanın və innovasiyanın bu gün nə üçün bu qədər təcili olduğunu açıqlayır. İnnovasiyanın sürəti istər onun inkişafı, istərsə də yayılması baxımından heç vaxt olmadığı qədər artmışdır. Bu gün hamı tərəfindən bilinən “Airbnb”, “Uber”, “Alibaba” və bu kimi digər qeyri-ənənəvi markaların cəmi bir neçə il öncə adını belə heç kim eşitməmişdi. Hər kəs tərəfindən tanınan “Iphone” ilk dəfə 2007-ci ildə bazara çıxmışdır. 2015-ci ilin sonunda isə dünyada ağıllı telefonların sayı artıq 2 milyarda qədər idi. 2010-cu ildə “Google” tamamilə avtomatik işləyən ilk avtomobilini təqdim etdi. Bu kimi avtomobillər artıq qısa müddət ərzində yollarda görünəcəkdir.

Bu nümunələri daha da genişləndirə bilərik. Lakin məsələ yalnız sürət deyil, miqyasdan əldə edilən qazanclar da eyni dərəcədə heyrət doğurur. Rəqəmsallaşma avtomatlaşma deməkdir, bu isə şirkətlərin miqyasdan əldə etdikləri qazancların azalmaması və ya daha az azalması anlamına gəlir.

Fərqli texnologiyalar arasındakı qarşılıqlı asılılıqlardan ortaya çıxan maddi innovasiyalar artıq elmi fantastika deyildir. Hazırda, məsələn, rəqəmsal istehsal texnologiyaları bioloji dünya ilə qarşılıqlı əlaqə qurmağı bacarır. Bəzi dizaynerlər və memarlar artıq indidən hesablama dizaynı, additiv istehsal, material mühəndisliyi və sintetik biologiyamı birləşdirərək mikroorqanizmləri ya da bədənimizlə istehlak etdiyimiz məhsullar, hətta içində yaşadığımız binalar arasında qarşılıqlı təsiri nəzərdə tutan sistemləri ortaya çıxarırlar. Beləliklə, fasiləsiz dəyişə bilən və uyğunlaşa bilən əşyalar

istehsal edirlər. Hətta bunlar bitki və heyvanat aləminin xüsusiyyətləri olduğu üçün buna “yetişdirirlər” də deyə bilərik.

Erik Brincolfson və Andreu Makeyf “İkinci Maşın Dövrü” adlı kitabında kompüterlərin, yaxın gələcəkdə hansı tətbiqi proqramlardan istifadə edəcəklərini proqnozlaşdırmamıza imkan verməyəcək dərəcədə bacarıqlı olduqlarını iddia edirlər. Süni İntellekt (Sİ), sürücüsüz avtomobil və dronlardan virtual asistentlərə və tərcümə proqramlarına qədər bir çox yeniliklərlə bizi əhatə edir. Bunlar həyatımızı transformasiya edir. Sİ, hesablama gücündəki eksponent artımların və yeni dərmanların ixtirasında istifadə edilən kompüter proqramlarından mədəni maraq dairəmizi proqnozlaşdıran alqo-ritmlərə qədər çox geniş verilənlərə çıxışın yaratdığı sürətlə təsiredici irəliləyişə nail oldu. Bunun yaratdığı “maşın öyrənməsi”nin yeni növləri və avtomatik kəşf sayəsində “intellektli” robotlar və kompüterlər özü-özlərini proqramlaşdıraraq ilk prinsiplərdən optimal həll yolları tapa bilirlər. “Apple”ın “Siri”si kimi tətbiqi proqramlar, Sİ sahəsindəki sürətlə inkişaf edən və intellektli asistentlər adlandırılan bir alt-qrupun gücünü göstərir. İntellektli şəxsi asistentlər hələ iki il öncə ortaya çıxmağa başladılar. Hazırda səstanıma və süni intellekt o qədər sürətli bir inkişaf yolundadır ki, qısa zaman kəsiyində kompüterlərlə danışmaq bir növ normaya çevriləcəkdir. Bununla da fərdi robot asistentlərin hər zaman qeydlər aparmağa və istifadəçi suallarını cavablandırmağa hazır olduğu və texnologiya mütəxəssislərinin mühit hesablama (ing.ambient computing) adlandırdıkları şey ortaya çıxacaqdır. Cihazlarımız getdikcə daha çox fərdi ekosistemimizin bir hissəsinə çevriləcək, bizi dinləyəcək, ehtiyaclarımızı əvvəlcədən görə biləcək və lazım olanda onlardan istəməsək belə, bizə kömək edəcəklər” [4, s.20-23].

Artıq həyatımızın bütün sahələrində Dördüncü Sənaye İnqilabına keçidin baş verdiyinin şahidi oluruq. Covid-19 pandemiyası bu keçidi bir az da tezləşdirdi.

Pandemiyanın dünya siyasi sistemində, iqtisadiyyatına, təhsil və elm sistemində təsiri göstərdi ki, artıq dünya yeni texnoloji inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

Təhsil 5.0

Hazırda IV Sənaye İnqilabı bütün sahələrə, eləcə də təhsil sahəsinə nüfuz etməkdədir. IV Sənaye İnqilabı dövründə yaradıcı, innovativ və global miqyasda rəqabət apara biləcək nəsil formalaşdırma bilən təhsil tələb olunur. Təhsil 4.0 IV Sənaye İnqilabının tələblərinə cavab verə biləcək təhsil sistemidir.

Cihazların bir-birini öyrətdiyi, İT məlumatlarının, kodlaşdırmanın və süni intellektin əvəzəlməz olduğu bir zamanda yaşayırıq. Artıq Sənaye 4.0

(Industry 4.0) və Toplum 5.0 terminləri müasir təhsil sistemlərinin əsas mövzularındandır.

Dünya İqtisadi Forumunun “2018-ci il peşələrin inkişaf hesabatı”nda göstərilir ki, “Hazırkı məktəb şagirdlərinin 68%-i gələcəkdə indi mövcud olmayan işlərlə məşğul olacaqlar”.

Gələcəyin təhsili keyfiyyətin əsas olmasını, dəyişikliyin daimi, dinamik olmasını tələb edir. Gələcək nəsil üçün planlaşdırılan təhsil fərdlərin marağını diqqət mərkəzində saxlamalı və onların inkişafı üçün zəmin yaratmalıdır.

Dördüncü Sənaye İnqilabında proqram təminatı texnologiyalarının reallığa çevirdiyi rəqəmsal əlaqə cəmiyyəti köklü dəyişikliyə məruz qoyur. Yaratdığı təsirin miqyası və reallaşan dəyişikliklərin sürəti bəşəriyyət tarixindəki bütün əvvəlki sənaye inqilablarından çox fərqli şəkildə inkişaf edən bir transformasiyanı gündəliyə gətirir [4, s.135].

Əsasən sənayedə baş verən dəyişikliklərin təhsil modelinə təsir etdiyini nəzərə alsaq, sənaye inqilablarına bənzər dəyişikliklərin təhsildə də təzahür etdiyini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik:

Təhsil 1.0: Əsas rolun müəllimdə olduğu və əzbərçiliyə söykənən bir modeldir. Bu mərhələdə məlumatın şagirdlər tərəfindən mühakimə, sorğusual olunmadan qəbul edildiyini, lakin gündəlik həyatda istifadə olunmadığını deyə bilərik. Eləcə də təhsilalanların daha çox müəllimlərini müşahidə edərək onları nümunə götürdüyü və eyni tip sual modeli əsasında qiymətləndirildiyi də bu mərhələnin əsas xüsusiyyətlərinə aiddir.

Təhsil 2.0: Elektrik enerjisinin sənayedə tətbiqi ilə başlayan, ikinci Sənaye İnqilabına söykənən bir modeldir. Bu dövrdə müəllimin rəhbərlik edən, yol göstərici funksiyası ilə birlikdə koqnitiv bacarıqlara üstünlük verildiyi və mərkəzində təhsilalanın dayandığı bir modelə keçid edilmişdir. Təhsil 2.0 qismən texnologiyalardan istifadə edilərək insan aqlının daha çox təzahür etdiyi bir modeldir.

Təhsil 3.0: Bu dövr sənayedən texnologiya əsaslı cəmiyyətə keçidlə bağlıdır. Elmi-texniki inqilab olaraq da bilinən Üçüncü Sənaye İnqilabı nəinki təhsil, eləcə də həyatın sosial, iqtisadi, ekoloji yönünə təsir edən, hətta onu dəyişdirib yeni formaya salan amil rolunda çıxış edir. Medianın rəqəmsallaşmağa başladığı, internetə çıxışın asanlaşdığı və geniş yayıldığı, məlumatın əlçatanlığının artdığı və virtual öyrənmənin fürsətə çevrildiyi bir dövrdür. Mənbə müxtəlifliyinin artdığı müşahidə edilən bu mərhələni biliyin istehsal edildiyi dövr kimi də qiymətləndirə bilərik.

Təhsil 4.0: Bu mərhələ informasiya və kommunikasiya texnologiyalarında baş verən intensiv dəyişiklik və innovasiyaya meyilli yanaşmaların təhsildə aparıcı rol oynadığı dövrdür. Əsasən ömürboyu təhsil fəlsəfəsinə söykənən model fərdin tənqidi təfəkkür, problem həlləmə, ünsiyyət,

əməkdaşlıq, müstəqil öyrənmə və rəqəmsal savadlılıq kimi səriştələrinin formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Xüsusilə süni intellekt, böyükhəcmli verilənlər bazası kimi rəqəmsal anlayışların geniş istifadəyə başlandığı bu dövrdə öyrənmə tezliyi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, zaman və məkandan asılılıq azalmışdır. Belə olduğu halda müəllim də fərdin müstəqil öyrənməsini idarə edən şəxsə çevrilmişdir.

Təhsil 5.0: Hazırda yaşadığımız bu dövr Təhsil 4.0 ilə müqayisə edildikdə dərin fərqlər ortaya çıxsada, eyni zəmin üzərində qərarlaşır.

Nəticə olaraq bu model 4-cü Sənaye İnqilabının yaratdığı reallığa söykənir.

Yəni bu mərhələdə süni intellekt, maşın öyrənməsi və böyükhəcmli verilənlər bazasından, eləcə də yuxarıda sözügedən səriştələrdən istifadə edilərək robot-insan qarşılıqlı təsirinə əsaslanan təhsil modeli yaranır. Təhsil 5.0 modelində texnologiya və rəqəmsallaşma təməl ünsürlərdir. Buna baxmayaraq, təhsil sistemi rəqəmsallaşmağa doğru getdikcə səriştələrin əldə olunmasını daha da asanlaşdırmalı və çevik hala gətirməlidir.

Texnoloji imkanların gətirdiyi fürsətlər nəticəsində təhsildə zaman, məkan məfhumlarını aradan qaldıraraq qlobal, ortaq və sərhədi olmayan təhsil anlayışı kimi Təhsil 5.0 üçün əsas amillər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

Tədris proqramı dəyişkən, dinamik və gələcəyə istiqamətlənən olmalıdır.

Varislik qorunmalı, köhnə-təzə bütün tədris resursları birlikdə istifadə olunmalıdır. Təhsilənlərin dövrün tələblərini yerinə yetirə bilmələri üçün onlar keçmişdən indiyə müqayisəli təhlil nəticələrindən xəbərdar olmalıdırlar. Öyrənmə prosesi e-öyrənmə istiqamətində sinifsiz (zaman və məkandan asılı olmayan) və mobil öyrənmə kimi yeni yanaşmalar əsasında fərdi və komanda işlərində tətbiq olunaraq reallaşdırıla bilər.

Müəllimin rolu şagirdlərə təhsil proqramında nəzərdə tutulanları öyrətməkdən üstün olmalıdır. Çünki Təhsil 5.0 dövründə öyrənmənin yeganə mənbəyi proqram deyil. Şagirdlər bir-birilərindən, içərisində yaşadıkları cəmiyyətdən, mütəxəssislərdən, internetdən və s. mənbələrdən fasiləsiz olaraq öyrənmə imkanına malikdirlər. Doğrudur, indi məlumat axtarmaq və tapmaq asandır, lakin onlardan necə istifadə edəcəyini bilmək daha dəyərli bir bacarıqdır. Şagirdlər sadəcə məlumatı alıb qavrayan deyil, onları yönləndirə bilən, öyrədən vasitələri seçə bilən, öz səriştələrinin fərqinə vararaq, yollarını müəyyənləşdirə bilən olmalıdırlar.

Təhsil 5.0-da insanların istifadə etdiyi texnoloji vasitələr müəllim və şagirdlə sanki yerini dəyişdirir. Yəni burada süni intellektin tətbiqinin nəticəsi kimi kompüter və avtomatlaşdırılmış sistemlər bir şagird kimi öyrədilir, yetişdirilir və istifadəyə buraxılır. Son günlərdə istifadəyə verilmiş süni intellektli söhbət robotu Chat GPT Open AI bunu izah etmək üçün yaxşı nümunə ola bilər [2, s.1-9].

Virtual öyrətmə sistemləri

Hazırda biliyin ötürülməsi, informasiyanın qorunub saxlanması üçün yeni kommunikativ imkanlar yaranmışdır. İnformasiyanın audiovizuallaşdırılması, virtual reallığın unikal imkanları sayəsində biliyin insanlara çatdırılması üçün zaman, məkan və s. kimi məhdudiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Artıq bilik alanın personlaşdırılması həyata keçirilir. Yəni süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə, fərdi bilik səviyyəsinə uyğunlaşma, mövzuları müəyyənləşdirmək üçün çatbotların aktivləşdirilməsi, maşın təlimi, oyun əsaslı təlim, elektron qiymətləndirmə sayəsində məhz istifadəçiyə lazım olan fərdi bilik ötürülür.

Dördüncü Sənaye İnqilabının təhsil sistemində birbaşa nüfuzu sayəsində virtual öyrətmə sistemləri yaranmış və onlardan hazırda geniş istifadə olunur. Bu öyrətmə sistemlərində müasir program təminatı sistemlərindən istifadə olunur.

Belə sistemlərdən ən çox istifadə edilənlər Blackboard, LMSANGEL, WebCT, D2L, Moodle sistemləridir.

ANGEL LMS (Learning Management Suite (Öyrənmə İdarəetmə Dəsti) – Web 2.0 texnologiyaları əsasında hazırlanmış sinxron kommunikasiyaların inteqrasiyasına imkan verən distant təhsil mühitidir.

Moodle (Modular Object Oriented Dynamic Learning Environment) - azad və açıq mənbəli virtual öyrənmə sistemidir.

Program MySQL və PostgreSQL verilənlər bazası sistemləri əsasında və PHP dilini dəstəkləyən mühitlərdə (Linux, Windows, Mac OS X və s.) işləyə bilər.

Moodle program təminatı virtual təhsil sistemində istifadə edilə biləcək bir çox xüsusiyyətlərə malik onlayn kurs idarəetmə sistemidir. Moodle hər kəs tərəfindən (müəllim, şagird) asan şəkildə mənimsənilə bilər.

Sistemin ümumi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Moodle, azad və pulsuzdur;

2. Sistem Windows, Linux, Mac OS X kimi fərqli əməliyyat sistemlərində işləyə bilər;
3. Təhsil sektorunda geniş tətbiq imkanları vardır;
4. Olduqca geniş tematik biliyə malikdir;
5. 235 ölkədə istifadə edilir və 82 dili dəstəkləyir. Proqram təminatında istənilən dilləri həm eyni anda, həm də tək dili seçmə imkanına malikdir;
6. Açıq mənbəli sistem olduğundan proqram təminatındakı boşluqların müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması funksiyası digər sistemlərə nəzərən daha sürətlidir;
7. Sistem ödənişsiz olduğundan əhatə dairəsi çox genişdir;
8. Davamlı olaraq çox sayda yeni xüsusiyyətləri inkişaf etdirilməkdədir və ödənişsiz olaraq bölüşdürülür [1, s.210-211].

LMS (Learning Management System) – KOİCA şirkəti tərəfindən "Elektron təhsil şəbəkəsi və rəqəmsal multimedia" layihəsi çərçivəsində yaradılan bu sistemdə hər bir tələbə üçün istifadəçi adı və parolu təyin edilmişdir.

Tələbələrə semestr ərzində öyrənməkləri fənlər, onların mühazirələri və tədris planları müəllimlər tərəfindən sistemə yerləşdirilir. Tələbə onlayn mühazirə otaqlarında dərsi dinləyib, tapşırıq otaqlarında verilən tapşırıqları yerinə yetirə və mühazirə mətnlərini, mühazirə mətnlərindən əlavə ədəbiyyatları, imtahan sualları və s. kimi məlumatları sistemə daxil olmaqla asanlıqla əldə edə bilər. Tələbələrə biliklərini test və açıq tipli suallarla qiymətləndirmək də mümkündür.

Zoom proqramı müəllimlər və tələbələr arasında qarşılıqlı sinxron əlaqələrə imkan verir.

3000 iştirakçıda seansı passiv izləyə bilər. Qeyd edək ki, ödənişsiz versiyasında seans 40 dəqiqə ilə məhduddur. Əlavə olaraq bu proqramda slydlar, mühazirələr iştirakçılarla paylaşıla, eyni zamanda proqramın daxilində ayrı-ayrı qruplar yaradıla, həmçinin iclaslara daha sonra baxılmaq üçün yazıla bilər.

Google Classroom – Google, GSuit təhsil versiyası ilə bəzi təhsil müəssisələrində istifadə olunaraq bir sıra üstün cəhətləri ilə istifadəçilərin rəğbətini qazanıb.

Yaddaş kimi Google Drive, canlı yayımlar üçün də Google Meet-dən istifadə olunur və Google Classroom digər Google alətləri ilə inteqrasiya olunmuş vəziyyətdə işləyir. Bunlara əlavə olaraq, Google Drive vasitəsilə hər tələbəyə 1TB yaddaş sahəsi ayrılması, məlumatlar, slydlar, e-cədvəllərin inteqrasiya olunmuş halda işləməsi, testlər və tapşırıqlar ilə qiymətləndirmənin mümkünüyü, elanların Google təqvim vasitəsilə daha planlı təqdimi və dpuzzle, Kami və Quizz kimi alətlər ilə birlikdə işləməsi, həmçinin canlı dərslərə qoşula bilmə və mobil tətbiqinin olması və s. kimi xüsusiyyətləri ilə istifadəsi təhsil müəssisələri üçün məqsədəuyğundur.

Canvas LMS - Google Classroom-a görə daha genişlənməmiş idarə səlahiyyəti verir.

2011-ci ildə ABŞ-da işıq üzü görən bu proqram daha çox təhsil sistemlərində istifadə olunur.

Canvas LMS-də özünəməxsus xüsusiyyətlərindən sistem daxilində tapşırıqların yaradıla bilmə imkanını, modulaların redaktəsi, tələbələrin öz sisteminin olması və müəllimin nəzarət edə bilməsi, eyni zamanda tələbələrin LMS-də tapşırıqlarını yerinə yetirə bilməsi, həmçinin edpuzzle, FlipGrid kimi alətlərin sistemə inteqrasiya etməyə icazə verməsi və mobil tətbiqinin olması, açıq mənbəyə malik olub, hər kəsin istifadəsinə verilməsi və s. misal göstərə bilərik. Qeyd edək ki, tələbələrin qiymətləndirilməsi üçün Canvas LMS-nin tərkibindəki əlavələrdə sertifikat və nişanlar da mövcuddur.

2016-cı ilin noyabr ayında təkmilləşdirilmiş **Microsoft Teams** əvvəlcə ofislərdə, iş yerlərində istifadə olunurdu. Pandemiya

vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq istifadəsi xeyli artdı. Microsoft Teams, Office 365 proqramları ilə inteqrasiya etmiş halda işləyərək kompüterimizdə hazırladığımız faylları Teams üzərindən paylaşa bilməyimiz üçün şərait yaradır. Bundan başqa istifadəçi başına 2GB yaddaş sahəsi verilməsi, ödənişsiz versiyasında konfrans zamanı 250 nəfərə qədər iştirakçı qoşula bilməsi və Office 365 proqramlarını ödənişsiz təklif etməsi, eyni zamanda Flipgrid, Turnitin,

MakeCode və digər öyrənmə vasitələri ilə işləməyin təkmilləşdirilməsi, eləcə də onlayn zənglərin mümkünlüyü, tapşırıq vermək və təhvil almaq imkanlarının olması kimi üstün cəhətləri var.

“Blackboard” təhsil prosesinin idarə edilməsi sistemidir. Bu sistemdə müəllimlər və tələbələr arasındakı bütün münasibətlər “Blackboard” vasitəsilə idarə olunur. Bununla da dərslərin aparılması, tələbələrin dərslər materialları ilə təmin olunması, qiymətləndirilmə və bir çox proseslər avtomatlaşdırılmışdır.

Sistem həmçinin tələbələrin qiymətini avtomatik olaraq hesablaya bilir. Tələbələr bütün təhsil prosesini vizual olaraq izləyə bilirlər. Sistem tələbə və müəllimlərin ümumi hərəkətlərini monitorinq və analiz etməyə şərait yaradır.

Tələbələrə məlumatlar elektron poçt vasitəsilə ötürülmür. Tələbə sistemə daxil olduqda artıq öz elan lövhəsində ona olan mesaj və bildirişləri rahatlıqla görə bilər. “Blackboard EdTech” ekosisteminə daxil olan “bulud platforması” vasitəsilə ilə tələbələrin və müəllimlərin elektron məlumat bazasının yaradılması, tədris prosesinin və təhsilin məzmununun elektron idarə olunması, elektron qiymətləndirmə və digər tədris proseslərinin elektronlaşdırılmış həllinə imkan yaratmışdır.

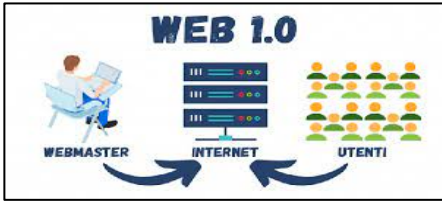
Virtual öyrətmə sistemlərində tədris materiallarının verilməsi, lazımı alətlərdən istifadə etməklə qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması və s. – də Web texnologiyalarından geniş istifadə olunur.

Təhsilin mərkəzində insanlar – müəllimlər və şagirdlər arasında, eləcə də şagirdlərin özləri arasında qarşılıqlı əlaqə durur. İnformasiya texnologiyaları bu ünsiyyətə təsir edən biləcək mühüm vasitələrdir. İnformasiya texnologiyaları insan ünsiyyətini əvəz etmir – sadəcə müəyyən problemləri həll edir və bununla da konseptual fikirlər qəbul etməyə kömək edir. Bu cür texnologiyaların istifadəsi geniş imkanlara malikdir. Yeni texnologiyaların fərqli xüsusiyyətlərindən biri də təhsilin məzmununu müstəqil şəkildə formalaşdırmaq və dəyişdirməkdir. Distant təhsili həyata keçirən müəllimlər şagirdlərin Wikipedia texnologiyası və bloqlar kimi vasitələrdən istifadə edərək müəyyən mövzuları öz aralarında müzakirə etməsindən dünyadakı mütəxəssislərlə daha geniş mövzuları müzakirə etməyə keçdiklərini qeyd edirlər.

Web – dünyadakı kompüterlərə milyonlarla məlumatı ötürən, bütün səviyyələrdə istifadəçilər tərəfindən asanlıqla istifadə edilə bilən, vaxt və yerdən asılı olaraq fəaliyyət göstərən, mətn, qrafika və video kimi multimedia variantları təklif edən, davamlı inkişafda olan internet xidmətinə verilən addır.

Web xidmətinin inkişafına paralel olaraq və bu inkişafın təbiətə təhvil verilməsi üçün Web Based Learning (web-əsaslı tədris) konsepsiyası, bu konsepsiya əsasında isə kurs materiallarının paylanması, təhsilin idarə edilməsi, şagirdin qiymətləndirilməsi və şagird ilə ünsiyyət, internet xidmətindən istifadə imkanları yaranıb.

Web 1.0, 2.0, 3.0, 4.0, demək olar ki, World Wide Web-in inkişafında fərqlənən şərti tarixi mərhələlərdir.

Web 1.0 əsasən oxumaq, məlumat əldə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. İnteraktiv elementlərdən, multimedia, istifadəçilərlə dialoq aparmaq, fayl mübadiləsi aparmaq və s. imkanlardan istifadə etmək mümkün deyildi.

Web 2.0 isə yeni web xidmətlərinin ortaya çıxması, web proqramlaşdırmanın inkişafı, saytların dizaynının və istifadəsinin yaxşılaşdırılması və istifadəçinin anonimlik qabiliyyətinin azalması ilə qeyd olunur.

Son vaxtlar internetin inkişafında əsas fikirlərdən birinə çevrilən Web 2.0 termini nisbətən uzun müddətdir istifadə olunur, lakin müasir mənasında 2004-cü ilin oktyabrında təşkil edilən web 2.0 konfransında (<http://www.web2con.com>)

yaranmışdır.

Bu konfransın materiallarında Web 2.0 terminin mənasını ilk izah edən Tim O'Reillynin birinci və ikinci nəsil şəbəkələr arasındakı fərqləri açıq şəkildə göstərən ilk və ən populyar məqaləsi nəşr edilib. İnsanları sosial qruplarda birləşdirməyə, həmfikir insanları və lazımi məlumatları tez bir zamanda axtarmağa imkan verən sosial xidmətlərin və şəbəkələrin məcmusu Web 2.0 adlanır. Bu, istənilən informasiyanı internetdə yayımlamaq və mövzuya görə təşkil etmək, maraq dairələri yaratmaq və ya müxtəlif müsabiqələr keçirmək kimi fərqli üsullardan istifadə edərək diqqəti cəlb etməyə imkan verir.

Tədrisin müəyyən edilmiş məqsədlərə uyğun həyata keçirildiyini müəyyənləşdirmək üçün qiymətləndirmə fəaliyyətləri də bu yeniliklərdən təsirlənib. Bu gün təhsildə tətbiq olunan Web 2.0 alətləri müxtəlif kateqoriyalara bölünür: poster hazırlamaq, videokonfrans, video hazırlamaq və redaktə etmək, anket hazırlamaq, söz buldu hazırlamaq, avatar hazırlamaq, tapmaca və bilik kartı hazırlamaq, qavrama xəritəsi hazırlamaq, tərbiyəedici oyun hazırlamaq, animasiya hazırlamaq, təqdimat hazırlamaq,

Web sayt və e-portfolio hazırlamaq, onlayn test hazırlamaq, sosial sinif yaratmaq, əməkdaşlıq, xarici dil öyrənmək, alternativ proqramlar və s.

Hazırda Web-də ölçmə və qiymətləndirmə fəaliyyətlərinin aparılmasına imkan verən bir çox proqram var: Google forms, Quiz, Flipgrid, Kahoot, Socrative, Quizalize, Quizziz, Pomogi alximiku, learningapps, Mindomo, Tagul. Bu proqramlar onlayn imtahanlara olan ehtiyacları qarşılamaq üçün hazırlanmışdır. Onlayn imtahan sistemləri imkan verir ki, müxtəlif suallar əlavə edilsin, eyni zamanda fayl göndərsin, şagirdin performansını qiymətləndirilsin. Onlayn imtahan sistemləri adi sistemlər kimi öyrənmə prosesinin keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir [3, s.87-89].

Dördüncü Sənaye İnqilabı bəşəriyyətin əvvəllər təcrübədən keçirdiyi heç nəyə bənzəmir. Yeni texnologiyalar fiziki, rəqəmsal və bioloji aləmləri həm böyük ümid, həm də potensial təhlükə yaradacaq şəkildə birləşdirir. Bu inqilabın sürəti, əhatə dairəsi və dərinliyi bizi ölkələrin neçə inkişaf etdiyini, təşkilatların necə dəyər yaratdığı və hətta insan olmanın nə demək olduğu haqqında yenidən düşünməyə məcbur edir [4, s.204].

Nəticə

Hazırda IV Sənaye İnqilabı bütün sahələrə, eləcə də təhsil sahəsinə nüfuz etməkdədir. IV Sənaye İnqilabı dövründə yaradıcı, innovativ və global miqyasda rəqabət apara biləcək nəsil formalaşdırma bilən təhsil tələb olunur. Dördüncü Sənaye İnqilabının təhsil sistemində birbaşa nüfuzu sayəsində virtual öyrətmə sistemləri yaranmış və onlardan hazırda geniş istifadə olunur. Bu öyrətmə sistemlərində müasir proqram təminatı sistemlərindən istifadə olunur. Sənaye 4.0-ın təhsil sistemində təsiri, virtual öyrətmə sistemləri, Web texnologiyaları araşdırılmış, bu haqda mövcud biliklər sistemləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ağazadə Ə.* Virtual Öyrətmə Sistemlərində Proqram Təminatının Xüsusiyyətləri / Proqram mühəndisliyinin aktual elmi-praktiki problemləri I respublika konfransının materialları, Bakı, 2017, 17 may, s.210-211
2. *İbrahimov T.* Təhsil 5.0 / "Azərbaycan Müəllimi" qəz., bakı, 2023, 17 Fevral
3. *Quliyeva G.* Web 2.0 alətlərinin tətbiqi ilə qiymətləndirmə vasitələrinin hazırlanması // Azərbaycan məktəbi, 2022, №1, s.87-89
4. *Klaus Ş.* Dördüncü Sənaye İnqilabı (Tərcümə: Elşən Bağırzadə, Təhmasib Əlizadə). Bakı: İqtisad Universiteti, 2016, s.11-23
5. <https://www.salesforce.com/blog/what-is-the-fourth-industrial-revolution-4ir/>
6. <https://www.bmbf.de/bmbf/de/forschung/digitale-wirtschaft-und-gesellschaft/industrie-4-0/industrie-4-0>

7. <https://web.archive.org/web/20130304101009/http://www.vdinachrichten.com/artikel/Industrie-4-0-Mit-dem-Internet-der-Dinge-auf-dem-Weg-zur-4-industriellen-Revolution/52570/1>
8. <https://www.din.de/blob/76902/e8cac883f42bf28536e7e8165993f1fd/recommendations-for-implementing-industry-4-0-data.pdf>
9. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99naye_4.0#cite_ref-cleverism_5-0
10. Trends Shaping Education 2019. /Published on January 21, 2019/ - <http://www.oecd.org/education/trends-shaping-education-22187049.htm>

Redaksiyaya daxil olub 10.08.2023

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 15.09.2023
Kağız formatı $70 \times 100^{1/16}$, 14,375 ç.v.
Sifariş 103. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68